

Розділ 1

У десятий день місяця таргеліона[1] передостаннього літа 82 олімпіади,[2] коли сонце ще й не вставало з-за Лиману й над тихим плесом квилула перша чайка, з Наріжної вежі бевкнуло в щит. Чайка злякано зойкнула й піднялась угору, а мідному дзвоніві негайно відповів інший дзвін — з вежі коло пристані. Між визубнями бійниць вишилилася скуйовджена голова без шолома й неспокійно роззирнулася на всі боки. Далеко низом Лиману вимальовувалася невиразна червонувата пляма. Тиха вода біля неї брижилася, обабіч мирно здіймалися й опускались три ряди весел, і з кожним помахом їх ставало видніше й видніше. Незабаром за першою плямою виринула друга, потім — третя й четверта. До Ольбії наближалася низка суден, і вартовий хрипким спросоння голосом відповів тому, що подав сигнал з Наріжної вежі:

— Бачу-у!.. Пильнуй-й-й!..

Той помахав довгим списом і заходився вдивлятися у далечінь.

За чверть години валку кораблів було вже видно зовсім добре, а коли сплинуло ще стільки часу, до білокам'яних стін Ольбії наблизились чотири бойових трієри. Прокинувся легенький світанковий нот-низорик і напнув вітрила суден. Три задніх кораблі, маленькі, низькобортні й просмолені, не справили б на ольбіополітів особливого враження, але перший викликав підсвідоме занепокоєння. Й не своїми розмірами — таких трієр тут бачено й перебачено, вони мали по три ряди довгих весел і при потребі могли взяти на борт вісімдесят або й сто воїв, — а своїм кольором. І високі борти, й щогла, й весла, й корма, усі палубні надбудови, й навіть величезне полотнище вітрила були пофарбовані яскравим суриком.

Порівнявшись із Наріжною вежею, червона трієра висушила весла й тепер ішла проти слабкої течії Лиману на самому вітрилі.

— Що за дивина?

Це буркнув десятник сторожі, якого викликали вартові.

— Персіяни?

— Певно...

Але в сю мить над плавнями за Лиманом зійшло сонце, й усі побачили на червоному полотні вітрила змієволосу Горґону — знак Афіни Паллади.

— А-а!..

Й знову трієра викликала загальне здивування, й не тому, що виявилась афінською, а що була згори до низу вся червона. Казали, буцім у давнину лиш "Арго" Ясона мав у сурик пофарбовані борти, але те все діялося хтозна й коли, та й не відомо, чи взагалі діялось, а тут яскраво-червона трієра підпливала до широкої брами й вимагала пропустити її в бухту пристані.

— Ланцюг? — запитав у десятника воїн, що стояв найближче до сходинок.

Але старшина не поспішав оддавати наказу, щоб опустили важезний бронзовий ланцюг, який замикав ухід до міста з боку Лиману.

— Ніктепарха![3] — сказав він. І воїн залопотів сандаліями вниз.

Незабаром на вежу прибіг схвильований ніктепарх і наказав негайно спускати ланцюг. Десь там глибоко в нутрощах брами зарипіли котки й шестерні, й важкий зеленавий ланцюг почав спроквола опускатись у воду. В сей час червона трієра, піднявши всі свої сто сімдесят четверо весел у повітря, підпливла до стін і засковзала між високими вежами

брами до міської пристані. Решта суден на нижніх веслах правувала вслід за червоним кораблем.

Уже на причалах, коли матроси скинули товсті линви й два пристайних роби старанно прикрутили їх до колод приколу, з корабля звісили ребристу дошку, і вниз неквапом зійшов молодий чорнобородий чоловік у такому ж суриковому гіматії, як і вітрило корабля.

— Хто волею безсмертних є нашим гостем? — спитав у нього ніктепарх, відповівши на вітання прибулого помахом руки.

Молодий чорнявець відповів різким, але добре поставленим голосом:

— Протагор з Абдери. Афіньський громадянин і новий елленотамій.[4]

Ім'я гостя ні про що не свідчило, але оте довге слово "елленотамій" справило на ніктепарха неабияке враження, він високо підніс руку вгору й гучніше, ніж завжди, вимовив:

— Хайре,[5] елленотамію! Я негайно скажу про тебе архонтові-басилею.

— Басилеєві? — перепитав Протагор. — Ліпше, мабуть, епонімові.

— Добре, кіріє.[6]

Доки посланий ніктепархом воїн бігав повідомляти архонта-епоніма про червоний корабель і високого гостя, всі судна стали коло зручних ольбійських причалів. На берег повиходили важко озброєні великими круглими щитами та списами, кожен з коротким мечем при боці, афіньські гопліти в святкових, за коліна, хламидах із голубої вовняної тиснини, схоплених на правому плечі великою бронзовою пряжкою в вигляді голови Горгони. Їх було сотні півтори, й між ними вешталися десятники в зелених хламидах. Деякі гопліти попідіймали гривасті шоломи на чоло,

інші тримали їх у руках. З-од міста надходили ольбіополіти в білих, рудих та барвистих гіматіях, по низькому подолі та вгорі оторочених яскравою мережкою. Лунали вітальні вигуки, двоє ранніх пекарів пропонували гостям гарячі пиріжки, солодкі чи з рибою, й гопліти підходили й тут таки починали жувати, віддавши за штуку по срібному оболу.

Та незабаром на білих широких сходах, що вели з верхнього міста вниз до пристані, з'явився гурт чоловіків. Попереду, спираючись на патерицю, виступав поважний сивань у дорогому білому гіматії. Патериця в нього була блискуча й оздоблена вузькою срібною спіраллю. Всі голови заоберталися в той бік, і хтось вигукнув:

— Архонт-епонім Іфікрат!

Шістдесятип'ятирічний архонт зупинився кроків за чотири від молодого чоловіка в яскраво-червоному гіматії й підніс руку:

— Хайре, елленотамію!

— Хайре! — відповів Протагор.

— Як плавалося в нашому Понті?[7] Чи прихильні були кумири до наших друзів-афінян?

— Мій друг мандрівник і логограф[8] Геродот з Галікарнаса нарік сьогодні Понт Евксінським,[9] — сказав Протагор і кивнув на кремезного чолов'ягу в рудому грубому гіматії. Той, кого назвали Геродотом, ступив крок уперед і підтвердив:

— Евксінським назвав це море ще Гекатей. Але я зроду не бачив такого чудового моря, архонте. Щасливі мусять бути люди, як живуть на його берегах! І ваше місто хвалить кумирів за се.[10]

— Море наше гостинне для друзів, — навернув на стару думку архонт-епонім, і всі зрозуміли, на що натякає він. Ті, що прийшли з ним, поважно закивали бородами, а Протагор ледь помітно всміхнувся й зручніше закинув край гіматія за ліве плече.

— Привіт тобі від стратега нашого Перікла, — мовив він. — І вам усім привіт, шановні бористеніти.[11] Від Перікла й від Фукідіда.

— Вони й досі змагаються між собою? — спитав архонт-епонім.

Протагор відповів:

— У тім і демократія.

І знову поправив гіматій на лівому плечі, мовби підкреслюючи, що про такі речі не слід говорити отут, на пристані, де так багато люду.

Архонт-епонім зрозумів натяк і схилив срібноковану патерицю в бік міста. Протагор з п'ятьма своїми пішов услід. Архонт-епонім, лунко стукаючи патерицею по брукованому березі пристані, повів усіх широкими сходами до Верхнього міста. Приступкам, здавалося, не буде кінця, й старі архонти, стратеги й судді, що прийшли вітати афінського урядовця, раз по раз відпочивали, дивлячись назад, униз. Тепер під ними, здіймаючись одна над одною, тулилися терасами хати й теремниці, й часто дах однієї оселі правив за дворик для іншої, розташованої над нею.

Тоді сходи кінчились, але вулиця йшла й ішла вгору, вимощена голяками та череп'ям. Нарешті архонт-епонім вивів усіх на ширший брук і звернув управоруч. З обох боків тепер тяглись оточені мурами оселі з брамами та хвіртками. Туди й сюди їхали вози й двоколи, запряжені кіньми та волами, й доводилося притискатись до чужих мурів, аби дати їм дорогу. Кроків за двісті попереду, за великим перехрестям здіймалась урочиста колонада, але місто вже прокинулося, й іти доводилось у тисняві. Нарешті проминули перехрестя й ступили на білі плити

колонади. По той бік починалась аґора, священна площа Ольбії, де збиралося й торжище. Тут творилося щось невірогідне: галасували безарювальники, мукала й іржала худоба, та попереду всіх ішов роб-крикун і закликав селян та ольбіополітів:

— Дайте дорогу... Дорогу афінським булевтам! Дорогу!..

Греки, й скіфи, й калліпіди, й алазони, й тракійці, й перси, й фінікіяни, які зібралися на аґорі, неохоче поступались крикунові, займаючись своїми справами. На протилежному кінці майдану височіли стрункі колони з фронтонами храмів Зевса Вседержателя, Зевса Фратрія, Афіні, Аполлона та інших великих і менших кумирів. Перед кожним храмом стояли кам'яні вітварі й тринози для треб і узливань, й архонт-епонім спинився біля Зевсового, який мав форму покладеного на землю важкого хреста. Йому подали дві амфори: одну, з вином, він простяг афінському гостеві, другу лишив собі. З прибудови за храмом двоє робів привели офірованого бичка, й усі налаштувалися принести жертву Зевсові та хлюпнути оливи й вина покровителям Ольбії, й Афін, і всім іншим кумирам, яким належало робити се в такий час і які заступалися за еллінів.

По обіді, коли скінчились усі демосійні учти та врочисті прийоми, архонт-епонім повів афінця до себе.

— Поки тобі влаштують достойне твого сану житло, будеш моїм гостем, Протаґоре.

Він мешкав у великому будинку неподалік аґори, до якого з Борейського дромосу[12] вела вузенька брукована вуличка. Дворище було з усіх боків оточене мурами. З вулички всередину вела брама з чотирьох колон, критих двосхилим фронтоном. З маленького віконця виглянула стрижена сива голова приворітного роба, й архонт мовчки зиркнув на нього. Роб вибіг з комірчини й подався в двір попередити про гостя. Господар із Протаґором затрималися в брамі, бо не личить

сторонній людині, чужому чоловікові, отако гвалтом уходити до чиєїсь хати: на подвір'ї можуть бути жінки, і їм треба дати час поховатись у гінекеї.[13]

Та роб незабаром повернувся й мовчки схилив голову перед господарем. На подвір'ї не чути стало жодного голосу.

— Будь гостем, — повторив архонт-епонім, і вони ввійшли на подвір'я, мощене великими й не дуже рівними вапняковими плитами. Правильний видовжений чотирикутник двору був з усіх боків оточений колонадою й навісами — перістилем. Попід сим перістилем блимали маленькі віконця, й кілька дверей вело в світлиці, та кліті, та комірчини. Головні двері були навпроти брами, й перед ними височів кам'яний жертовник Зевсові Геркійському, покровителеві домашнього вогнища.

— Узлиймо, Протаґоре, — сказав архонт-епонім, і роб, який уже стояв напоготові, подав амфору господареві.

Обоє линули потроху оливи в круглий виямок, де горів широкий гніт, віддавши мовчазну шану доброму Зевсові-огнищанину, й архонт повів гостя стрімкими сходами просто на галерею другого поверху. Полудневе сонце вже сховалося за причілком, тут гуляв легенький вітерець, і старий припросив чорнобородого афінця:

— Приляжмо, Протаґоре. Зараз роб нам чогось принесе.

Протаґор не встиг і спертися ліктем на м'яку подушку, як з'явився роб із мідним лутерієм, помив гостеві й господареві ноги. Гість не без задоволення випростався на лівий лікоть. І коли інший роб, у чистій білій хламиді через одне плече, приніс по хітрі міттлотосу та м'якого пшенишного хліба, він заходився без зайвих умовлянь їсти з дитинства звичну й улюблену страву, що смачно пахла перетертим сиром, часником та медом. І коли перший голод було вгамовано, Протаґор одсунув хітру на край столичка й облизав повбирані в міттлотос пальці.

Архонт-епонім, що лише для гостинності вмочав шкуринку в страву, посміхнувсь. Афінський урядовець, певно, й не підозрював, як то не виховано — обсмоктувати собі пучки. Так він довгим поглядом подивився на господаря, й старий споважнів. Щось мав на думці афінянин, се видно було з самого ранку, але що? Й коли гість нарешті обіззався, архонта здивували його слова:

— Як ся має... Аріапіт?

— Аріапіт?..

— Басилевс, — уточнив Протагор, бо розгубленість архонта втішила його. — Ніяких вістей немає?

— Вістей? Од Аріапіта? Які ж вісті? Вісті добрі. Басилевс Скіфії в доброму здоров'ї. Оце привів собі нову жону. Може, з рік тому, може, більше.

— Хто ж є жона його?

— Донька Рудана.

— Скіфа?

— Рудан — сановитий скіф, Протагоре.

Й нове запитання ще дужче здивувало архонта-епоніма:

— А що чути від... Спаргапіта?

— Басилевса агафірсів?

Протагор усміхнувся. Він не знав, ще не вирішив, чи говорити ольбійському архонтові все відверто, чи ні, тому простяг руку до смаженої стерлядини на столику біля ложа. Риба так смачно пахла й так незбагненно швидко танула в роті, аж Протагор підсунув горнятко ближче. В афінського посланця була дуже складна місія. Коли вирушав на тому тижні сюди, всесильний стратег Фуکیدід наказав йому діяти рішуче. Його ж супротивник, стратег Перікл, радив діяти обережно й при нагоді навіть розладнати те, що так старанно готував і підстроював Фуکیدід. І хоч Перікл був Протагорові другом і щирим приятелем, але Фукидідова сміливість у цьому випадку брала гору над почуттями та обов'язками дружби. Протагор сказав архонтові, коли роб-частувальник приніс розведеного водою вина й мовчки вийшов за ширму:

— Привіт тобі від Фукидіда.

— Я чув се зранку, елленотамію. Може, він хоче зменшити нашу частку форосу?

— Ні, Ольбія повинна відвезти в афіни своїх двадцять п'ять талантів[14] срібла.

— Не знаю, як подивляться стратеги. Та й дикастерії. Й демос...

— Ольбійський демос на боці Афін.

— То так, але ж двадесять і п'ять талантів...

— Ольбія дала їх торік повністю.

— Тепер дехто говорить, що ми вже не союзники, а підданці Афін.

— А то тобі не до смаку, архонте? — весело зареготав афінянин. Та старий не відповів, і Протагор поквапився його заспокоїти: — Ні, Ольбія — союзниця Афінам. Ще трошки, архонте, ось тільки доб'ємо Персію...

— Знову війна?

— Збираємось. А для великого навтікону[15] потрібне срібло. Та мова не про се. Я приїхав сюди не тільки по ваші таланти, а й...

Архонт нашорошивсь, аж піднявся на лікті й роззявив беззубого старечого рота. Протаґор же не квапився. Фуکیدід наказав діяти рішуче, але розумно, й сього наказу треба було дотримати. Як зрадіє стратег, коли червона трієра повернеться до Афін і Протаґор зможе сказати йому: "Фуکیدіде, все зроблено, як ти й хотів, Афіни — наймогутніше в світі місто, й усі міста вклоняються йому!" Певно, радітиме й Перікл, і Аспасія, й усе їхнє коло, хоч Перікл і застерігав не робити сього кроку.

— Фуکیدід наказав покладатися на тебе, архонте. Він вірить тобі.

Серце в старого зайшлося, й він потер долонею кощаві груди з лівого боку. Така любов усемогутнього афінського стратеґа могла означати що завгодно й коштувати надто дорого.

— Перекажи Фуکیدідові, елленотамію, що Ольбія до кінця виконає свій обов'язок союзної держави, — спонукав себе архонт-епонім.

Протаґор і не сумнівавсь отримати подібну відповідь. Ще жодний поліс не наважувався підвести голову супроти Афін і їхнього Морського союзу.

— Афінам потрібне не тільки срібло й золото, архонте.

Се вже було щось нове, й архонт пильно подивився на молодого співрозмовника:

— А що їм треба ще?

— Що треба? — перепитав Протагор, але не відповів. — Що треба? Скільки людей живе в Щасливому місті?

— Тисяч десять.

— А в Афінах і в усій Аттиці — близько двохсот п'ятдесяти тисяч. Розумієш?

Архонт-епонім тепер добре розумів, але ж оті звірвання про царів Скіфії й Агафірсії ніяк не в'язались купи. Й раптом старий злякався:

— Що надумався Фукідід?

— Заспокойсь, архонте. Фукідід нічого своїми руками робити не збирається.

— А чііми? Нашими? Нехай афінський стратег не забуває, що ми ходимо по вогні, й живемо на вогні... На вулкані. Й кожного ранку, прокидаючись, дякуємо кумирам еллінським, що не наслали на нас лиха й не роздратували ґрифонів.

— Заспокойсь, архонте, — знову сказав Протагор. — Фукідід знає, що робить. І він не дурний лізти босими ногами в той вогонь. Що грекам треба, те зроблять інші.

— Хто ж?

— А самі ґрифони.

— Скі-іфи?..

Архонт пришелепувато реготнув, Протагорів жарт видався йому справжнісіньким жартом, але тільки в першу мить, по тому старий

сановник злякався й знову роззявив беззубого рота. Се вже насмішило Протаґора, й він і собі засміявся, вривчасто й лиховісно.

— Що там в Афінах надумали, елленотамію? Чого від нас домагається Фукідід?

Й оскільки афінський нарочитий сол не відповідав на його запитання, він почав перелічувати на пальцях усі свої беззастережні докази:

— Ви, афінці, хочете пересваритись із цілим світом. Чотири літа тому перси розтрощили весь ваш флот, попалили всі трієри, які ви мали за найкращі в усьому теплому морі. Де вони? Немає! Й наших п'ять суден пішло на дно коло гирла Нілу.

— Зараз наш навікон іще більший. Ми тепер...

Але старий архонт-епонім не слухав Протаґора й, сівши на ложу, перелічував далі:

— Ще не знати, кому дасть попутнього вітру Посейдон і на чий бік схилиться войовничий кумир Арей.

— Усе то — кумири еллінські, й вони допомагатимуть еллінам.

— Се правда, що еллінські, але вони часто гніваються на нас.

— Афінський синодом дозволив Кімонові повернутися з вигнання. Тепер наш навікон матиме найліпшого друнгарія.[16]

— Кімон такий самий смертний, як і ми з тобою, Протаґоре. Після Єгипту ви й скарбницю союзу забрали з острова Делоса.

— Забрали, аби бути певнішими.

— Поки вона була на острові, поти існував Делоський морський союз...

Се вже скидалося на поважний натяк, обоє сиділи й дивились один на одного.

— Афіни були гегемоном у всій Перській війні. Вже сорок літ...

— Се вірно, елленотамію, сорок літ Афіни стоять попереду.

Сими словами архонт хотів загладити необачно вибовкане допіру, але його немовби штрикало попід ребра, й він урешті не втримався й сказав усе, про що думав і що вони обидва дуже добре знали:

— По тому, як союзну скарбницю було перенесено з нічийного острова Делоса в Афіни, афінні розпоряджаються нею, як хочуть. Ми стали тепер вашими підданцями.

Він чекав од афінянина вибуху, та Протаґор тихо лежав, спершись на лікоть, і дивився понад ширмою в двір. Там мовчки сновигали із світлиць у кліті й із клітей знову в світлиці молоді й старші роби в коротких небілених хітонах. Між ними вирізнявся довгий жовтий хітон із червоною мережкою подолу. То мала бути архонтова жона. Протаґор сказав:

— Я сам родом з Абдери.

— З Абдери? — господар здивувався, хоча гість казав це ще на пристані. — То ти не афінянин?

— Афінянин уже. Синодом надав мені афінське громадянство.

— Такому ще молодому? Скільки ж тобі?

— Тридесять.

Архонт повторив:

— Тридесять...

Нещодавно майнула чутка, нібито Перікл протяг через еклесію псефізму, за якою афінцем уважався лише той, хто мав і батька, й матір афінців. Але архонт не знав, що Фуکیدід із Періклом квапливо порозпихали по далеких колоніях своїх друзів, яким псефізма загрожувала вигнанням. Думки блукали десь далеко звідси. Його вразило те, що Протагор, хоч і сам не афінець, але так палко переймається справами Афін. Та згодом страх знову заповонив архонта, й він уперто мовив:

— Афіни дбають лише за себе.

А Протагор думав про інше. Коли він залишав Афіни, Фуکیدід наказував квапитись. Ота справа, про яку вони говорили перед від'їздом, повинна була розв'язатися вже бодай тиждень тому. Але гонець від царя агафірсів і досі не з'являвся й ніхто не міг сказати, як усе розв'яжеться й що дасть Протагорове сольство. Казати всього він архонтові не хотів і не мав права, та й лежати отак за ритонем вина теж не випадало...

Гонець, якого Протагор так нетерпляче виглядав, прибув аж через декаду. Й перший, кого він здибав у вировиську великого поліса, був мандрівник і логограф Геродот, син Ліка з Галікарнаса.

Геродот був гостем іншого ольбійського сановника — архонта-басилея, який наглядав у полісі за релігійними відправами. Але ся суто мирна посада не заважала йому зажити серед співгромадян слави найвойовничішого урядовця. За обідом та вечерею він розмовляв з Геродотом про те саме, що й архонт-епонім із Протагором, але завдання в них були цілком протилежні. Геродот гнув лінію Перікла, архонтові-

басилею ж вона здавалася половинчастою й недостойною справжнього елліна. Геродот боявся образити привітного діда, але й погоджуватися з ним не хотів, тому раз по раз навертав розмову до своїх подорожей і до тих народів та племен, які мав можливість бачити.

— На східному березі Понта під горами Кавказькими живуть колхи, що про них сказано в наших піснях, — казав Геродот після ситного симпозію, сьорбаючи розведене вино з чорного череп'яного скіфоса.

— Я відаю про се, — відповів йому господар.

— А чи відаєш ти, що сі колхи — родичі єгиптянам?

— Єгиптянам? Не чув.

— Сі колхи теж смагляві й кучеряві.

— Того ще мало.

— Але ж вони чинять над собою обряд обрізання, як і єгиптяни.

— Хіба?

— Авжеж. І полотно так само тчуть. Обрізання ж знають лише єгиптяни й фінікійці.

— А сіріяни?

— Сіріяни теж, але віднедавна. Вони перейняли сей обряд у єгиптян. А колхи те роблять споконвіку, ще, може, від царівни Медеї та нашого Ясона, який украв у них золоте руно.

Басилей слухав неуважно, його мало обходили звичаї народів, що жили бозна-де, й він тільки перепитав:

— Од Ясона? Давно...

— Ще й мова в них однакова: що в єгиптян, що в колхів.

Архонт-басилей зробив з того свій висновок, який на перший погляд зовсім не в'язався розмови:

— Елліни повинні мати свої колонії по всім узбережжю Понту.

Геродот нерозуміюче глянув на старого, й той пояснив:

— Коли ж елліни чотири літа тому не змогли захопити Нілову дельту в єгиптян, то мусять забрати землю в їхніх, як ти кажеш, родичів-колхів. Через гори Кавказькі персам не легко буде воювати з нами.

— Ксеркс — могутній цар.

— Ти сам народивсь у Галікарнасі? — Геродот кивнув. — То ми з тобою майже земляки. Ольбіополіти перед стома літами прийшли сюди з Мілета.

— Відаю, архонте.

— Відаєш, але мілетці ніколи не були такими боягузами, як ви, каріяни.

Се вже скидалось на образу, й Геродот не знав, що йому відповісти.

— Тепер що Галікарнас, що Мілет — усі визнають зверхність перського царя Ксеркса.

Розмова зайшла в глухий кут і вони, вже добре підпивши, не тямили, як з нього вибратися, щоб не порушити й законів гостинності, але й не поступитися власними поглядами. Геродот вирішив розповісти архонтові про те, що він бачив у найбільшому місті світу — Вавілоні, та в сю мить увійшов роб-воротар і звернувся до Геродота:

— Кіріє, тебе питає якийсь варвар...

— Мене?

— Тебе, кіріє. Він назвався Спарадоком, фракійським воїном.

Геродот блимнув на господаря, але той теж нічого не міг пояснити. Роб вів далі:

— Він каже, ніби приніс дуже важливу новину й хоче бачити тебе... Будь-кого з Афін, — уточнив роб.

Геродотові раптом стало задушно. Схопившись із ложа, він одтрутив роба й швидким кроком подався вздовж галереї до сходин.

Той, кого назвали Спарадоком, сидів біля хвіртки просто на плитах. Він мав украй стомлений вигляд, наче людина, яка кілька день не спала, ноги, обличчя й усе тіло в нього були вкриті сірою степовою пилюкою, й лише вічі блищали, мов у лихоманці.

— Се ти той варвар, що питав Геродота?

— Я не питай ніякий Геродот, — ламаною грецькою мовою відповів прибулець. — Я маю щось передавай афінському начальникові. Ти — афінянин?

Геродот кивнув.

— Тоді на!

Й подав йому маленького шкіряного гаманця.

— Що в ньому? — Геродот тремтячими пальцями розсупонив очкурець, і на долоню йому випав дебелий золотий перстень у вигляді смугастої гадюки. — Чий се перстень?

— Його давай мені цар аґафірсів Витислав, на якого ви, греки, речете Спарґапіт.

Сумнівів уже не було, Геродот повільно вкинув золотий перстень назад до гамана й засупонив. Той самий умовний знак, якого Протаґор чекав із нетерпінням уже декаду й про який говорив Геродотові Перікл, виряджаючи в далеку путь до земель скіфських.

Геродот лишив прибулого, який так і не встав з прохолодної бруківки, й кволо пошкрьобав сандаліями наґору, де лишався господар дому. Сказавши кілька незначущих слів на виправдання, Геродот пішов шукати Протаґора.

Мало статися щось незвичайне, й знак тому — важкий перстень у вигляді смугастої гадюки.

Коли Геродот, здибавши Протаґора на аґорі, дав йому калитку з перснем, молодий афінянин раптом зблід і безпорадно заозирався.

— Де він? — нарешті спитав Протаґор.

— Варвар?.. Я лишив його в домі архонта-басилея.

— Ходім до нього.

Цілу дорогу вони не сказали собі й слова, й Геродотові було аж трохи шкода свого молодшого товариша, та вже коло басилейової хвіртки крок Протагора набув колишньої твердості, й він узяв Геродота за плечі:

— Поговоримо з ним разом.

Але Геродот лишився на місці.

— Я не хочу бути причетним до цього, — сказав він, обернувся й потяг ноги туди, де крізь широко розчинену браму Західного пілону видніли надгробки некрополя. Коли ж поглянув по десяти кроках назад, Протагора вже не було на вулиці.

Розділ 2

Великокняже військо разом із отарами й табунами коней з давніх давен, ще з велепам'ятних літ юности Великого князя Велеслава та його вітця жупана Боримисла обрало собі місцем для стану простору, порослу лісом і перелісками смугу між гирлом Данапра,[17] морем та берегом Сиваського болота, яке греки називали Меотидою.[18] Тут було все необхідне для прожитку ста тисяч людей, їхніх коней, черід і незчисленних отар овець: і трава, й дерево, й затишок, і в землі сій військо почувало себе забезпеченим від усіх можливих несподіванок.

Звідси найкраще було стерегти й гряницю від будь-яких зайд, та й грецькі городи-торжища стояли під боком, під оком і на виду.

Полотка Великого князя Велеслава стояла над кручею Лиману, де могутній Данапр виливав свої води широким лівим рукавом. Се був розлогий намет з білої овечої повсті, трохи зруділий від сонця, але на підстрішку та подолі гаптований червленим узірцем, у якому химерно спліталися звірі, птахи та витке зілля. На самому версі полотки ворухивсь од вітру білий і рясний конячий хвіст — ознака великокняжої зверхности.

Віддалік, на півкидка стріли, розсипалися такі самі білі, але з блакитною мережкою полотки. В двох найближчих, із рудими конячими хвостами при версі, жили сини Великого князя Велеслава: старший — Соболя та молодший — Осмогруд. Побіч і поза ними розташувалися полотки князів, жупанів, панів та значних боляр, а ще далі, другим і третім півколом, ішли намети менших боляр, тисяцьких та воєвод, і табір тягся через кущі та переліски до самого бору, що ліг на полудень до моря, а на всхід до Сиваша й ще далі. В лузі понад Данапром паслися незліченні табуни, череди та отари великокняжого війська, й коли Великий князь до пуття не знав, скільки в нього комонних воїв, то добре відав число кобил і жеребців. У них полягала можуть його війська, й про них володар мусив дбати насамперед.

Великого князя Велеслава в Стані не було — він із трьома полками вже півтора місяці тому, щойно протряхли дороги після повеней, подався на перемови до ксенжа венедев-аґафірсів Витислава—Спарґапіта за Чорні гори.[19] В стані лишився за чільника молодший княжич Осмогруд. Старшого, Соболя, не було — після крутої прі з вітцем він подався, певно, до бродників або ще кудись. Поміж наметами сновигало багато всякого люду — вої, воларі, роби, кудлаті й великоморді пси, ба навіть жони, жінки та діти.

Десь там, куди від великокняжої полотки й не видно було, тяглась огорожа з важких чотириколісних возів, лишаючи для проходу неширокі ворота, які можна вмить позатуляти возами, що стояли тут таки. Вози були поскручені сирицею колесо до колеса й захищали Стан від непередбачених пригод. Неподалік великокняжого намету, на високій сосні над самою кручею, виднів плетений поміст, і до помосту вела довга лізниця, прикручена за стовбур сосни. На помості стояв воїн о мечі та луці й пильно вдивлявся туди, де за широкими луками мало бути Головне гирло Данапра. Лише гостре око могло вгледіти в розведеній блакиттю даліні те, в що так старанно рячився воїн: високу тичку на березі, яка правила за маяк.

Притулившись до зчорнілого шкарубкого стовбура сосни, долі сидів інший воїн. Його служба полягала в тому, щоб першому почути голос товариша на вимості, але голосу не було, й він помалу куняв у холодку. Лише час від часу прокидався й, не дивлячись угору, питав, аби той не подумав, ніби тут поснули:

— Не видиш?

— Не, — й далі вдивляючись у сизу далину, відповідав коротко верхній. Вони сьогодні вже двічі мінялись місцями й не бачили ніякого знаку, але пильнувати доводилося. Не тільки тому, що берегли спокій Стану — на далеких луках і в лісі ходили невсипущі роз'їзди комонників, — а через те, що Великий князь мав повернутися за п'ять тижнів, а вже минуло шість, той маяк на Головному гирлі міг щохвилини пустити в небо чорне повісмо густого диму.

Воїн Вовко, ще раз прокинувшись, мовив угору товаришеві:

— А княжича Соболя й досі не є.

— Не є, — відповів той, і Вовко занепокоєно блимнув у бік полотки з білим знаменом на версі — чи не вчула молода велика княгиня Опія Руданівна. Але в полотці мов нікого й не було, тільки ледь ворушилась од вітру легка прозора завіса на дверях та коливався кінчик великокняжого знаку.

Проте, велика княгиня Опія не спала. Гойдаючи колиску, вона сиділа на м'якому ложі й чула все, про що говорили вої. Тоді підійшла до дверей і глянула крізь прозору завісу, невидима знадвору. Ті слова про княжича Соболя могли бути тільки натяком, недаремно ж воїн остережливо косував у цей бік. Найдужче вона боялася поголосу, бо слово жалить болючіш од стріли й копія, й нема такого щита, який би захистив людину від його жала.

Воїн Вовко під деревом знову почав куняти, й княгиня Опія пішла м'яким пістрявим підстилом назад до ложа. Малий Юрик заворушився й цмокнув губенятами, тоді раптом розплющив очі й закричав басовитим голоском. Опія переповила його, бо змок, але немовля й далі не вгамовувалось. Лапнувши себе за пазуху раз і вдруге, княгиня пригадала, з якої груді давала йому вранці, витягла сина з колиски, поклала в пелену й заходилась годувати. Ще кілька разів ображено хлипнувши, маля приссалось й замовкло. А з-від високої сосни знову почулось:

— Не видиш?

Княгиня принішкла, чи не почує знову про старшого княжича, Соболя, але нічого більше не було чути, й вона теж заспокоїлась.

...Се почалося ще минулої зими, коли Опія, вклонившись востаннє вітцеві-матері, приїхала сюди, в Стан Великого князя Велеслава, уперше по весіллі в гості. Велеслав мав уже чотирьох жін, але під старість вирішив одружитися вп'яте, бо Великий князь тим і вирізнявся з-поміж інших, що тримав під рукою багато коней, багато воїв та багато жін.

Уперше він позлюбився літ тому сорок, коли в бою з гетами загинув отець його Великий князь Боримисл і Велеслав перейняв од нього Юрів меч. Удруге привів жону-грекиню з Істрії, вона породила йому сина Соболя й досі була жива-здора. Від неї ж Велеслав мав двох дочок, обидві вже віддані. Третю жону взяв у князя Тура, що тримав велике задунайське плем'я траків-туричів. Породивши йому Осмогруда, вона вмерла. По п'яти літах Велеслав позлюбився з князівною венедекською, та вона майже щовесни приводила до його вогнища самих дочок, аж поки перестала повніти. Боляри потай гомоніли, що Великий князь уже старий і нездатний зачати, але ж Велеслав був добре свідомий своєї міжности, почувався на силі, хоча мав за плечима сім десятків, і послав сватів до князя Рудана Пугачича, що був головним у Севері, тримав два кийлі[20] на Данапрі трохи ниже від Десни й збирав дань із хліборобів на Лівому й трохи на Правому берегах. Сіверський князь синами не був обдарований,

і се ще ліпше грало на руку Великому князеві всіх земель — уміцнювало його волость і в Севері, хоч Велеслав доводився братом у перших[21] Руданові, а Рудан мався під його рукою.

Русокоса кароока Опійка першої ж таки злюбної ночі прийняла, й по дев'яти місяцях народила Велеславові сина. Всім заціпило, Великий князь ходив серед війська бадьорим і помолоділим і врік свого третього сина Юрові Побіднику, чиїм мечем споконвіку підперізуються всі великі князі, володарюючи землі від Дани до Чорногори й від Моря Турицького до полунічних Борянських лісів.[22]

І Великий князь був щасливий. З усіх своїх жін він по-справжньому любив тільки матір свого середульшого сина Осмогруда, але вона вмерла ще замолоду й ніякі жінки та наліжниці не змогли заступити її в княжому серці. Коли б не клопоти державні, Велеслав так би й доживав віку. Та з'явилась ося кароока русявка, і його мов стрілою вжалило в старе серце, й він закохавсь. Опія Руданівна спершу сахалася його, та раптом і вона залюбила сивого, стома вітрами обвіяного й стома сулицями зраненого князя. То було майже невірогідно, бо їй пішла тільки двадесята весна, але щастя сяло в її темних очах, і вона з радістю спостерігала за тими змінами, що відбувались у Велеславові.

Й тільки одна хмарка потьмарювала несподіване щастя Опійки, й княгиня всіма силами намагалася не помічати її. Коли був поряд Великий князь, та хмара не здавалася такою страшною, — Опія завжди могла знайти прихисток побіля Велеслава. Та варто було йому кудись поїхати — й вона переймалася страхом.

Ті страхи почались од найпершого дня, відколи Опія, лишивши батьківську оселю, приїхала в ратний Стан Великого князя. Її стрічали дуже пишно. Тисяча воїв перейняла весільну валку з молодою ще коло Порогів, куди сягали стернища сіверських нив і куди часом заходили зі своїми сизими чередами та отарами бородаті люди з племен саків-бродників. Сі пастухи осель не мали й ціле життя жили на возах, ідучи вслід за худобою.

Там, де починалося Приморське полісся,[23] назустріч нареченій Великого князя вийшло ще дві тисячі воїв, і весільний поїзд простягся так далеко, що молода, визирнувши зі свого теплого критого воза, не бачила крайніх. Коли ж нарешті підійшли до окольної заґороди Стану, все військо було на ногах, а роби, робині, жони та старці заповнили всю площу перелісків аж до самого лісу.

Між возами заґороди зробили широкий проїзд, і валка поволі вливалася в Стан добрих три години. Полотка Великого князя стояла тут таки, де й зараз, на широкому настилі з добре припасованих соснових колод і сам Велеслав на чолі князів, жупанів, панів, бояр зустрічав свою наречену жону. Опійка з-під покрову на голові ляжливо зорила йому в обличчя. Він був у синій, мережаній золотом та кривавцями піддівці, в таких самих штанях, заснурованих спереду на обох колошах срібловитою ниттю до самісіньких чобіт із червленого хза. На голові в нього була м'яка чорна шапка з золотим мереживом, а за плечима висіло яскраве корзно, теж золоте на подолі й таке саме червлене, як і чоботи. При боці висів довгий дорогий меч із руків'ям у кривавцях, не той, державний, а весільний, урочистий. З-під чорної золоченої шапки виглядав сивий оселедець коси, а вуса були теж сиві й довгі, й увесь вид такий обвітрений і спечений, що Опійка від горя аж схлипнула під покровом.

Трохи осторонь Велеслава стояло серед інших два молодих князі теж о голених підборіддях, вусах та кісках під шапками. Один дивився на неї спідлоба, білолиций і кароокий, як і вона, другий трохи презирливо мружився. Він був літ на п'ять старіший за того й зовсім чорнявий, не такий, як усі довкола.

Після врочистих жертв над кручею, де було зарізано вола, корову та юницю-дволітницю з коротенькими рожевими ріжками, Опію Руданівну розкрили й повели до великокняжої полотки. М'який сніг рипів під ногами, й нова велика княгиня боялася підковзнутись. Вона дивилася тільки в ноги, бо так і належало молодій, коли ж, підтримувана Велеславом за рукав, приступила до порога, то раптом спіткнулася й мало не впала.

Натовпом залеготів гомін, то недобрий знак, коли молода перепинається на порозі, але Опійка навіть не почула сього. Її вразив отой дуже чорнявий князь. Хто він такий — молода ще не знала, бо не знала тут майже нікого, крім своїх кривних сіверян, які приїхали разом з нею й тепер ішли поряд із яскравими рушниками сватів через ліве плече. Та зверхній погляд молодого князя аж обпik її. То міг бути один із синів Велеслава, але чи так се?

Весільники розмістилися в полотці Великого князя попід теплими повстяними стінами на цупких і довгих скіряних подушках, кожному підставили присадкуваті куцобокі столички для страв і напоїв, і коли молода знову зважилася глянути поперед себе, то вдруге затремтіла. Чорнявий князь так само дивився на неї, як і допіру перед порогом.

І хоч нареченій не личило дуже розперізуватися на власному весіллі, Опійка не могла й шматочка в рот покласти. А в шлункові аж пекло від голоду. Хто ж се такий? Хто се? Й чого він так страшно зорить на неї?

Їй відповів сам Великий князь. По якійсь там чарці меду та грецького вина він заходився показувати новій жоні, де хто сидить. Опійка, затамувавши подих, чекала, коли він дійде до того чорнявого, про інших нічого не чула й нічого не бачила, нарешті Велеслав показав порожньою чарою поперед себе:

— А се є мій син старійший Соболя, від грекині Кіни. А се оправуруч од нього...

Опійка вже й не дивилася на інших. Така новина ще дужче вразила її. Син її можа! Ой Леле...

Старий князь, певно, й уваги не звертав на все те й знічення своєї юної жони відносив на карб її нареченства та малих літ. А нова княгиня намагалася не дивитись у бік свого несподіваного пасинка, хоч звідти мовби вервою тягло вічі. Й коли, вгадавши хвилину, глянула на

нареченого, Велеслав здався їй таким прадавнім і таким бридким, що сльози розпачу стиснули горлянку й не давали дихнути. Що тепер буде, що буде?.. Отець зав'язав їй світ, віддавши таку юну за сього старця, який пасував Опії не в батьки й навіть не в діди, а хіба в прадіди...

Коли гості по півночі розійшлись і вона лишилася зі своїм ненависним можем сама в величезному глухому наметі, де й голоси гинули від повсті на стінах і під ногами, від усіляких ліж, подушок та подушечок. Опійка стала під сохою полотки й застигла, мов мертва. Старий князь, роздягаючи з себе врочисте вбрання, скоса позирав на неї з-під чорних кущуватих брів, сива кіска на бритій голові в'юнилася поза вухо, й тім'я по-старечому блищало проти тьмяного вогника блимавки на сосі, а перед очима в Опії стояли жагучкі зіниці чорнявого княжича. Вона з жахом подумала, що зараз має статися, тоді хитко підійшла до чималого круглого столика біла ложа, налила повну братину густого червеного вина й усе випила. Опійка досі й у рот не брала сього грецького пива, чи меду, чи що воно там, але так радила їй мати перед рушанням. "Коли злякаєшся князя, то випий грецького меду, воно й..."

Вогонь ударив у незвиклу голову дівчини, тоді перед очима стуманіло, й що було далі, Опія не могла б до пуття й згадати.

Наступного дня вона не бачила побіч себе майже нікого, крім Велеслава та кількох роб, які мовчки прибирали в полотці й уносили страви новозлюбним князеві та княгині. Але щойно зважилася вийти з намету, як знову зустріла княжича Соболя. Поряд не було нікого, й Опійка злякалася, чи не бачив він її й там, у березі, куди вона щойно ходила. Та княжич, ледь помітно вклонившись юній мачусі, навіть знаку не показав і тільки всміхався. На його кивання Опійка тихо відповіла:

— Спаси Біг, — і квапливо пірнула в полотку.

Відтоді княжич день у день здибував її то біля яскравого вітцевого намету з довгим знаком на версі, то десь далі, мов би тільки те й робив,

що стеріг Опію, й вона вже намагалася, вгледівши Соболя, не дивитись ні на нього, ні на його чорні, мов у халдея чи персіянца, вічі.

Одного разу він здибав її під кручею, в самому березі Лівого гирла, куди вона пішла набрати з джерельця свіжої води, й заступив дорогу. Опійка спробувала обминути його, але княжич сміявся й знову заступав стежку. Юна княгиня підвела на нього зір, і в очах їй стояли сльози. Вона боялася, що Соболю торкнеться до неї, й тоді станеться найстрашніше. Княжич і справді, важко дихаючи й не перестаючи напружено посміхатись, підступав і вже підніс був руки, щоб схопити її чи що там, але в сю хвилю на піщаній кручі кашлянуло. Опія шаснула йому попід руку й стрімголов побігла вгору, хлюпаючи з глечика воду.

Там, на високому, стояв молодший княжич Осмогруд і похмуро дивився собі під ноги.

Чи брати мали між себе розмову, чи не мали, того Опійка не відала, але відтоді Соболю більше не перестрічав її, і вона потроху заспокоїлась.

А те, страшніше, сталося вже ген по весні, коли ліс вигрівся й степові квіти відцвіли, а вона вже знала, що залюбила старого князя й ходить від нього непорожня. Великого князя Велеслава в Стані не було, й Опія пішла з робами по ранні лісові ягоди. Тут, на полудні, все було не так, як у Сіверській землі, княгиня захопилася й відстала. Навіть молоденька роба-грекиня, яку недавно подарував Опії Велеслав, невідомо куди зникла. Опія злякалась, до Стану було, певно, зо три гони, й почала кликати робу:

— Ге-ге-со-о!

Ліс відповів луною, се ще дужче налякало молоду княгиню, бо так недовго було й на лісовика наскочити, й на мавку, й на кого завгодно. Й коли погукала тремтячим голосом свою робу вдруге, з кущів раптом виринула голова Соболя.

— Мачуха мислить, що я-м лісовик?

Опія розгублено закивала головою.

Княжич вийшов на вільне місце й став супротиву їй:

— А я-м собі чоловік і не кусаюся, як ліс'ї люди.

Княгиня навіть полегшено відітхнула. Хоч хай там що, а таки ж се не звір і не дух лісовий, а син її можа.

— Скільки мачусі літ? — так само всміхаючись, мов дитина, спитав її княжич, і вона, як дитина, слухняно відповіла йому:

— Двадцяте пішло.

— То не добре, — завважив він. — Така вже вельми доросла, а й досі вовків боїться. — Й ляскітливо засміявсь, оповивши її з ніг до голови чорним приском халдейських очей.

— То ходімо? — спитав він і взяв Опію за плече. Опія перелякано сахнулася, мало не впустила кошичок із ягодами.

— Я сама! — скрикнула вона й побігла між деревами.

— Не туди! — гукнув услід їй княжич, наздогнав і знову повторив: — Не туди!

Опія тремтячим голосом наполягала:

— Таки сюди! Сюдою пішла роба моя Г'егесо...

— Я-м стрів Г'егесо й мовив їй, що ти пішла-с до Стану.

— Тут є й інші роби мої.

— Я-м рік їй, щоб вона й їм те саме мовила, — з глузливим посміхом відповів Соболю.

Опія хотіла була сказати йому, що Гегесо не повірить такій ото байці, не наважиться покинути серед лісу свою господарку, та Соболю немовби вгадав її думки й проказав:

— Гегесо не вельми вміє по-нашому, я-м рік їй по-грецькому

— Якщо ти мене поймеш, я вимовлю на тебе... — Опія повагалася, як сказати, й закінчила —...вітцеві твому!

Й тут Соболю мов ошалів Ухопивши Опію за плечі, він присадив її, кинув на траву й упав поряд з нею Княгиня заволатала несвоїм голосом і дряпала йому руки й вид, але він мов оглух до всього на світі й не переставав тупо та наполегливо домагатися свого. Опія вдалась дужа, мов кониця, та руки в Соболя були литі з бронзи, одним ударом кулака по голові княжич убивав жеребця, й Опія нарешті омліла в його обіймах...

Коли прийшла до пам'яті, княжич сидів і прикладав до роздертої щоки листок біжи-дерева. Опія кволо звелася й сіла. В голові гуло, певно боляче вдарилась об землю. Соболю не дивився на неї, й вона тремкою долонею заходилась поправляти на собі вбрання.

— Я викажу тебе Великому князеві, — хрипко промовила вона.

— Що ж ти рікти-ймеш йому? — зловісно засміявся княжич, але, певно, така погроза й йому нагнала жаху, бо в нього теж охрипло в горлянці.

— Речі, що рікти-ймеш?

У цю мить зовсім поряд зачулись людські голоси. Княжич схопився на ноги й шаснув був у кущі, тоді повернувся назад, схопив і свою мачуху й потяг у густосплетіння дикого лісу. Вслід їм пролунало:

— Атю-тю!..

Але вони бігли й бігли, мов справжні вовки, доки Опії підігнулись ноги й вона впала на землю. Соболь подивився, як Опія сапає вустами, й гайнув далі.

Відпочивши, княгиня звелась. Вони, втікаючи, добігли до самого гирла, й тепер вона знала, як іти. Вмившись і трохи давши раду своєму полоттю, вона сіла в березі й просиділа до самих надвечірок, лише поночі прибилась домів.

А там знявся справжній переляк. Огнищанин Лиско шмагав плітьми Гегесо та інших роб, які були разом з господинею й загубили її в лісі. Опія лише скосувала на нього й непомітно шаснула в полотку.

Великий князь повернувся аж за тиждень, коли Опія встигла трохи оговтатись після лихої пригоди. Він був з нею дуже ласкавий і побатьківському клопіткий. Опії ж від того ставало ще моторошніше.

Так тривало ціле літо, вона не могла навіть у вічі глянути своєму старому можеві. Заспокоїлася тільки тоді, як народила сина. Хлопчик був ясноокий, викапаний отець. Вона прийшла в осю полотку в середині місяця сухого[24] тепер був кінець падолиста. Отже ж, се син їхній, її й Великого князя.

Князь був, здавалося, на сьомому небі від щастя, й Опійка почала забувати свій мимовільний гріх, і так тривало, поки сніги потанули. Та одного разу, повертаючись од кринички, княгиня побачила господаря свого разом із старшим сином. Велеслав Боримислович ішов попереду, княжич плентав за ним, і в усій ході його було щось од побитого пса.

Великий князь раптом спинився й замахнувся на сина кулаком. Опія вчула його повні нестриманої люті слова:

— Зійди з-перед очей моїх, бо сам зведу!

Княжич спробував був йому несміливо заперечити, але вгледів Опію й застиг із роззявленим ротом. Тоді враз крутнувся й розмашно побіг у бік своєї полотки.

— По воду-с ходила? — примружившись, лагідно спитав Великий князь.

Опія промимрила:

— По воду, до кринички в березі...

Й опустила зір. У сей час почувся басовитий плач малюка, й княгиня, полегшено відітхнувши, майнула до свого величезного білого з мережкою намету.

За що сварився Велеслав із сином, Опія так і не дізналась, але ввечері, готуючи постіль для спання, роба-греки-ня Гегесо сказала:

— Князиц старсий кудись утікай! Бери сто гіпполітів і втікай.

Гегесо не вимовляла ні "ж", ні "ш", се було смішно, але Опійка намагалася збагнути інше: нащо роба сказала їй про княжича? Та в полотці ледве блимало світильце, й виразу робиних очей не щастило побачити.

Незабаром Великий князь поїхав за Чорногору. Мав би вже й повернутись, але не вертався. Соболь після того теж не з'являвся у Стані,

та Опія лишала собі в полотці на ніч, крім своєї Гегесо, ще двох роб. А перед походом попрохала Великого князя:

— Посади сторожу на сьому борі, — й показала йому найближчу сосну, що розкинула віття над кручею майже коло самого намету

Велеслав Боримислович мовчки поглянув на молоду жону, пожував старечими вустами й пішов. А до вечора на високу сосну підважили поміст, поставили лізницю, вгору поліз один воїн, а внизу лишився другий. Вони мінялись щоранку, але невсипно несли варту день і ніч, виглядаючи з далекої путі свого Великого князя.

З-від болярських полоток долинав звичайний буденний гомін. Гегесо та інші роби великої княгині за тими наметами варили страву. Вартові на сосні над кручею теж більше не озивалися, й Опія, пригорнувши вже заснуле маля, й собі поринула в дрімоту. Їй привидівся міцний вітцевий хором на високій Кручі над Убіддю. Вона буцімто ходить по клітях і світлицях і шукає матір та вітця, але в хоромі мов повимирало все. Опійці стало лячно, й вона заходилася гукати: "Мамо!.. Отче!..". Тоді згадала, що вони ж ізвечора поїхали на Оболоння до Десни, й сіла чекати їх на різьбленому поріжку верхньої світлиці, дівочої. Й раптом звідкілясь почувся голос:

— Їдуть!.. Їдуть!..

Опійка прокліпалася. На руках спав малий Юрик, смокчучи вві сні пухкими губенятами. Вона обережно поклала його в колиску й знову сіла. Наснитись ж... На душі було чисто й радісно, бо відколи полишила рідні краї, вперше їй виділася вітцева оселя. Та знадвору почулися голоси, й Опія тільки тепер уторопала, що вони їй не наснились, бо воїн Вовко хрипкувато допитувався:

— Видиш? Речи: видиш?

Велика княгиня вибігла надвір і стала коло помосту Той, що вгорі, довго не відповідав, нарешті подивився вниз:

— Вуйку Вовко, нащо в диму — три хвости?

Старий воїн здивувався:

— Три-и?..

— Речу ж!

Вовко підпер сулицю до стовбура й заходивсь дертися стрімкою лізницею вгору бурмочучи:

— Заснув єси то й привиділось.

Та коли став на плетеному помості поряд із молодим воєм, удруге здивувався.

— Таки ж три хвости!..

Він довго мружив очі, вдивляючись через плавні туди, де в сизій імлі простяглося за вітром три чорних димових пасма. Й несподівано й для свого молодого товариша, й для Опії, й для кількох воїв та робів, що, почувши перші звістку, прибігли під сосну, заволав диким голосом:

— Князя!.. Великого князя вбито-о!.. Виджу знак Морани — три дими!..

Невідомо звідки взявся молодший княжич Осмогруд, якого Велеслав залишав умість себе в Стані, — розлюченою риссю вихопився лізницею на помостик і вп'явся очима туди, куди й досі показував Вовко. Але хиби не було. Над краєм плавень розплітався в небо трьома зловісними

вервами чорний клубок диму... Коли Осмогруд повільно зліз додолу, велика княгиня Опія стояла бліда, як смерть, і широко розплющеними очима дивилася на свого пасинка. Княжич потупив зір. Він не міг сказати їй нічого втішного. На небокраї стояв знак Морани, яка приносить людям смерть. Він схилив перед мачухою голову й мовчки подався до свого намету.

Розділ 3

Полк, який півтора місяці тому супроводив Великого князя на перемови до ксенжа Витислава за Чорногору, прибився в Стан аж по п'ятому дні, бо маяки значно випередили його, сповістивши сумну звістку помертвілим од суму й жаху витязям. Попереду, як і належить вождеві, в бойовому двоколі їхав Великий князь Велеслав Боримислович. Він був мертвий, але ніхто не плакав і не терзав плоті своєї, бо ще не настав час для проводів

Першою заплакала по своєму можеві молода княгиня, та й вона не наважилася дати волю тому розпачеві, що мулив їй груди.

На три дні й три ночі князь-небіжчик ліг у глибоку, дубовим зрубом обшиту яму серед лісу, де жерці-волфи звільнили його тіло від нутрощів, насотували товченим купером, зерням аравійського ладану, насінням селери й ганусу, тоді облили всього розтопленим воском, одягли в найпишніше вбрання, шапку й чоботи, підперезали дорогим мечем і поклали в довбану з цілого дуба корсту. Три дні й три ночі навколо ями й по всьому Стані горіли жалобні вогні, які мали відганяти від небіжчика злих духів і перевертнів, а також умилювати злу діву Морану, щоб завчасно не віднесла ще не оплакану душу Великого князя в далекий ірай.

І тільки четвертого дня з самого ранку в Стані почувся плач. Кожен підходив до корсти й надрізував собі вухо, жінки роздирали нігтями щоки й лоб, а витязі проколювали стрілою ще й ліву долоню, бо права триває меч

і сулицю, а зброя завжди мусить бути в міцній руці, навіть коли Великого князя покликала невблагуща Морана, у головах та по обидва боки небіжчика горіло три вогні, й кожен, хто покропив землю побіля корсти власною кров'ю, мав право вкинути до жалобного вогню й свою гілочку, бо то вогонь святий, і нема такої людини, якій би рано чи пізно не запалили його в головах та по два боки останнього ложа, хай він хоч князь, хоч жупан, хоч останній сліпий роб.

Опія голосила найдужче, й не тільки тому, що так належало молодій жоні небіжчика. Вона не лукавила. В той день, коли прилетіла чорна звістка, юна княгиня запнулася чорною хусткою й вирішила не скидати її до останку. Ні, не вирішила, то було зрозуміло й так, само собою. Вона роздерла на виду своєму всю шкіру, й головне, навіть болю не відчула, хоч думала, що страждання бодай трохи вгамують отой вогонь і той холод, що впереміж поймали її зболене й усмерть нажахане серце.

На чолі князів, жупанів, панів, веліих та малих боляр підійшов той, що лишився вождем посиротілого воїнства. Ліва рука в княжича Осмогруда була геть скривавлена, й він тримав її високо над собою, щоб отців дух бачив свою рідну кров. Але уста Осмогрудові були німі — воїнові не личило оплакувати воїна слізьми, хай те роблять жони, та діви, та роби, та підлітки, яким ще не дали в руки ні меча, ні бойового списа. Витязя личило ожалувати кров'ю, й Осмогруд показував вітцеві свою жалобу.

Вся дубова корста по боках і на вікові, яке щільно затуляло небіжчика, прихищаючи від злих сил і злих помислів, була обкута взороччям з тонких золотих бляшок, і прихмарене сонце часом розбивалося на них тисячами іскрин. Жупан Гостомисл Диба підійшов до княжича й шепнув йому на вухо:

— Осмогруде, боляри хочуть кричати славу Великому князеві.

— Якому князеві? — не зразу второпав Осмогруд, по тому думка осяяла його зіниці, й він сердито перепитав: — Хіба Великий князь, отець мій, уже в іраю? Він з нами.

Жупан і вуха не дав тим словам.

— Вельми-с молодий ще ти, княже, й не маєш очей до всього. Ще на тій сідмиці, коли прилинула чорна вість, волфи погнали гінця до бродників кликати Соболя.

— Соболю є старший од мене, — сказав Осмогруд, — і йому належить меч Юра.

По тих словах він опустил закривавлену руку додолу й відійшов убік. Гаряча кров із свіжої рани затекла йому в рукав і тепер липла. Над усім натовпом стояв плач Опії, їй приголошували інші жони, й жінки, й роби. Осмогруд не знав, що йому далі діяти. Скрізь никали волфи й кадили тліючими головешками між полоток, у кущах і попід деревами, де на душу небіжчика могла чигати яка завгодно лісова, й лугова, й земляна, й огнищанська погань. Кількоро дітей, яких з осені привезли в Стан, блукали, мов неприкаяні, й дивилися на всіх переляканими очима. Люди вмирають часто, й се одне; коли ж Морана вкаже пальцем на князя та ще й великого, страхи поймають душу, й водять людину, мов сліпу, й людина не може знайти собі місця

Опія доголосилася до того, що її, скривавлену розкуйовджену й ледве живу попід руки відвели в полотку. Й коли жони та жінки вели княгиню, зустріч на змиленому червоному жеребці виринув з-за крайніх наметів, що побіля самих возів, старший син померлого князя — Соболю. Княжич упізнав Опію, хоч у неї всенький вид був у крові, подряпаний і спухлий, але не спинився й смикнув жеребця за повіддя. Вслід княжичеві їхало ще двоє боляр та двоє волфів — теж верхи. Побачивши стовпище людей поміж деревами, Соболю звернув жеребця туди, а підїхавши, зіскочив додолу й аж присів — ноги поклякли від безперервної

дводобової гонитви. Він узяв із собою трьох коней, двом у дорозі підрізали жили на ногах, бо пристали, й тільки сей, червлений, довів вершника до Стану.

Біля крайніх людей, які щільним колом оточили корсту Велеслава, Соболю витяг із тулії довгу стрілу, з розгону проштрикнув нею ліву руку й крикнув од лютого болю:

— Розступіться!..

Вої, й можі, й пани та боляри всякі, й старці та жони заозиралися й почали неквапом давати шлях прибулому княжичеві, який урочисто ніс над головою криваву шуйцю. З рани цебеніла кров і теж затікала в рукав, як і допіру молодшому синові Велеслава. Дійшовши таким чином до самої корзни, де голосили й терзалися жони, діви й, дівки, Соболю крикнув могутнім голосом, і всі нараз помовкли:

— Виджь, отче, рідну кров свого старійшого сина, якому ти-с урік меч Юра Побідника!

Се було геть несподівано, й жалобникам та терзальницям мов поціпило. Поряд із Сободем стояло й двоє тих боляр, які їздили по нього до бродників, і ті самі волфове, що прибули разом з ним. Гостомисл Диба, вже не криючись, уголос проказав чи то молодшому княжичеві, чи самому собі:

— А я-м же рік... Я рік же-м...

Тоді обернувся до боляр та можів, які стояли поряд, і гукнув:

— Кричіть славу Великому князеві Осмогрудові!

Але не встиг він ще й доказати, як велій болярин Сур та болярин Малко дружним голосом вигукнули:

— Слава Великому князеві Соболеві!.. Слава Великому князеві Соболеві!

Гукнули раз і вдруге й зацьковано зароззиралися, тримаючи руку на держаках мечів, бо то не абиякі слова, котрими вільно розкидатися сюди й туди, такі слова часом важать стільки, як людська голова, — не більше й не менше.

Люди, які стояли поряд, заходилися потроху розступатись, і невдовзі по правуруч від небіжчика лишилося тільки шестеро: Соболя, який тримав закривавлену шуйцю над головою, мов смертну клятьбу, та двоє боляр, та троє волфів.

Усі поволі переходили на той, лівий бік, де стояв молодший княжич Осмогруд, і незабаром коло Соболя та його прибічників стало порожньо. Люди забули про свого померлого вождя, бо мертвого не повернеш, відтіля ще ніхто не вертався, а живі мусять дбати про живих. Але ніхто не вимовив і слова, навкруг тяжіла мовчанка, холодна і ворожа, й було чути тільки, як у трьох вогнищах навколо небіжчика потріскує жар. І тоді пролунав грубий голос жупана Гостомисла Диби. Він одійшов трохи вбік, обернувся до натовпу витязів і людей, що юрмилися за Осмогрудом, і сказав:

— Бої, й ви, можі, й ви, велії та малі пани й боляри, й тисячники, й воєводи! Великий князь Велеслав покинув нас і зібравсь в ірай. Слава Великому князеві Осмогрудові!.. Кричіть "славу"!

Усі недружно закричали, але Осмогруд відійшов і собі до жупана Гостомисла Диби і теж гукнув, щоб чув увесь багатотисячний натовп:

— Пощо, стрію мій, ідеш супроти закону й покону нашого? Меч Юра Побідника належить до брата мого Соболя як старійшого! — Тоді обійшов посиротілу всіма забуту ліжницю померлого князя, приступив до брата й тихо сказав: — Отець наш є мертвий і зібрався в дорогу до

наших дідів і прадідів. Бери в руки Юрів меч і виряджай отця на Вітчину. Туди довга путь.

А путь була й справді довга...

Сорок днів од сходу до заходу сонця їхала валка возів і комонників, а попереду, на золотокованому бойовому двоколлі був небіжчик, Великий князь Велеслав Боримислович, який прожив довге життя, вчинив багато звитяг і був яснішим од сонця, що на небі, а вмер — то зачинився в чорній дубовій корсті й у вічній темряві. Й сорок днів борознили теплу хвилю Данапра сто ладь, супроводжуючи того, хто помахом руки міг дарувати й відібрати життя в сотень і тисяч. Мірно здіймалися й занурювались у прозору воду — весла, рухані найвідважнішими судвижцями померлого волостелина.

Спершу, від гирла й до самої річки Комонки, пішов майже весь Стан війська, й можі та вої несли в руках важкі мечі й списи, а жони, жінки й діви проливали сльози й голосили за небіжчиком, бо так велів покон дідів і прадідів. Біля Комонки, де могутній Данапр повертав на землі Сіверські, військо зупинилось. Відси до жалобного поїзда пристали похмурі скотарі з племені саків-бродників і йшли за корстою до самих Порогів. Тут у жалобну валку прийшли плакальниці та терзальники з великого племені хліборобів-сіверян і повезли мертвого князя в полунічні краї землі своєї.

А там, де з правого боку в карі води Данапра впадає голубоока красуня Рось, до терзальників приєднались оратаї з племені русинів, які ріжуть землю не ралом та сохою, а залізним плугом, і годують пшеницею й себе, й Стан, і навіть усю Греччину. Вони спершу йшли понад правим берегом, а князь-небіжчик їхав лівим, тоді в Малому Кийлеві та Великому Кийлеві перевізники переправили й небіжчика на правий берег, сюди ж прийшли й древляни, й відтак валка покотилась через Ірпінь і Тетерів аж до священої Уж-ріки, де на Великого князя, володаря всіх чотирьох земель, чекала простора домівка в святому чорному тілі Матері-Землі, яку древляни звали Ладою. В останню князеву домовину поклали все, що він мав і за життя: й восьмеро коней у чотирьох кутах, і конюших до

кожної пари, по робові на всіх ріжках корсти, й золоті кубки та братини, й золоті котли та глечики, — все, як і за життя. А наступного літа в сей самий день прийдуть поминальники із стравою й заб'ють на високій княжій могилі п'ятдесят коней та посадять на них п'ятдесят найодважніших витязів, їх забивши, й тоді сплять усіх разом з кіньми, обіклавши дубовим цурпаллям, бо тут спочив не підлий витязь, а князь, та й не абиякий, а Великий, володар усіх трьох україн.

Так було насправді, й Соболю усе те знав, як і кожен воїн. Він не поїхав виряджати вітця в останню, найдовшу ретельну путь. Боїв, можів, бояр малих і веліих, панів, ба навіть простих жупанів та князів, ховають там, де їх Морана здибала. Великого ж князя слід хоронити на вітчині, в Україні Древланській, понад Ужем-рікою, щоб слава його гриміла й по смерті.

В Соболя всі ті дні був якийсь дивний настрій, він і сам не давав собі звіту в тому, що з ним діється. Коли в кочовища бродників прибули всі волфові з вісткою про смерть вітця, його заповлонив шал. Образа на старого ще не вляглася. Соболю не забув погроз отут, біля вітцевої полотки, не наважувався й з'явитись у Стан. Велеслав був твердим вельми можем, і на се зважали всі, й усі чекали, коли йому відляже й він змінить гнів на ласку.

Але серед бродників Соболю почувався кепсько. Ті вилицюваті непривітні підданці й досі вирізнялися з-поміж інших племен, вони й розмовляли не так, як решта, вставляючи в свою мову давно забуті слова, їли часом і майже сире, ледь розпарене м'ясо й запивали його кисляком з кобилячого молока, від якого Соболеві, змалечку паньканому матір'ю, просто ставало зле. Й хоча бродники з мовчазною поштивістю прийняли в своє кочовище володаревого сина, але княжичеві було серед них незатишно.

Й головне — що день, то дужче тягло назад, у Стан, де лишилась Опія.

По тому випадкові в лісі, коли він, мов дикий веприк, мусив утікати від її роб, княжич майже зненавидів Опію, а як вона породила витобрового сина й сей син виявився не його, а батьків, усі почування мовби вітром вивіяло з його серця та голови й Соболю геть збайдужів до неї, знайшовши розвагу в молоденьких наліжницях.

Та примучена любов теж небавом остогидла Соболеві, й коли він опинився далеко від свого Стану, то раптом одчув сум і незбагнений смуток. Йому когось бракувало, й сей "хтось" була вітцева жона.

Й коли зі Стану прибули гінці з вісткою про смерть Великого князя, княжич мов ошалів. Отець прогнав його й не благословив на дорогу, але й велій болярин Сур, і великий горинський пан Малко в одну душу квапили його їхати і якомога швидше. Сур сказав йому:

— Як не будеш у Стані в день тризни, меч пойме брат твій молодший.

Він сказав тільки про Юрів меч, а Соболю подумав, що тоді, коли Осмогруд стане Великим князем, не бачити більше Опії. Вітцівську вдачу Осмогруда він добре знав і лише тому погодився на вмовляння Сура та Малка, хоча боляри мали своє на думці, напевно своє, й Соболю про те відав.

Обтяжливий меч Великого князя ніколи не вабив Соболя. Старший син, якому за поконом належало по вітцевій смерті перебрати той меч Юра Побідника до своїх рук, більше любив полювання та розваги з наліжницями, ніж клопоти басилевса й утомливу виснагу походів. Але в Стані лишилося щось понад те, й Соболю не довго вагався перед настирливими болярами та волфами. Вони обіцяли повну підтримку на випадок, якщо боляри та косаки згадають минуле, й потягнуть руку за Осмогрудом. Але тризна вже почалась, часу на гуртування не було, й Соболю виявився зовсім сам перед вороже настроєними до нього витязями. Він думав, що то його судний день і судний час, і так воно й

мало бути, коли б Осмогруд не повівся зовсім у несподіваний спосіб, незважаючи на те що йому вже прокричали "славу".

Тепер Осмогруда в Стані не було, поїхав на Уж ховати вітця, а новому Великому князеві поряд з вітцевою поставили таку саму полотку, всю з білої повсті, оторочену на підстрішку та подолі червленим узірцем. І тільки великокняжого знака ще не було на версі полотки. Його перечеплять на сороковини вітцевої смерти. В той день померлого князя вже поховують на Вітчині, а Соболя в хоромі Юра Побідника підпережуть старим мечем — прадавнім знаком великокняжої волости.

Тепер Соболя, похмурий і сумний, сидів у новій полотці. Поряд, поправобіч була та, інша полотка, де жив колись небіжчик і де тепер сиділа з немовлям у пелені княгиня-вдовиця Опія. В день тризни, коли небіжчика поклали на віз, Опія сказала, що піде за ним і ляже з ним у домовину. Так велів давній покон, і ніхто не змагався з Опією за се священне право, бо її найдужче любив померлий і з ним вона мала йти в ірай. Тільки новий басилевс, як повелитель над усіма жерцями, владен був заперечити, й він заперечив.

Коли княгиня-вдова, смутна й геть спухла після тризни, зібралась проваджати померлого володаря в сорокаденну останню путь — у свою останню путь, Соболя увійшов до її полотки. Чорноволося Гегесо та дві старіші роби щось мостили в золотокованій скрині, Опія ж тримала на руках малого сина й годувала його стоячи. Ліве персо в неї було заголоне й сліпучо сяяло неторканою білиною, й Соболя не міг одвести від нього віч. Він так і сказав, дивлячись на саяну грудь молодой мачухи:

— Лишишся в Стані.

— Як се? — не зрозуміла княгиня. — А хто ж ляже збоку можа мого?

— В тебе місце піде Гегесо.

Княгиня зблідла, вона не владна була вимовити й слова від болю та образи. Велеслав любив її, а не робу-грекиню, й се всі знали й усі відали. По тому щоки Опії почали займатися червленими ружами й вона зосердя вигукнула:

— Хто се наволив такого?

Соболь нарешті здолав одірвати погляд з-од білого в тоненьких жилочках перса й пішов з полотки геть. І тільки в порозі, приспинившись, мов собі, не дивлячись на вдову, відповів їй тихим голосом:

— Великий князь наволив.

Гегесо, тільки уторопавши жахливий зміст його слів, заломила руки, зазвивалася й заголосила, бо ті слова могли означати лише те, що вони й означали. Невільниця впала перед господинею навколішки й охопила їй ноги руками:

— Я не волю!.. Не волю з ним!..

Малий Юрик прокинувся й закричав, переляканий несподіваним галасом. Опійка виплуталася з обіймів роби, поклала сина в колиску, після чого він ще дужче залементавав, і вибігла з полотки, маючи на вітрі розпатланим у жалобі русявим волоссям.

Добігши до полотки молодшого княжича, вона загукала знадвору, не наважуючись увійти:

— Княжичу!.. Княжичу!

Вийшов старий роб:

— Княжич не є вдома.

— Де є? — майже крикнула княгиня-вдова.

— Не відаю... Мабути, коло вітця...

Вона побігла туди, де стояла корста з небіжчиком, і за вдареною громом сосною зустріла його.

— Княжичу, княжичу!.. — забелькотіла вона знервовано. — Він рече, щоби-м я не лягала під бік — отцеві твоєму!

— Хто се рече?!

Вона махнула рукою туди, де стояла полотка нового володаря, не знаючи, як назвати його: княжичем, як і досі, чи просто Сободем, а чи й Великим князем. Осмогруд зрозумів, і віча його спалахнула гнівом. Старший брат зазіхнув на священний покон пращурів, і сього не можна було зносити. Жона їхнього вітця не заслужила на таку образу ні дією, ні подумами.

Він крутнувся й швидко пішов у бік жалобного місця, де допіру лишив брата, княгиня ж повільно плентала вслід йому. Боління нового Великого князя боляче викололи її: Опія вже звикла й привчила себе до думки, що має виконати святий покон і супровести володаря свого в незнане князівство іраю. Вона не боялася смерти, бо так робили всі жони до неї, так чинитимуть і відтепер, доки на землі є рід їхній і закон їхній.

Дійшовши до крайніх терзальників, Опія зупинилася, не наважившись іти далі. Вона довго стояла й дивилась на щільний натовп, і таки проґавила Осмогруда. Побачила вже, коли той віддалявся. Спина в нього незвично сутулилась, немовби княжич піддав собі на плечі важку ношу. Опія здогнала його під тією самою припаленою сосною, й він сказав, дивлячись під ноги:

— Лишайся, мачухо. Хай з вітцем іде моя роба Галка. Вона виросла в нашому Стані, й отець любив її вельми, яко рідну, хоча вона й персіянка.

Й ота його зсутуленість і те, що ховав од неї віча, вельми вразили Опійку, й вона схлипнула:

— То я-м тепер найгірша?

Він уперше подивився їй в обличчя. В зіницях у нього був біль і ще щось, чого Опійка не швидко збагнула: покора. Се вразило княгиню-вдову, й вона не знаходила в собі слова, аби заперечити йому. Лише торочила те саме: "То я-м тепер найгірша, гірша-м і за останню робу..." Й сльози пригнічення та ображеної гідності тихо спливали по її щоках. Осмогруд мовив глухим голосом:

— Годуй сина, гляди його... То є син Велеславів... Брат наш...

І поволі пішов назад, у бік жалобного місця. Опія ж так і лишилася стояти, прибита несподіваним почуттям, яке заповонило її всю. Юрик... Княгині здалося, що вона віддала була рідне дитя на поталу всім лихим силам і забула про нього. Й так воно й було, бо там, де озивається голос пращурів, замовкає й поклик крові. — Останні слова молодшого княжича вихопили Опію з забуття, й вона кинулася бігти через кущі та корчовиська до своєї полотки, розпатлана й страшна, схожа на вовчицю, в якої відібрали вовчєня...

Минули й тризни, й дев'ятизни, й усі ті дні Соболя тинявся станом, мов перестрітий, і не мав до чого прикласти рук, бо навіть на влови йти не личило до сороковин, коли отець його ляже в чорне лоно Землі—Лади десь там на Древлянщині.

Й на десятий день його здолало бажання побачити матір. Воно виникло вже давно, ще коли Соболя був у кочовиськах бродників, але княжич гамував його в собі, й тільки тепер зрозумів, що мусить їхати. З

вітцем своїм Соболю ніколи не сходився близько, й у годину скрути горнувсь до матері. Вона була його порадицею завжди, й тепер княжич відчував щемку потребу звидітися з нею й спитати ради.

Мати жила на чотири дні вгору від гирла Богу, де в його чисті води впадає гірка річка Мертвовід, і Соболю заходився квалливо збиратись у неблизьку путь. Поставивши в себе місце великого болярина Сура, який був одружений з наймолодшою сестрою його вітця, він підняв три сотні й, не чекаючи ранку, залишив Стан.

Заночувавши на правому березі Великого гирла, ввечері він дістався Бозького лиману, на протилежному березі якого білили високі мури Ольбії, а ще за чотири дні прибув у материне городище.

Розділ 4

Протагор на терасі розмовляв із гінцями. Один з них був той самий Спарадок, який назвався тракійським воїном і приніс од Великого ксенжа лютичів-аґафірсів Спарґапіта-Витислава перстень. Спарадок уже давно відпочив, набрався сили й мало чим нагадував того прибуду, закуреного й змученого безсонням та довгою дорогою в сідлі, яким з'явився в дім архонта-басилея з лихою новиною. Погляд у нього був прямий і холоднуватий. Так дивляться люди, що ціле життя звикли верховодити. Й хоча він і намагався говорити з афінським чинцем ласкаво й тихо, але Протагор відразу завважив, що має справу не з простим собі воїном. Він спитав у гінця:

— Скільки днів минуло, як скіфського басилевса повезли ховати?

Полічивши на пальцях, Спарадок відповів:

— Десята днів.

Він погано говорив грецькою мовою, минулого разу Протагор ледве розумів його.

— Й скільки ще лишилося?

Гонець не довго брижив лоба й сказав:

— Тридесять... На сорок днів поховай.

Вони сиділи на двох сусідніх ложах, і Протагор хитав однією ногою, як завжди, коли замислювався. У кутку примостився на маленькому триногому дзиглику другий гонець. Той був невисокий на зріст, але трохи схожий на супутника, хоча й удвічі старший за нього. Четвертим був Геродот. Він дивився на сього, старшого вісника, й коли Протагор надовго замислився, спитав:

— Ти з ним одного роду?

Старий од несподіванки сіпнувся, тоді скосував на тракійця й трохи ображено відповів Геродотові:

— Я — з Ольбії. Ольбіополіт я, кіріє. Пощо питаєш?

— Схожі ви. Наче батько й син.

Старий гонець, якого звали Гіперболом, ще раз поглянув на тракійця, але на Геродотів закид нічого не відповів. Протагор хотів сказати своєму афінському другові, що зараз не час цікавитися сторонніми речами, але на думці було щось важливіше, й він знову звернувся до Спарадока:

— Чи не ти казав про матір нового басилевса скіфів?

Спарадок покрутив головою, й тут озвався Гіпербол:

— Се я казав, кіріє. Він того не знає.

— Отож мати молодого басилевса — еллінка?

— Еллінка, кіріє. Покійний басилевс узяв її жоною з їстрії. Звуть її Кіно.

"Кіно" означало "собака", й Геродот осміхнувся, але Протагор і далі розпитував Гіпербола:

— Вона зараз у Стані Царських скіфів?

— Ні, вона живе на Бозі, там, де в річку Бог упадає річка Священні путі, по-скіфському — Мертвовід. Човном пливти чотири дні з Ольбії.

— Ти знаєш її?

— Вона в нас часто буває.

— А ти її знаєш? — наполягав Протагор.

— Чого б то мав не знати!

Протагор знову надовго замовк, пережовуючи нелегку думку й похитуючи ногою. Все залежало від хитрости й хитризни. Він раптом подумав, як би вчинив тут славнозвісний Одісей, і глибоко зітхнув. Архонт-епонім і досі не підшукав йому окремої оселі, а в чужій хаті дуже не розбалакаєшся — доводилося раз по раз блимати на двері й униз: чи не став хтось мимовільним або й зумисним підслухачем. Протагор волів би розмовляти з гінцями віч-на-віч, але щоразу кликав і сього лиса Геродота, бо так звелів Перікл, а Протагор не хотів чинити своєму можновладному другові наперекір. Та й провина, коли що, ділитиметься на двох, а то теж була не остання річ.

Протаґор думав, чи спитати в сього метека Гіпербола ще щось, був уже й наважився, та раптом переінакшив усі задуми згадавши старе прислів'я, що хто сам бережеться, того й кумири бережуть.

І вже в дворику, виряджаючи гостей, таки затримав трохи Гіпербола. Геродот із Спарадокком ішли попереду, історик щось розпитував того й не міг нічого чути. Протаґор спитав:

— Ти можеш поїхати в той... — він силкувався пригадати незнайому назву, нарешті згадав: — Міг би ти поїхати на Еksamпей?

— До басиліси Кіно?

Гіпербол злякано подивився на афінського сановника, й голос у нього був теж зляканий. Він шепнув:

— Скіфи не пустять!

Протаґор пошкріб чорну бороду. Сю звичку він перейняв од свого вчителя Перікла, хоч і вважав її гідною хіба темного варвара. Та зараз було не до того, й він наддав кроку, бо Геродот із тракійцем уже виходили на вулицю. Й, здогнавши, він раптом помітив на пальці варвара важкий золотий перстень із великим кривавцем, якого досі чомусь не завважував.

— Отож речеш, ніби ти воїн тракійський? — спитав він, прискаливши око на перстень.

Спарадок перейняв його погляд, і знітився, й квапливо перекрутив перстень камінцем на долоню. Тепер і Протаґорові стало ясно, як він досі не помічав того яскристого камінця-кривавця. Спарадок відповів:

— Я — брат тракійський базилевс Воїжир, на якого греки речуть Сіталк.

Очі його знову набули того холодного блиску, що вразив був Протагора на терасі.

— А служиш басилевсові аґафірсів у шатах простого воїна?

Спарадок зверхньо посміхнувся:

— Кожного ведуть кумири, Протагоре, й ніхто не знай сам своя дорога. Князь може стати роб, а роб — князь, коли сього вволіють безсмертні.

Протагор не мріяв про вінець басилевса, але слова гордого тракійця вжалили його, бо се міг бути тільки натяк. Раптом перейнявшись повагою до княжича, він сказав без жарту:

— В кожного своє на думці й на серці, й се теж відають лише безсмертні. Афіни допоможуть тобі, Спарадоку... якщо й ти допоможеш Афінам.

Спарадок удав, ніби не зрозумів Протагора, й за грецьким звичаєм підняв угору дісницю прощаючись.

Геродот і собі зробив те саме, й Протагор, сушачи голову над складною загадкою, яку мусив розв'язати пошкрьобав сандаліями через порожній двір архонта-епоніма. Старий надто повільно шукав йому житло, й доводилось квапити його, бо в такому стані людині нема де й усамітнитися, щоб усе зважити й постуляти докупі вривки думок.

І коли надвечір од перенапруження й марних зусиль знайти вихід з безвиході розболілася голова, прийшов роб-воротар і сказав, що його питає Гіпербол. Протагор схопився й вибіг, бо старий метек[25] з доброго дива не став би його турбувати.

— Кіріє, — пошепки сказав Гіпербол, коли роб знову зачинився в своїй приворотній комірчині, — приїхав Тимна Вовкогуб.

— Хто се?

— Скіфський гість... Ну, купець, як і я.

— То й що він рече?

Гіпербол засичав йому в вухо:

— Се дуже близький до скіфського басилевса чоловік! Він скуповує в скіфів-орачів пшеницю й перепродує нам.

— То й що він хоче? — нетерпелився Протагор.

— Він рече: ходи зі мною до Орачів!

— До Орачів?

Протагор і досі не розумів, що тут особливого й чому так хвилюється метек.

Гіпербол почав загинати пальці:

— Вгору понад Богом-річкою живуть калліпіди, далі сидять алізони, ті, що копають солоний камінь, а ще далі, за ними — георги-орачі...

— Кажі швидше! — розхвилювався Протагор і схопив старого трапедзита[26] за розхристаний хітон.

— А в Орачах, — отой самий Еksamпей, Священна путь, Мертвовід! Місцеві скіфи там спалюють мертвих.

Протагор важко дихав, і то було не тільки від гарячого повітря, яке й надвечір не встигло охолонути. Він блискучими збудженими очима дивився на Гіпербола. Сього метека, певно, кумири водять, як сказав сьогодні тракієць.

Наступного ранку десять ладь, з горою навантажених афінськими паволоками, червоними амфорами родоської оливи, чорними амфорами білого вина з Евбеї, бронзовими й золотими прикрасами з Лесбосу та всіляким іншим дорогим товаром, який користувався попитом серед боляр і князів Верхнього Богу, залишили зручну Ольбійську пристань і вирушили довгим Бозьким лиманом угору. П'ять інших ладь ішло порожняком. На них, крім веслярів, сиділо по п'ятеро добре зоружених воїв.

На найбільшому судні був господар валки — Тимна Вовкогуб, давній і найщиріший приятель і покійного Великого князя Велеслава Боримисловича, й самого Боримисла, який шістдесят два літа тому вщент розтрощив персіянина Дарія та його семисоттисячну рать. Ліва рука Тимни була покалічена — їй бракувало мізинця й підмізинного пальця. Цю руку старий купець мав звичку ховати в пазусі, але в хвилину задуми брав у правицю й починав розтирати давню рану. Поряд сидів Геродот, який попросився й собі з Тимною й тепер безугаву розпитував старого торговця про скіфів та їхні звичаї.

— А се в тебе від чого? — спитав він, несміливо кивнувши заплутаною бородою на покалічену руку Тимни Вовкогуба.

— Давня пригода, — посміхнувся Тимна й сховав руку за пазуху. — Пам'ять мені лишив Даріїв зять. У нас його називали Мертва Голова, бо не мав ні вух, ні носа.

— Зопір, син Магабіза! — здогадався Геродот, який усе знав про Дарія та його наближених. — Тісний світ, кіріє Тимно! Ніколи не сподівався зустріти тут, у Скіфії, людину, що знала особисто Зопіра

Мертву Голову... — Геродот аж відхилився, щоб краще побачити людину, яка сиділа поруч. — І як же се сталося?

Перед очима в старого Тимни попливли образи давно минулих літ. Він витяг трипалу шуйцю з пазухи й заходився несвідомо розтирати давно загоєний рубець. Ту рану він дістав од перса, боронячи малого жупанича Велка, Велеслава. Але тепер Велеслава не стало, а згадувати його ймення не личило ще тридцять днів, аж до похорону. Тимна Вовкогуб засмутився: Великий князь Велеслав загинув і труну з його тілом повезли на Деревлянську країну, не довелось навіть попрощатися. Якби не заскакував на той клятий острів Родос, із жалем подумав Тимна, а з Атен плив навпростець додому, то, може, і встиг би попрощатися.

— Про се побалакаємо инчим разом, — сказав він коротко.

Тимна був радий балакучому пропутникові, й хоч говорив ламаною грецькою мовою, але Геродота се теж не бентежило.

— Ольбіополіти речуть, ніби ви, скіфи, ведете корінь свій од Геракла. То правда? — спитав згодом Геродот.

Старий осміхнувся:

— Всяк рече те, що відає.

— А що ж відаєш ти? Чи давнє плем'я — скіфи?

— Давнє... Але ми мислимо, що не дуже, бо живуть на землі й старші від нас. Од діда свого чув я, ніби колись тут люди не жили, а була тільки Дана, се наша річка, на яку ми тепер мовимо Данапр, а ви — Бористен. Та була в Дани донька вельми красна, Леля. Тоді наш найстарший кумир, Бог, ще не мав жони й нарік собі жоною Лелю.

— Зажди, то ви на Зевса речете Бог? І се значить Отець? Папа?

— Хтозна, може, й на Зевса... — відповів Геродотові старий гість і натяг шапку на кружечком стрижену білу голову, бо стало припікати з-за дерев. — І вродився їм син, і нарекли його Дажбогом, а древляни на нього речуть Полель, а саки-бродники — Таргітай...

— Дай запишу, кіріє! — замолився Геродот. — Се вельми цікаво...

Він дістав зі свого кошика дощечку, змащену воском, і почав швидко мережати її загостреною очеретинкою.

— Ти вмієш еллінського письма? — спитав він, вивівши для пам'яті кілька слів: Папей — Зевс, Таргітай тощо.

Старий Тимна коротко відповів:

— Умію. — Й повів далі свою казку, яку чув од діда: — Ну, а в нього вже було троє синів; старшого нарік отець Ліпочин, середульшого — Орачин, а найменшого — Колачин.

— А як воно по-еллінському? — спитав Геродот, якому ні про що не казали чужі слова й незрозумілі наймення — У нас, еллінів, кожне ймено — то щось. Моє ймено — Геродот, себто "той, що приносить дари Гері", — пояснював він старому купцеві, намагаючись розтлумачити йому, що від нього вимагається. Тимна закивав головою:

— Ліпочин — се той, що вміє чинити гарні пороби: миски та горнята з узором, полотно тонке та всяке оружжя. Орачин — той, що вміє орати землю та сіяти хліб, а Колачин — витязь, бо на копіє ми в старі літа мовили "кіл". Колом і вмів воювати Колачин. А сі три брати вже взяли собі по Україні й заселили їх родами своїми...

— Дай запишу! — сказав знову Геродот і взявся до своєї дощечки, але віск на ній, розпечений сонцем, став слизький і непридатний. Історик був змочив дощечку в воді, та тепер вона стала просто мокра, й він

махнув рукою: — Перепитаю тебе ввечері й запишу!.. А далі? Як звуться їхні роди?

— Від Ліпочина пішло плем'я авгатів, яких ви прозиваєте алізонами. [27] Орачин породив два племені — орачів та хліборобів, а ми зємо їх полянами й сіверянами...

— А як се? Чим вони різняться? — нахмурився Геродот, бо глузду в тому було мало — й орачі, й хлібороби орють землю й сіють хліб.

Але старий пояснив йому:

— Колись вони жили вкупі, тоді розділилися. Хлібороби сіють собі й поїдають, орачі ж сіють і також їдять, але й до Ольбії пшеницю та просо возять, бо ж орють землю не ралом, як хлібороби, а плугом: і собі вдосталь, і на продаж є.

— А третій син яке плем'я дав? — озвався Геродот, збагнувши дідову казку.

— Третій син, Колачин, дав рід племені древлян, що ви їх знаєте хто паралатами, хто "Царськими скіфами".

З-від моря дув легенький низовик, і Тимна звелів поставити вітрило. Можна було дати веслярам перепочинок, бо цілий день людина несла вимахати супротиву течії, хоча тут, у широкому Бозькому лимані, вода плинула й не так стрімко, як між вузькими берегами далі вгорі. Геродот чекав, коли старий звільниться, й знову заходився розпитувати:

— Отож речеш — три сини?

— Три. Але зуперше вони жили вкупі. Й тоді дід їхній Бог та їхня баба Леля скинули їм з неба золотий плуг із золотим ярмом, та золоту секиру, та золотий горнець. Брати були ще зелені й несвідомі. Тож мовив

Ліпочин: "Я серед вас найстарший, будуть осі пороби мої". Підійшов і простяг руку до тих небесних дарів, а вони не далися, побрались вогнем. Тоді й середульший підійшов і собі простяг руки, а золото й на нього полум'ям у вічі дихнуло. Наймолодший хотів також скуштувати щастя, та братове старші зачали сміятися з нього: "Куди тобі, такому малому! Он ми та й то попеклися!" Та Колачин підійшов до золотих поробів і взяв їх, і не зайнялись вони полум'ям. Увиділи те брати старші й свідомі стали, що то небо так воліє, й уклонилися молодшому братові, й став він їм за великого князя, й так і пішло. Колачин віддав старшому братові горнець золотий, а середульшому — ярмо з плугом, собі лишив секиру ратитися з чужинцями.

Геродот потихеньку всміхався до гарної казки, та щось таки непокоїло його, і він перепитав:

— Ти ж повідав, Тимно, що в середульшого було два племені, а плуг один?

— Плуг один, але й плем'я зуперше одне було. Та мав Орачин двох синів, і вони поділилися. Старійшому він оддав золоте ярмо з плугом, а молодшому сам витесав — з дерева, тільки леміш залізний наставив. Отак вони й орють і понині: поляни-орачі плугом, а сіверяни-хлібороби — ралом.

Надвечір валка прибилася до гирла чималої річки, яка зліва впадала в Бозький лиман. У лимані вода була гірка й солона, а в сій чималій річці чиста й добра, й Геродот почав розпитувати, яка сьому причина. Старий гість відповів:

— То все каламутить Мертвовід. Ось доїдемо, й сам побачиш.

Геродот липнув з розпитами до кожного, людям же було турбот по зав'язку, й вони з досадою позирали на балакучого грека. Молодий воїн Слободан з Тимниної сторожі найкраще з-поміж усіх, коли не рахувати

самого Тимну, знав грецьку говірку, й Геродот увесь час тепер крутився побіля нього. Слободан же вдався веселун, і жартівник і, переморгнувшись із товаришами, вирішив трохи розважити їх.

— Ось пожди, гречине, розведемо вогонь, тоді й повідаю тобі дещо.

В березі не було ні дерев, ні навіть кущів, і Геродот чудувався, чим вони варитимуть їсти. Хіба що підуть аж до тих дерев, які видніли купкою на самім обрії.

— Ми вчинимо так, як чинять наші люди з племені саків-бродників, — одказав Слободан на запитання Геродота. — Лише дивись!

Коли сонце ще тільки перекинуло на другу половину неба, кілька молодих воїв злізло з ладь на берег і зникло. Й аж перед смерком вони з'явилися, принісши на списах чотирьох упольованих козуль. Старому господареві Слободан щось розповів, хитро блискаючи карими очима в бік Геродота. Тимна лиш усміхнувся, й відійшов, а мисливці побілували туші, обстругали все м'ясо з кісток і понапихали його в козячі кендюхи. Тоді повісили їх на триногах, а внизу заходились мостити голі кістки.

Геродот посміхався. Сі люди або ж вирішили позбиткувати з нього, або й самі не знають, що чинять. Але маслаччя, хитро вимощене під натоптаними м'ясом кендюхами, таки зайнялось. Воно куріло, тріщало, та не гасло, й се було геть уже дивно.

— Скіфи — наймудріший з усіх народів! — щиро захоплений, вигукнув Геродот. По тому, трохи схаменувшись, хотів був додати, що скіфи — найрозумніші з-поміж усіх, але після еллінів. Та се могло образити скіфів, і він утримався, навчений гірким досвідом власного життя. Не все, що знаєш, належить казати вголос. У своїй книзі, яку він писав уже чимало літ, він обов'язково мусив сказати, що скіфи — наймудріший народ, але тільки — після еллінів.

Туди й сюди сновигали люди, понад берегом горіло п'ять вогнищ, а в козулячих шлунках весело клекотала свіжина. Старий Тимна господарським оком заглядав у кожну ладлю, витягнену на берег, бо товар був дорогий і не личило потурати — бува серед ночі випаде дощ.

А зовсім осторонь, у темряві, де майже нікого не було, сидів ольбійський трапедзит Гіпербол і сам собі вечеряв. Геродот раз у раз поглядав на нього, але метек поводився так, мовби вони й не знайомі, й від того в Геродота неприємно хололо під ложечкою. Метек не з доброго дива їхав у Тимниній валці, але Протагор, певно, вирішив сього разу не випробувати Геродотової витримки й нічого не сказав йому про се.

Поки м'ясо варилося в козулячих ковбиках, Геродот намагався лишитися сам-на-сам із Тимною. Старий купець одразу сподобався йому, й він одчував незбагнену прихильність до нього. Та купець увесь час клопотався коло своїх товарів. І поговорити не щастило. Коли ж вечеря зварилася, було зовсім не до того. Геродот узяв належну частку дичини й заходився вечеряти.

Такої печені він зроду не їв. М'ясо було таке ніжне, що просто тануло в роті. Скіфи оточили вогнище й ножами діставали шматки козулятини з висмалених і порепаних на вогні кендюхів. Усі позаїдалися мало не до вух, у тім числі й грек-супутник, і звідусюди чулися захоплені вигуки людей, які добре потомилися за день і тепер винагороджували себе смачною вечерею.

Слободан примостився коло чорнобородого грека й підкладав йому найжирніші шматочки, хитро зиркаючи на нього з-під сонцем висмалених брів.

Геродот, попоївши, сидів і з доброю усмішкою стежив за супутниками. В Ольбії його попереджали бути пильним та обережним із варварами, бо ніколи, мовляв, не знаєш, якого коника викинуть тобі наступної миті. Але він сидів серед них і не боявся нікого, хоча й був тут

єдиним елліном, коли не рахувати того неприємного чоловічка Гіпербола. Але ж Гіпербол був метек, колишній роб, і невідомо, якого він роду-племені.

Раптом згадавши, що старий метек іде з ними не для розваги й не для торгівлі, Геродот знову спохмурнів, але в сей час підійшов господар валки Тимна Вовкогуб і важко сів поряд.

— Об чім замислився? — для годиться поспитав купець, і Геродот задля годиться ж відповів першими-ліпшими словами, що спали на думку:

— Як звуться всі ваші скіфські племена разом?

— І древляни, й поляни, й сіверяни всі разом звуться "сколоти".

— А багато на світі ваших сколотів?

— Доста, — проказав дід.

— А скільки ж?

— А скільки зір на небі? — Тимна Вовкогуб засміявся й закашлявся, тоді таки відповів по-іншому. — Вельми многі наші люди, Геродоте. Від Чорногори до річки Дани й від моря та Дунаю до полунічних боліт — самі сколоти, або "скіфи", як ви нас називаєте. Але скільки нас — таки не відаю.

— Як то?

— А ти відаєш, скільки є твоїх еллінів?

— Кожен поліс те відає. До прикладу, в Атенах та навколо Атен — двісті п'ятдесят тисяч з метеками та робами.

— Атени — то мала земля, Геродоте. Можна пішки в один день пройти з краю в край. Нашу ж землю й за півтора місяці не перетупаєш. А скільки людей живе на ній — того ніхто не відає. Коло Мертвоводу стоїть котел мідний вельми великий. Ти зможеш побачити його по трьох днях сам. Речуть, наш давній басилевс Велеполк, Аріант по-вашому, замав хотіння: скільки під його рукою воїв? Отож і звелів кожному воїнові принести по одному наконечнику стріли. Всі поприносили, бо Велеполк вельми лютий був, і наносили добру купу наконечників. Басилевс велів перетопити їх і відлити з тої міді котел. Та посудинка й досі стоїть на березі Мертвоводу.

— Велика посудина?

— Ого!..

— Скільки амфор уміщає?

— Три тисячі й шість сотень амфор, Геродоте. Історик від подиву аж заблимав. Найбільші котли, які йому доводилося бачити, вміщали не більше шестисот амфор.[28] Усі притихли й намагалися збагнути не дуже добре зрозумілу їм балачку, яка велася грецькою мовою.

— А який завтовшки той котел?

— Пальців шість буде.

Чорнобородий еллін узявся за голову. Стільки людей було й справді важко уявити.

— А коли се було? Коли жив басилевс отой — ще перед вашою раттю з персами?

Старий купець кивнув:

— З Дарієм ратився шістдесят двоє літ тому Велеполків прапраправнук Боримисл.

— Боримисл? Як се ім'я по-нашому?

— Як по-вашому?.. — старий намагався згадати, як греки називають сього басилевса. — Боримисл по-вашому, мабуть, Спарґапіт...

Геродот здивувався:

— Ще один Спарґапіт? І басилевс аґафірсів так зветься...

Се нагадало всім про недавню подію, й люди принишкли, чекаючи, що скаже на те старійший серед них. Тимна Вовкогуб відповів:

— Витислав, чи Спарґапіт по-вашому, вбив нашого басилевса Велеслава. А Велеславів отець Боримисл розтрощив Дарія персіянина й зветься по-вашому... Ідантірс! — пригадав-таки Тимна.

Запала ніякова мовчанка. Скіфи принишкли через те, що старий порушив заборону: згадав ім'я небіжчика, якого ще не встигли поховати. Геродот же знітився через те, що знав більше за сих людей, хоча й волів би не знати. Він лише зітхнув:

— Многі скіфи, вельми многі...

Тут у розмову, вибачливо глянувши на діда Тимну, встряв Слободан. Підгорнувши докупи жар у багатті, він сказав:

— Речеш, елліне, "скіфи"? Так тих "скіфів" не вельми багато є. Вони живуть угорі, за Ірпенем, під Прип'яттю, в древлянській Україні.

— То люд інакший, ніж ви?

— Одне слово — "скіфи"... — на еллінський лад сказав Слободан, а по-грецькому "скіф" означало "похмурий" Усі навколо багаття засміялися, бо хоча Слободан і не сказав нічого кумедного, але щохвилини міг сказати, й усі те знали й сміялися наперед. — У!.. — стулив губи Слободан. — Вельми страшні люди оті древляни, у-у!.. А ще страшніші — бродники...

— Що ж вони чинять?

У Геродотові сидів демон історика, й кожне слово важило йому дорожче від золота. Він знову повторив:

— Які ж вони?

— Кучматі, похмурі й не вмиваються. А як і вміються коли, на велике свято, то втираються рушниками з людського волосся.

Народ притих. Такої казки ніхто не чув навіть із вуст Слободана.

— Як то "з людського"? Тчуть?

— Та ні! — вдавано нахмурився Слободан і нишком підморгнув дідові Тимні, мовляв, не заважай. — Не тчуть, а здирають з ворога!

— Що здирають?

— Скіру на голові.

Геродот з переляку тільки язиком цікав. Таки ж варвари є варвари, хоч він допіру й казав, що скіфи — найрозумніші за всіх людей. А Слободан не переставав лякати:

— Хто більше таких скірок має, той є найліпший серед отих "скіфів".

— І що ж вони з ними... роблять?

— Носять при собі, — не моргнувши оком, теревенив Слободан. — І на паска чіпляють, і комоням на вуздечку...

— Й утираються ними? — перепитав Геродот.

— І втираються.

Історик не знав, що й казати. Се зовсім не в'язалося в його мізкові з людьми, які сиділи навколо нього й незлобиво посміхалися.

— Та що там утираються! — зиркнувши знову на діда, мовив Слободан. Дід удавав, що не слухає його теревенів. — Що там утираються! Кожен скіф, убивши ворога, випиває його кров!

— Нащо?..

— Аби перейняти силу ворогову.

Тимна вже не витримав і сказав своєю мовою Слободанові:

— Пощо дуриш чужоземця, отроче?

Слободан, не дивлячись на господаря, відповів йому теж по-своєму:

— Нехай. Нажену трохи жаху на сих еллінів. Дужче бояти-ймуться. — Й почав знову по-еллінському. — А которого супостата візьмуть у полон, то виколують йому віча.

— Для чого?

Все те було таке нове Геродотові, що він перестав навіть жахатися.

— Для чого, питаєш? Щоб, як збивати-йнуть масло, не виділи, де масло, а де сколотини.

Почувши знайоме слово, Геродот здивувався й заходивсь розпитувати, що таке "сколотини", бо вже не раз чув те слово в розмовах скіфів між собою. Слободан почав пояснювати грекові, що таке, але греки масла не вживали й пояснити було важко. Розвівши руками, юнак сказав:

— То таке молоко.

Й раптом йому спало на думку щось нове, й він засміявся тій думці, й усі довкола в передчутті нового жарту й собі завсміхались.

— То молоко таке, кобиляче.

— А, — згадав Геродот. — Я відаю. Кобиляче молоко п'ють і масагети.

— А відаєш, як скіфи доять кобил?

— А як?

— Удвох.

— Чому вдвох?

— Один тягне за дійку, а другий бере рурку, встромляє кобилі й дме.

— Яку рурку?

Геродот уже відчув, що з нього наслідуються, й собі розтяг вуста.

— Кістяну рурку. Щось таке, як сопілка.

Всі раптом уявили собі ту картину, й над берегом знявся несамовитий регіт.

— Ось годі тобі крутити! — не всидів старий Тимна й звернувся до Геродота: — Ходімо вже до нічлігу, бо рано вставати, з сонцем.

І коли регіт улігсь, а Геродот вайлувато підвівся, Слободан спитав його:

— То як, елліне, повідаєш се своїм суплемінцям? Поймуть віри тобі?

Геродота не образили такі вигадки. За час мандрів своїх він наслухався доволі всяких байок і всі їх повписував до книги своєї. Він одповів молодому скіфові:

— Елліни цікаві до таких байок. Повірять чи не повірять — то ж діло їхнє. Розповідати можна все, ну а вірити тому не обов'язково.

І пішов за Тимною в морок, де на нього чекав теплий баранячий кожух і міцний сон.

Розділ 5

Село, де довгі роки мешкала стара княгиня Кіно, розляглося на пагорбі між Богом та Мертвоводом. Мешкала вона сама в довгій присадкуватій теремниці з дебелих соснових колод. Сама, коли не рахувати сімох роб і дванадцятьох робів, які орали княгинине поле, пасли худобу й чинили все, що належить чинити робам.

Велика княгиня мала двоє літ після півсотні, народилася в еллінському місті Істрії,[29] розташованому майже в гирлі Істра,[30] й

походила з родини найбагатшого й найупливовішого там архонта Дексілая. Кіно й досі, незважаючи на свої літа, захувала риси колишньої зваби, а дівою серед усіх юних красунь Істрії, а й Тіри та Ольбії, була першою. Дексілай виховав доньку гордовитою й неприступною, вона вміла чудово прясти, ткати й співати тягучких іонійських пісень під солодкі звуки ліри, й коли тому тридцять з гаком літ в Істрію завітав грізний басилевс усієї Скіфії Аріапіт, якого варвари звали по-своєму Велеславом, — Дексілаєві пощастило віддати за нього свою доньку.

Побувши в Стані скіфського війська з рік, вона відчула себе непорожньою й ублагала можа свого Велеслава відпустити її в село. Велеслав звелів побудувати жоні своїй добру теремницю, й невдовзі Кіно народила сина, якого й назвали ім'ям його матері-грекині — Скілом,[31] бо він теж мусив бути вірним своїй матері, як Кіно — вітцеві своєму.[32]

Великий князь Велеслав не раз і не двічі брав молоду жону в Стан, але вона щоразу, побувши трохи, відпрошувалася назад. Коли ж висватав собі молодшу жону, то й зовсім дав грекині спокій. Відтоді Кіно й мешкала в своєму селі, що примостилося на луці між Богом і Мертвоводом.

Кіно довше, ніж належало за скіфським поконом, тримала при собі свого одинака Соболя, віддавши йому все тепло свого невитраченого серця, бо можа не любила, а потім і геть звиклася до самоти. Соболю од малих літ вільно розмовляв мовою своєї матері, а вітцеву знав гірше — тільки від сільських сорочат, хоча був старійшим сином Велеслава й по його смерті мав перебрати в спадок Юрів меч. Від матері Соболю вивчився й читма-письма еллінського, знав і шанував тих богів, яким чинила потребу мати, й потроху став соромитись навіть свого імені скіфського.

Гукнувши сина до ратного Стану, Великий князь Велеслав був дуже розчарований. Соболю видався йому кволим і перепещеним, погано стріляв з лука, ще гірше метав сулицю, а мечем і геть не вмів орудувати. Велеслав приставив до нього воїна-навчителя, та син виявляв до ратної

науки не вельми багато охоти. Й намагався щораз відпроситися в гості до матері. Лише тут Соболев одчував себе в своєму середовищі, а мати, княгиня Кіно, друга жона Велеславова, не тільки втішала його й розраджувала, бо мав же колись стати й сам володарем Скіфії, а й підтримувала в ньому те почуття байдужості до рідного вітця.

Велеслав мовчки, але вперто боровся з жоною за свого спадкоємця, та матрина ласка частіше брала гору в тому ратуванні. До того ж з роками й син став хитріший і намагався використовувати їхні змагання в своїх потребах.

Коли Кіно переступила поріг того віку, за яким жона могла вже не боятися лихого поголосу, в її просторій теремниці майже завжди бувало велелюдно. Повз те село пролягала путь з Ольбії в землі русинів, куди купці їздили, скуповувати хліб. І найбагатші та впливовіші знаходили в оселі великої княгині теплий притулок. То були виключно елліни, й у такі дні княгиня Кіно почувалася щасливою. Їй припадали до смаку лестоці купців, і хоч вона знала, що то — через її високий сан, але сі люди розмовляли мовою еллінів, і того цілком вистачало.

Літ тому зо п'ять велика княгиня доручила своєму старійшому робові-огнищанину купити в Ольбії дім, і тепер сама часто плавала ладдею на торги. Великий князь Велеслав Боримислович довідався про те ще позаминулого літа, коли почав свататися до доньки сіверського князя Рудана Лютиборовича, чийого вітця, Люта Пугачича, пам'ятав ще змалку. Через те сватання Велеславові було десь-то незручно гримати на свою стару жону. Кіно знала — він згодом таки пришле до неї гінця з грізним повелінням, і сушила собі голову, як би вихитритись. І гонець таки з'явився, але, замість отого повеління, приніс княгині жалобне покривало на голову.

Се була та мить, якої все своє подружнє життя чекала й тремко сподівалася Кіно. З того дня вона ставала не однією з жін нелюбого мужа, а матір'ю басилевса, яку можновладний син любив і якої мав слухатися, спокутувавши всі вітцеві гріхи щодо неї.

Кіно спершу зраділа, тоді перелякалась. А що коли гонець приніс і веління з'явитись у той їхній ратний Стан? Вона — родовита еллінка й своїх кумирів ніколи не зрікалась, та бува їй за гидотними законами скіфів накажуть лягти в труну поряд із своїм померлим можем?

Велика княгиня приготувалася боронитись і полегшено відітхнула тільки тоді, як гонець, виспавшись у стайні, нагодував коня, напоїв його й зник у хмарі куряви. Лише тепер Кіно віддалась радощам. Потім її здолали інші думки, й вона не знала, за що перше братися, хоч і сидіти отак не випадало, бо скіфи — народ підступний, і в сьому княгиня була твердо переконана. Кіно пережила кілька важких, повних тривоги днів, нарешті не витримала й послала в Стан, до сина, свого гінця-роба, та спливали нові дні, ще довші й тягучіші, а ні сина, ні роба не було.

Й коли Собоць нарешті приїхав, Кіно вже була ледве жива від нетерпіння. Й сього разу, як майже завжди останніми роками, Собоць застав у материному домі гостей, їх було двоє: один ще молодий, літ із тридцять п'ять, невисокий і чорнобородий, у простому полотняному хітоні, підперезаному виляним червленим опоясом. Другий здавався старішим од матері й не був схожий на елліна, хоча й розмовляв чистим іонійським діалектом, як справжній афінянин, мілетець, чи ольбіополіт. На еллінське привітання піднятою рукою гості відповіли Соболеві тим самим, а мати кинулася йому в обійми, тоді опустилась перед ним навколішки, обхопила за ноги, як і личило справжній еллінці, що зустрічає кривого мандрівника

Собоць не знав, хто сі люди, й було йому трохи незручно від такої матеріної ласки, бо довгі літа серед ратного Стану наклали й на нього свій карб. Та коли до по-еллінському вимощеного дворика зійшлися всі матеріні роби й мати вчинила на щасливе прибуття сина узливання олією Зевського віваря, Соболеві здалося, ніби він ніколи не полишав свого з дитинства рідного чотирикутного дворичка, й усе стало на свої місця, й він одчув полегшу.

Була обідня пора, й трапезувалися втрьох. Соболь лежав, спершись ліктем у шелестку, натоптану сіном довгасту подушку на столовому ліжку, навпроти так само влаштувався старійший гість, який назвав себе Гіперболом, а Велика княгиня примостилась на дзиглику в синових ногах, бо жоні не личить чинити в трапезній те саме, що й можам, хай навіть один з них — її син, а другий — купець і лихварин, до того ж метек

Двоє робів прислугувували за обідом, уносили страви й виносили брудний посуд, колотили вино в кратері й наливали господині, її синові та їхньому гостеві. Другий гість, про якого мати сказала, що то еллін з Афін, до обіду лишатись не схотів і подався блукати селом, узявши в супровідні й тлумачі собі молодого роба. Афінянин був логограф, його цікавив побут скіфів, і Кіно не втримувала гостя, бо так порадив і Гіпербол. Метек разом із цим афінянином прибув звечора валкою старого Тимни й мало не до самого ранку розмовляв про щось із господинею, чого не чув ні Геродот, який пішов спати, ні жоден з робів.

Ведучи за трапезою неквапливу й не дуже важку розмову, Кіно раз по раз презиралася з Гіперболом, не знаючи, як почати про те, що було звечора домовлено, й чи взагалі починати зараз, отут, за обідом, певно, краще по тому, коли вона лишиться з сином сама

Нарешті вона не витримала й сказала те, що найменше важило:

— Гіпербол продає в Ольбії гарну садибу, Скіле.

Вона навіть ім'я синове перевертала на грецький лад, а й розмовляли всі троє по-грецькому.

— Вже ж маєш, — байдуже відповів Скіл-Соболь. За брамою двору на пустирищі юрмилися його вої, три сотні можів, яких він узяв із собою в дорогу. Йому майнуло, що добре було б не мати їх поряд себе бодай отут, у сьому домі, та він тепер був басилевсом усіх скіфів, а басилевсові не личило їздити самому навіть до рідної матері в гості. Тоді перед очима

виріс образ молоденької чорноокої роби, яка разів зо п'ять промайнула сьогодні перед ним у довгих рясних штанях, і він спитав матері:

— Як речеться ота твоя роба?

Кіно знала нахили свого сина й потурала їм, одколи він став дорослий. Але на думці в неї зараз було інше, й вона нетерпляче відповіла:

— Речеться Парміс. Вона персіянка. Я купила її того літа на ольбійській агорі. — Й мимохідь подумала, що пришле ту робу синові на ложе, але се буде потім, увечері, а зараз треба поговорити про інше. — Я не для себе кажу про ту садибу, — зиркнувши ще раз на старого метека Гіпербола, завважила вона.

— Тоді для кого ж? Чи не для мене?

Кіно витримала синів посміх і ствердно кивнула:

— Таки ж для тебе, Скіле.

А метек узявся розхвалювати садибу Велика, в гарному місці, над самою агорою, коло храму Вакха, та й візьме він недорого, майже задурно віддасть, і то з великої любови до Скіла та його вельмидостойної матері. Скіл-Соболь не переставав посміхатися.

— Знай, трапедзите, — сказав він Гіперболові, — коли б я замав таку хіть, міг би завалити садибу твою горою золота. Чи ти несвідомий, з ким маєш розмову?

Гіпербол, червоніючи, почав виправдовуватись:

— Як то! Як то, басилевсе! Чи ж ми, бідні, не знаємо, хто тепер тримає в руках Ареїв меч! Але ж пощо басилевсові розкидати своє золото?

Та великий князь усієї Скіфії вже й забув про се. Кивнувши до роба, який допіру зайшов, він звелів улити в чорний вухатий полумисок чистого, не розведеного вина. Роб негайно виконав наказ, а Кіно притамовано зітхнула. На вічі їй виступили дві сльози й затремтіли там. Ціле життя своє вона силкувалася прищепити синові еллінські звички Він і справді розмовляв по-грецькому, мов родовитий громадянин Істрії чи Ольбії, але отой його наказ робові геть засмутив її, бо нерозведене вино пили лише варвари. Невже, ставши басилевсом скіфів, син стане й справжнім скіфом, одцуравшись усього того, що всотав із материним молоком?

Гіпербол помітив сльози в очах княгині-вдови й більше не заводив розмови про садибу. Кінець симпозію[33] пройшов у повній тиші.

Виглянувши з воріт на своїх воїв, Скіл-Соболь повернувся назад у кімнату поряд з Гінекеєм, де завжди спав, і заходився перевдягатись. Він скинув золотом помережану свитку й такі самі штани, шнуровані на ногах від халяв майже до гори, скинув червлені чоботи й узув сап'янові сандалі, тоді вдяг білий тонкий хітон і накинувся зверху легкою червоною хламидою. Й коли вийшов у дворик, мати сплеснула руками:

— Істинний еллін!.. Тільки...

— Що?

Вона подумала й кивнула на синову голову

— Отой чуб, та борода...

Брита голова та брите підборіддя, а надто ж кіска оселедця на голові тільки їй робили його схожим на скіфа, голомозого й вусатого, й се боляче колело княгині серце. Колись, як був підлітком, вона вдягала Скіла-Соболя в усе грецьке, й волосся кохала йому по-грецькому, майже до пліч, а тепер ота ненависна їй варварська зачіска мовби віддаляла од неї сина.

Скіл-Соболь одчув се, й йому стало шкода матері. Схотілося зробити їй щось приємне, й він геть несподівано й для самого себе спитав.

— Що просить метек за свою садибу?

Кіно аж брови скинула.

— Півталанту срібла.

— Речи йому, що володареві Великої Скіфії не личить купувати такої дешевизни. Даю три таланти

— Слава безсмертним олімпійцям! — підняла мати руки до неба, тоді поклала їх собі на голову, щоб благословення кумирів не оминуло її. — Ти істинний еллін, Скіле.

Ввечері після трапези вони сиділи вдвох у невеликій світлиці-екусі, ліворуч од гінекея й таламуса, де Кіно за свій вік так жодного разу й не спала зі своїм законним можем. Єдине віконце екуса було завішено, на тринозі блимала череп'яна лампада, й від неї приємно тягло гореною оливою. Кіно вперше за цілий день згадала покійного можа, й Скіл-Соболь був дуже здивований. Вона сказала:

— Ще мине дві неповних декади, й ти підпережешся мечем Арея.

Син не відповів. Йому хотілося, щоб мати швидше йшла в свій удовин таламус і дала йому спокій, тоді він перекаже робові-домажиричеві, щоб

привів до нього ту молодесеньку чорнявочку Парміс у широких мотнистих штанях. Але мати спитала щось таке, від чого він і думати забув про персіянку:

— Й коли ти збереш рать на тих аґафірсів? Кров отця твого не відомщена.

Скіл-Соболь довго вдивлявся в материні вічі, але вони в півтемряві екуса здавалися так само чорні й незворушні, як і допіру. Він знав, що мати все життя ненавиділа свого можа-варвара, й тепер не відав, як їй одповісти. Вітцева кров і справді волала до помсти, й сього вимагали всі закони: й еллінські, й скіфські. Й тільки новому володареві не хотілося братися до меча. Витислав же, великий ксенж лужичів-аґафірсів старий і вельми хитрий у ратях та звитягах...

Він ухилився од прямої відповіді на материне запитання:

— По декаді з половиною лиш опережуся мечем Ареєвим. Що зараз про се мовити?

Він був стомлений важкою дорогою, але вічі його зблискували зеленовою памороззю, й Кіно знала, що йому зараз на умі, й полишила його самого. Й уже в своєму сумному таламусі, роздягшись до сну, вона почула, як син її неголосно гукає старого домажирича:

— Робе!..

Вона сама сказала домажиричеві, що слід робити, й незабаром, не чекаючи другого поклику, вичовганими плитами дворика залопотіло дві пари босих ніг Біля дверей під перістилем вони втихли, й Кіно чула, як спершу ввійшов роб-домажирич і пролунав голос її сина:

— Речи персіянци помити мені ноги.

Й тут таки до екуса з мідною мискою-лутерієм у руках увійшла Парміс. Певно, син здогадався, що мати давно вже берегла сю азійську перлинку для нього.

А берегла вона й для нього, й для такої саме часини, як сьогодні.

Лишивши Гіпербола в домі Кіно, Геродот пішов у супроводі малого роба блукати селищем. Воно тяглося понад урвищем річки з гіркою, мов отрута, водою, тоді, переступивши теремницю великої княгині Кіно, бралоя над берегом Бога, теж стрімким і вривистим, і скрізь поза садками, під стрільчастими тінями яворів білили чепурні стріхаті оселі, загородившись од вулиць тином Почалося справжнє літо, й у селі не було ні душі Геродот поспитав свого супровідника:

— Що сіють орачі? — Хлоп'як не зрозумів його.

— Нині вже не сіють, а сапають, кіріє.

— Та ні: питаю, що взагалі вирощують орачі ваші?

— А-а! Й жито, й пашницю, й сочеву, й просо...

— А Цибулю?

— Сіють.

— А часник?

— І часник.

— Ти ба!

Геродота найдужче здивувало, що скіфи садять часник, так само, як і його співвітчизники. Тоді він вирішив перевірити розповіді вчорашнього балакуна й спитав:

— Ну, а кобил доять?

— Кого-о? — не зрозумів хлопчик, але тільки засміявся, вирішивши, що сей еллін з нього кпинить. І на всяк випадок змінив балачку — Коли речеш іти до котла того, то ходімо, бо вельми далеко За аж он тим поворотом, за лукою.

Геродот зняв капелюшка з собачої скори, витер чоло й знову накрив голову, тоді цюкнув палицею й мовив.

— Аште.[34]

Затим подивився на чорнявого хлопчика і спитав

— А ти хто?

— Роб, — відповів малий

— Ні, питаю роду якого Персіянин?

— Еллін! — гордовито випнув груденята малий невільник і вточнив: — Лесбіянин, з острова Лесбоса. Ти бував там?

— Бував... А хто ж тебе... в робство продав?

— Отець, — відповів хлопчик, і Геродот лише тепер згадав, що його й справді звать по-еллінському: Теодор. — За борги...

Геродот поморщився. Доки елліни продаватимуть один одного в робство, пуття в Елладі не буде. Сьогодні отець продасть сина, завтра брат брата, а позавтра й син вітця та матір Елладу... Й за незрозумілими зв'язками Геродот спершу подумав, що так ось названо й його брата молодшого — Теодором, "Божим даром", а він уже не бачив його сім чи вісім літ. Досі й бороду відпустив, і ціпок громадянина Галікарнаса носить, а його, Геродота, ганяють світами всі вітри, як бездомного волоцюгу. Стратег Перікл, намагаючись вибити з сідла свого запеклого супротивника Фукідіда, оточував себе друзями й прибічниками. Так Геродот отримав афінське громадянство. Та сього літа Перікл провів через законодавчу еклесію новий номос про громадянство. Відтепер афінцем уважався тільки той, хто мав і вітця, й матір афінян. Добрих п'ять тисяч громадян утратили права й мусили йти в вигнання. Се робилося на догоду корінним афінянам, й авторитет Перікла серед демосу помітно зріс. Але й своїх особистих друзів стратег намагався зберегти, порозпихавши їх перед сими голосуваннями урядовцями в підвладні Афінам поліси. Та чи вдячний йому Геродот за ту ласку?

— А ти сам звідки, кіріє? — спитав малий роб, одчувши прихильність до чорнобородого мандрівника. — З Афін?

І Геродот, який досі всім відповідав на те запитання ствердно, раптом сказав:

— Ні, Теодоре. Я — галікарнасець.

Малому сподобалася відповідь.

— Я не люблю афінян, — сказав він переконано. — Вони всі вельми пихаті й скубують мене за чуба. В моєї господині бувають гості з Афін.

Геродот поклав хлопцеві руку на голову й ласкаво поколошкав кучерики, підстрижені низько, як і належить робові. Й коли стежка, що

досі петляла між густою шелюгою, вивела їх у берег, він раптом згадав щось інше, зовсім інше, й став, обернувшись до юного прислужника:

— Скільки маєш літ?

Хлоп'як, не замислившись, відповів:

— Тринадцять.

Ні, я знову трохи не вгадав, трохи старший — усього на одне літо, подумав Геродот, довгим уважним поглядом вивчаючи Теодорове обличчя. Хлопчик од такого пильного розглядання знітився й похнюпив голову. Він не міг знати, що давить серце сьому тихому чоловікові. А в мене просто теж колись був син і йому б у сьому-таки місяці, в десятій день скірофоріона[35] виповнилося б рівно дванадцять, думав Геродот.

— А ти вільний? Чи метек? — спитав знову хлопчик. Я мав би йому відповісти, що всі люди народжуються вільними, й лише жадоба та покора інших перетворює їх на робів, мовчки зітхав Геродот. Але для тринадцятилітнього то була б занадто складна софістика, лише марно роз'ятрила б душу робові. Й він так і відказав:

— Не знаю, Теодоре.

— А жону маєш?

Із сим юним хлопчиком, певно, досі ніхто не говорив по-людському, й тепер він дає волю словам... Те, що сталося з моєю дружиною, я вже давно забув або ж намагаюсь удавати, ніби забув, крутилася думка в голові Геродота. Його жона, красуня Мелісса, зробила з ним те, що робить в Елладі мало яка дружина, дала йому аполейпсис, коли галікарнаський тиран Ліг'дамід вигнав Геродота з дому й пустив блукати світами. Тепер мене вже ніщо не пов'язує з рідним Галікарнасом, бо про

жону я не думаю, син помер десять тому літ, а старий батько Лік та мати Дріо теж переселилися в Аїдове царство тіней...

Геродот нічого не відповів малому, й Теодор теж більше не допитувався, підсвідомим чуттям дитини збагнувши боріння в душі сього чоловіка, який так добре поставився до нього, — ні разу не скубнув, не дав стусана й навіть не grimнув. Хлоп'юкові подумалося, що в такого б осе бути робом — кращого й не треба, та він не наважився сказати йому про те.

На превелике Геродотове здивування, прибившись нарешті до того славнозвісного скіфського котла, якого басилевс Аріант звелів одлити з наконечників стріл, вони застали там ольбійського метека Гіпербола.

Старий сидів, скинувши з себе гіматій, лише в безрукавому хітоні й, схопившись обіруч за голову, хитався взад і вперед, чи то молився, чи в нього розболілася голова. За спиною в Гіпербола, напівугрузлий у розмиту дощами, але ще високу виспу з жовтої глини, стояв невірогідно великий котел, обрисами схожий на перерізане навпіл яблуко, чорно-зелений од давности й добре перехняблений набік.

— Хайре! — привітався Геродот, хоча вони ночували в одному домі й бачилися не більше як п'ять годин тому. Просто кортіло зненацька заскочити сього неприємного діда, а тоді глянути, що в нього буде в очах, який демон спереляку визирне, бо ж вічі — то мовби срібні свічада людської душі, треба лише вміло в них дивитися.

Метек схопився, як ужалений, і розгублено заблимав на Геродота. Й лише по довгій хвилі буркнув:

— А, се ти, Геродоте... Хайре...

Ув очах, крім переляку, не було нічого. Геродот подерся глинистою виспою вгору й заглянув у котел з того боку, де він нахилився вінцями

додолу. Гладенька, вкрита зеленою пліснявою мідь обізвалася на його доторк басовитим голосом. То була луна сторіч, і Геродот шанобливо прицмокнув язиком. У перетині котел мав добрих п'ятнадцять ліктів, а завтовшки й справді — пальців шість, і то дебелих, як у воїна чи там орача. Геродотових же набралось б і сім, і вісім. У котлі було багато води, й вона помалу скрапала з нахилених вінець, а на поверхні плавали цибаті болотяні коники, прудко шастаючи по застоюній воді лапками-веслами.

Геродот щосили вдарив по вінцях кулаком, і котел знов озвався, вже сердито, а коники на збриженій дрібними баранцями поверхні аж ошаліли від переляку.

— Прийшов, Гіперболе, поглянути, скільки скіфів на сій землі живе? — глузливо посміхнувсь історик, а той, уже стямившись, тільки вороже цупився. Й раптом Геродота схопили лихі демони: — Послухай, а чого ти встряєш у се нечисте діло? Чи ти афінянин? Ти ж не громадянин навіть сієї Ольбії. Ти — метек? Чого ж пнешся? За мзду?

Гіпербол знову розгубивсь. Він був сердитий на сього незрозумілого афінца, та коли той крикнув на нього, серце раптом защеміло й під ложечкою стало холодно, бо він був таки не громадянин, а метек, одпущеник, майже невільник, і господарський оклик раптом збудив у ньому того проснулого роба. Він зняв свого крислатого дорожнього капелюха й схилив перед Геродотом голову чи то від лукавої хитрости, чи таки з переляку. Історикові стало неймовірно гидко не те що дивитись на нього, а й стояти поряд. Бридливо плюнувши, він збіг із виспи й розмашисто заміряв ціпком піскувату стежку, хтозна ким протоптану до котла. Коли ж озирнувся, чи йде за ним Теодор, старий метек і досі стояв із капелюхом у руці й по-собачому винуватим поглядом дивився Геродотові вслід.

До села вони прибилися вже поночі, й господиня зустріла їй майже біля самої хвіртки.

— А де Гіпербол?

Геродотові вже відлягло, й він чемно, як і личить гостеві, проказав:

— Лічить скіфів, басилісо. Дивиться, чи багато їх.

Княгиня глянула на нього непорозуміло, але не стала допитуватися й пішла в екус до сина. Гіпербол прочовгав дворичком аж тоді, коли вона вже із сином поговорила, а персіяночка Парміс помила синові ноги й виставила мідну миску за двері.

* * *

У Стані всі, хто не носив на голеному тім'ї бойову ознаку воїна — кіску й не голив підборіддя, ходив тепер у кружечок, під макотер остриженим. Минули сороковини з дня останнього походу Великого князя Велеслава. В сей день у Древлянській Україні, яка давала володарів усім племенам — і сіверянам-хліборобам, і полянам-орачам і сакам-бродникам, і солеварам-поморцям, і тим, що колись прозивалися греками, а тепер забули мову дідів своїх і жили зразу ж над еллінським торжищем Ольбією, — в сей день на березі далекого тихого Ужа Великий князь увійшов до свого вічного дому, а його тінь переселилася в царство ніколи не в'янучих садів — ірай.

Розділ 6

І сього таки дня зі Стану вийшло все воїнство, рушило на правий берег, де неподалік Головного гирла розляглося широкоплесе Біле озеро. Там, де в лагідні хвилі його врізалася широка коса, був насипаний величезний горб із плескатим, наче рівна чотирикутна таця, верхом. Його щовесни підсипали й укріплювали дерниною та хмизом, бо за час осінніх дощів і сніготану горб осушався й краї його сповзали.

Се був хором усесильного Юра Побідника, мав він увишки десять списів, а вширшки й удовжки — по двісті; стрімкі, викладені дерном та перешаровані хмизом стіни хорому здіймалися майже прямовисно, й тільки з одного боку на гору вів неширокий, у три списи, потужний колодами узвіз.

Попереду раті їхали верхи всі жерці Стану — всі волфове, вбрані в довгі, мовби жіночі, до самих п'ят полотняні сорочки. Поділ заважав їм сидіти на конях, і волфи позвішували обидві ноги на один бік. Ні волосся, ні бороди та вусів жерці не носили, бо в тім і відзнака волфа од звиклого ратника, тім'я ж запинали теж полотняними хустинками.

Далі, запряжений чотирма білими руськими кінями, котився великокняжий, кований золотом двокіл, але в ньому не було жодного жерця й жодного воїна. На двоколлі лежав тільки важкий односічний меч Юра Побідника, меч, який зараз не мав господаря. На відстані поприща сулиці за двоколом верхи їхав той, кого нині мали підперезати мечем Юра, — новий Великий князь. Далі, по п'ятеро в лаву, виступали прості князі та жупани, велії та цілі боляри, пани, воєводи й тисячники, а ще за ними сунула різнокомонна валка воїв — по десятеро вершників у лаві. Коли волфи та князь із учтою, переправившись на правий берег Головного гирла, вже підходили до Білого озера, хвіст полку звивавсь у воді Данапра, й довелося чекати добрих дві години, щоб усі вої підтяглись і вишикувалися навколо хорому Юра Побідника.

Старійший волф Граб ніс поперед себе важезного меча. Випростані руки в нього мліли, на всипаному вісповинням безбородому виду виступив рясний піт, але він ішов і йшов потужним узвозом угору, і з-під довгого полотняного подолу тільки п'яти блискали, бо на священний горб хорому меч належить нести босоніж...

За старійшим ішла решта волфів, теж без черевіїв і чобіт, а між ними та молодим князем тягли на налігачі бугая й вели скрученого по руках полоненця. Над протилежним урвищем хорому всі поставали, волф уткнув меч лезом у землю, двоє інших накинули бугаєві зашморг і почали

стягати, доки знесиліла тварина впала. Старійший, віспуватий жрець Граб при сьому голосно кликав Юра Побідника на пир. Тоді бугая дорізали й заходились білувати, а князь і всі малі князі та жупани, та боляри, та воєводи з тисячниками, й увесь полк ізнизу пильно стежили за потребою. Розрубану тушу знесли вниз, і молодші волфове заходилися варити м'ясо в величезному котлі.

Коли все було зроблено, віспуватий волф повісив свіжу бугаєву шкіру на ввіткнутий у землю священний меч. І настала черга полоненця. То був ще зовсім юний воїн, узятий в останній січі з меотами позаминулої осені. Був дуже чорний, схожий на вавілонця чи персіянина, й дрібно тремтів усім тілом. Його підвели до краю хорому, поставили навколішки, віспатий волф Граб узяв велику мідяну миску й полив з неї на голову бранцеві водою з Данапра. Тоді поставив миску перед ним, великим жрецьким ножем, який ще не висох од бугаєвої крові, зарівав полоненця й сточив кров у мису. Коли тіло перестало сіпатися, Граб одрубав йому праву руку й кинув з хорому вниз, добре замахнувшись, а тіло турнули, й воно впало коло самої стіни. Ворог позбувся своєї сили, бо головне ж у кожного воїна — права рука.

Двоє молодших волфів скинули бугаєву шкіру, й Граб став цідити з миски кров на руків'я меча. Лезо вкрилося червленим блиском, і довкола розливалась калюжа, яку земля швидко всотала. То був гарний знак, і Граб, витягши меч, подав його Соболеві. Собоць поцілував лезо біля хрестовини, тоді, завожений кров'ю, віддав меча старійшому волохові.

Граб зашилив криваве лезо в порожні піхва на князевім опоясі й голосно мовив:

— Юр Побідник сприймає жертву. Слава Великому князеві!

Спершу озвалися князі, жупани, пани, боляри та воєводи, що стояли на площі хорому, далі той поклик підхопили ближні вої внизу, а за ними й увесь стотисячний полк, і над незворушним плесом Білого озера

понеслося хвилями одне-єдине зичення, від якого людям волосся ставало диба:

— Сла-ва-а-а!..

Й коли нарешті все товпище воїв утихло, Соболя, який відтепер ставав Великим князем усієї Сколотської України, взяв меч за слизьке вруччя, підніс його над головою й застиг. І знов обізвалося стотисячне море поклику:

— Сла-а-а-а...

Осмогруд разом із воями, що супроводжували померлого князя в останню путь, повернувся за два місяці після того, як старійшого брата Соболя було підперезано священним мечем. Осмогруд був прикро вражений усім, що застав тут. Від самої річки Комонки він не зустрів жодного роз'їзду чи бодай поганенької варти, а сторожа за зовнішньою стіною возів була п'яна й спала в холодку.

— Що се діється? — спитав Осмогруд ухопивши одного бритоголового за барки й добряче його трусонувши.

Воїн благодушно всміхнувся до княжича й забелькотав:

— Брат твій... жону собі другу...

Й захихотів.

Неприємний здогад обпик Осмогруда, він турнув п'яного воїна, схопився на коня й щодуху погнав між деревами та кущами Стану до берега, де стояли великокняжі полотки. З крайньої линуло варнякання та неладні голоси. Осмогруд напинив коня й зіскочив. І коли шарпнув червону завіску дверей, перед очі йому постала бридка картина. Напроти мостивсь у золотому вбранні Великий князь Соболя. Він був зовсім

хмільний і майже лежав на погано напнутій стіні полотки, від чого й повсть напнулася брижами. По праву й по ліву руку від нього сиділи на цупких скоряних подушках князі та боляри, перед кожним горопудились келихами та недоїдками низенькі столики. В усі боки шастали молоді й старші роби та вої-служки, й у полотці стояв такий гармидер, мов се був не княжий намет, а грецьке торжище. На Осмогруда ніхто й уваги не звернув. Княжичеві кров ударила в голову, він витяг меч і щосили гахнув ним по великому золотому тарелі, що стояв на дзиглику біля самого виходу. Порожній таріль жалібно дзенькнув і скоцюрбивсь, а в полотці настала могильна тиша. Всі очі повернулися до княжича й поскліли. Осмогруд обвів поглядом пирувальників, і кров ще дужче закипіла в ньому. Він вискочив надвір, зірвавши червлену прозірну завіску, й удерся до сусідньої полотки. Тут були самі жони та жінки, а під дебелою сохою, що тримала на собі полотку, сиділа молода під білим у золоту нить укривалом.

Осмогруд підбіг до молодої й здер укривало. Й руки йому раптом затряслись. До сієї миті він ще вагався, що все могло виявитися химерою та здогадами, але тепер підозри справдилися і надій більше не було. На нього, широко розплющивши вічі, дивилася жона його померлого й два місяці тому похованого вітця. Обличчя Опії було жовтаве та мертво, й Осмогрудові пригадалося, як перед майже трьома з половиною місяцями брат старійший умовив його не пускати молоду вдову на смерть. Нехай годує брата нашого. Так сказав Соболя, і те саме повторив Опії і він, Осмогруд, умовивши мачуху не лягати в домовину разом із померлим великим князем, можем її.

Осмогруд мовчки вийшов, пристояв коло порога, тоді ноги самі понесли його до першої полотки. Там і досі тривала тиша. Він увійшов досередини й став, дивлячись на брата. Соболя поволі підвівся й теж став. Його хитало, але хміль з голови вже вивітривсь. Великий князь то дивився на молодшого брата, болісно мружачись, і в вічу йому застигла провина, то починав сердито жувати жовнами. Його побивав піт, і мокрий смоляний оселедець гидко липнув йому до щоки,

— Жону вітця свого береш? — хрипко сказав Осмогруд.

Але Соболь нічого не відповідав і продовжував по-собачому винними очима дивитися на молодшого брата. Пирувальники лякливо перешіптувались і нишкли, бо коли два тигри вчепились один в одного, вовкам належить мовчати, підібгавши хвіст.

— І вона породить тобі твоїх братів? Такого не дарують наші кумири.

Соболь уперше за весь час озвався:

— Як то — братів?

— Твій син буде братом нашому братові Юрикові. Братом і тобі!

Соболь переживував неслухняну думку, й Осмогрудові стало зовсім бридко стояти й дивитись на нього. Він обернувся, щоб вийти, та в дверях стояла якась жона в зеленому грецькому плащі-гіматії. Й той плащ, і простоволоса чорна голова, й саме вже те, що вона зважилася переступити поріг намету, де пирують можі, підказали йому, хто се й чого вона тут вештається, хоч Осмогруд зроду не бачив другої жони свого вітця.

Лють, яка під братовим винуватим поглядом поступилася була щемові, тепер спалахнула знову. Осмогруд відтрутив мачуху-грекиню й кволим кроком запускався до берега.

Та коли пізно ввечері, давши доброго гаку, повернувся до своєї полотки, підійшов молодий воїн-служба й шепнув йому:

— Ота-о є тут.

— Хто?

— Вдова ж ота... Княгиня.

Осмогрудові тьохнуло серце, й він увійшов у полотку Ні, то, слава кумирам, була не Опія, й він даремно перелякався, та радіти було ні з чого.

— Що хочеш у моєму домі? — грубо спитав Осмогруд.

Княгиня-вдова Кіно презирливо засміялась:

— Дивні слова твої: маєс мені руку цілувати, а не... я зона вітця твого!

— Відаю те, — не змінивши голосу, проказав Осмогруд. Її нечиста говірка дратувала його. Проживши весь вік на сій землі, вона до пуття навіть мови не навчилася. — То й що хочеш у моєму домі? — сказав удруге княжич.

— Не ціпляйся до мого сина.

— Се він тебе прислав?

— Ні, сама-м прийшла, — одказала мачуха. В полотці було майже темно, й Осмогруд не міг бачити ні виду її, ні віч.

— Брат мій старійший чинить не за поконом і законом дідів наших. Бере собі жоною жону свого вітця. Се є супротивно кумирам.

Княгиня Кіно тремким, певно, від прихованого посміху, голосом сказала:

— Дивись!

Осмогруд напружив зір, але здалеку не міг розгледіти того, що простягла йому мачуха. Й раптом не те що побачив, а вгадав. У руках у неї був священний меч його предків!

— Пощо ти се взяла єси?!

То була ганьба — Юрів меч у руках жони. Й Осмогруд знов охрип:

— Т-с украла його!

— Посцо вкрала? — засміялася княгиня.

— Я-м — мати Великого князя. Він дав його мені сам.

Осмогрудові стало боляче, й у сю мить він пошкодував, що в день тризни сам вигукнув "славу" братові своєму.

— Речи йому, — сказав княжич, — нехай не чинить супротивно кумирам сколотським. Того ніколи не відали діди наші.

Княгинин голос видався йому голосом змії-попелюнки, коли Кіно просичала:

— То відай зе, князицю, сцо дідом сина мого був Дексілай, архонт города Істрії й сам онук басилевсів.

— Дідом твого сина був мій дід Боримисл! — вигукнув і у нестями Осмогруд.

— Я-м грекиня, й син мій такоз є еллін! — з достойністю відповіла Кіно. — Запам'ятай се, князицю! Й кров матері водою не стане!..

Вона гукала й ще щось, але Осмогруд, шарпнувшись у двері, вибіг і більше не слухав її.

А вранці прийшов старий конюший Радун Струнич, який мав ту посаду й за Велеслава, й переказав Осмогрудові, що господар кличе його до себе. Се вколело княжича. Брат уже не приходив до нього сам, а слав гінця. Та, подумавши, він убрався й пішов. Великий князь є князем для всіх, і так велять кумири — підкорятися вождеві.

Зрештою, настав час поговорити з братом і про те, що вже довгі місяці палило груди. Княжич увійшов до полотки. Тут знову сиділо все боярство веліє, та після вчорашнього пиру було прибрано й чисто. Роби ще тільки вносили наїди й напої. Великий князь поманив Осмогруда до себе — поправурч, на найголовнішому біля господаря місці ніхто не сидів, — певно, Соболь умисне тримав те місце для брата. Й Осмогрудові трохи відлягло. Він сів на тугу скіряну подушку, й Соболь нахилився до нього:

— Мати звечора... Я-м не посилав її. Сама... Що ти в жони питаєш!..

І налив братові повен келих міцного вина. Осмогруд випив і, так само не дивлячись на старшого брата, промовив:

— Витислав убив нашого вітця.

То було нагадуванням, і зовсім недоречним, і Великий князь нахмурився.

— Знаю, — почув Осмогруд його невдоволену відповідь, а брат убитого Великого князя, древлянський жупан Гостомисл Диба, який сидів майже поряд і пильно дослухався до розмови між своїми небожами, хоч і вдавав, нібито старанно обгризає теляче ребро, несподівано докинув:

— Кров забитого волає до помсти, Великий княже. Соболь хижо блимнув на стрія.

Він добре пам'ятав, як Диба в перший день поминок, на тризну, гукав "славу" не йому, а братові, але змовчав і знову, ніби й не чувши стрієвого закиду, сказав Осмогрудові:

— Будеш по праворуч од мене. Наставляю тебе старшим конюшим. А матір мою не слухай, жона...

Осмогруд подумав про те, що брат по вчорашній розмові таки стямився, й йому зовсім попустило. Старий конюший — то тобі не просто князь і не який там болярин. Відтепер під його рукою буде весь полк, уся рать комонна, й він поведе її на помсту за вітця. Се ж мав на оці й брат мій Соболь, наставивши мене конюшим, інакше ж не могло й бути, бо кров рідна є кров і водою вона ніколи не стане, розчулено подумав Осмогруд.

І тут його дума спіткнулась об каменюку. Сі слова сказала звечора його мачуха... Осмогруд поморщився, наче йому зуб заболів, тоді згадалось оте щойно сказане братом: "...матір мою не слухай: жона..." — й він знову випив долитий Сободем келих.

А тоді раптом знадвору, з-під сусідньої полотки долинула пісня. Співали жінки й діви, й Осмогруд потеряно роззирнувся. Всі присутні якось ніяково всміхалися й ніхто ні на кого не дививсь. Осмогруд глянув на брата, але Великий князь незворушно мовчав. Пісня була весільна, та вона, зрештою, могла й не мати жодного віднесення й стосунку до Соболя, й усе те — від вина й од учорашнього бісування.

— Он де, вже весільної затягли, — озвався в загальній мовчанці жупан Диба, й усім стало ще ніяковіше. Кожен би зараз охоче вихилив зо два келишки, але Великий князь пиру ще не починав і ніхто не

зважувався порушувати звичай. Осмогруд пив, але він — Осмогруд і йому не заказано, іншим же зась.

А княжич сидів, мов на голках, і дослухався до знайомої пісні. Він за свій недовгий вік перебув на багатьох весіллях і знав, що та пісня про чаєчку та сокола має означати. Вино вдарило йому в голову й щоки то наливалися, то знову блідли й по тому наливались щораз дужче. Й коли він хотів уже спитати Соболя, хто там бере злюб і до кого співають, у дверях з'явилися двоє можів, навкіс, через плече, перев'язаних рушниками. Ставши в порозі проти світла, вони клякнули й уклонилися Великому князеві. Один з них був велій болярин Сур, а другий — старійший волф Граб.

— Просимо на влови, Великий княже! — проказав Сур і знову вклонився.

Соболь геть почервленів і, не дивлячись ні на кого, надто ж на рідного брата, повільно звівся на рівні й підійшов до сватів. І коли вони всі разом вийшли, почали підводитися й інші пирувальники й виточуватись у двері. Осмогруд дивився їм услід і чомусь думав про те, що завіска на дверях, яку він учора зірвав, знову пришпилена й червлено має на вітрі.

Осмогруд і собі встав і рушив до виходу. Й коло самих дверей його наздогнав хрипкуватий голос:

— Пожди й мене, небоже.

То був голос жупана Диби. Осмогруд озирнувсь на стрія. Диба звівся й, проходячи повз головну соху, вдарився лобом об чорні скіряні піхва Юрового меча, який висів на сосі, покинутий і нікому не потрібний. Вони вийшли вдвох, стрій і небіж, і, навіть не глянувши в той бік, звідки линула весільна пісня, поплентали вглиб Стану.

А вслід їм заляскотів переможний сміх. Осмогруда мов по спині оперезали. Він обернувся й побачив другу жону свого вітця. Мачуха Кіно стояла коло полотки Опії і реготала з нього.

— Ти вертай назад, стрію Гостомисле, — сказав він жупанові Дибі, а сам наддав кроку, щоб не чути тієї ганьби.

Жупан постояв, рушив був узворот — і знову пристояв, тоді обернувся й повільно пішов услід за небожем Осмогрудом.

А княжич наказав негайно збиратися, й по годині-другій його сотні, запригши вози, покинули Стан Великого князя. Свого стрія Гостомисла Дибу Осмогруд не взяв і не піддався на жодні його вмовляння.

— То куди ж ти? — спитав Діба.

Сей шістдесятирічний голомозий вусань із кирпатим, наче налита груша, носом ладен був у пекло шугнути за молодшого братового сина, та Осмогруд сказав:

— Не знаю, стрійку. Може, на Древлянську країну, а може, на Русь... А ти сиди.

Й, розцілувавшись по-родацькому навхрест, вони попрощались. Діба стояв і дивився, як з проходу між возами витікає довга валка, — спершу сотня комонників о списах, мечах і луках, тоді вози з хлібом та іншим борошном, позаду ще дві сотні верхи. Осмогруд не взяв нічогосінько, крім того, що мав іще за вітцевого життя як безправний княжич.

А десь там за деревами та кущами лісу грали дуди, чулося важке зітхання бубна й лунала притамована лісом пісня.

Великий князь, володар Древлянської, Сіверської, Руської україн та неораного Дикого Поля, де пасли свої табуни саки-бродники, брав собі

жоною жону свого вітця. Й се теж було по-еллінському, й княгиня Кіно сказала, що в Елладі так чинять споконвіку.

Новий господар, велитель усіх сколотів, навіть не прийшов попрощатися з братом, хоч йому й донесли, що княжич Осмогруд знімається всіма своїми сотнями й усіма волячими возами.

Розділ 7

Протаґор ходив попід колонами перістилю й слухав, а Гіпербол говорив. Нарешті афінському елленотамієві знайшли відповідне його санові житло, й він мав змогу отак, не озираючись і не тамуючи голосу, розмовляти про все, що хоче й що йому треба. Будинок був старий, кладений з непаленої цегли, але добре доглянутий і гарний. Вимощений нерівними вапняковими плитами дворик сявав од білоти, й коли сонце підбивалось угору, від тих плит аж очі різало.

Й, мабуть, найкращим у сьому чепурному будиночку, що надавало йому й затишку, й разом із тим якоїсь тихої врочистости, була мармурова колонада перістилю навколо дворика, яка підтримувала звішені всередину черепичні стріхи й, ідучи попід усіма стінами двору, складала правильний, трохи видовжений чотирикутник.

Протаґор ішов зліва, щоб бути ближче до мармурових колон. Вони викликали в нього якесь тепле почуття, й він, проходячи, торкався кожної з них тонкими довгими пальцями.

Приміщень у будинку було стільки, як і в кожному порядному еллінському домі: комірчина для приворітного роба в самому пілоні. Навпроти мармурового пілона, в глибині двору, — таламус, головна опочивальня для подружжя; праворуч от таламуса — велика світлиця для жінок, гінекей; ліворуч — гостьова вітальня, так званий екус, за екусом — пекарня, а найдалі, коло самої вулиці, — нужник. Усе те займало два

боки й усі двері виходили просто на двір. А з двох інших боків були комори та кліті для господарських потреб.

Над першим поверхом протилежного від пілона боку була закрита тераса з чотирма колонами, але зараз там пекло сонце, й Протаґор водив гостя попід перістилем. Вони тихим кроком пройшли навколо всього дворика разів з десять, перш ніж афінянин озвався. Він спитав таке, що, здавалось, не має жодного відношення до їхньої розмови, й старий метек трохи злякано повторив його запитання:

— Питаєш мене, що мислить про се Геродот?

Метекові згадалася його зустріч коло велетенського мідного котла, що засвідчував незліченність скіфського племені, й оті слова логоґрафа: "Ти — метек! Чого пнешся? За мзду?" Сі слова могли б образити кого завгодно й на все життя, але Гіпербола вони не образили, а злякали. Геродотів оклик стьобнув його по щоках, мов давно забутий бич наглядача, й старий метек благально глянув на Протаґора. То коли б довелось розповідати, мусив би розповісти тому все, геть усе: й за той раптовий ляк на березі гірководної скіфської річки, й за своє страшне минуле. Й Гіпербол змовчав.

— Не відаю, кіріє, — тільки й сказав він і схилив голову.

Але Протаґор добре знав думку Геродота й перейшов до зовсім іншого:

— Чому ж басилевс Скіл і досі не починає війни?

Він мав на увазі Великого князя Соболя. Гіпербол стенив плечима:

— Хто їх розбере, сих скіфів!

Протагор мав би вибухнути, бо саме для того він і послав Гіпербола до матері скіфського басилевса, натомість його розібрав сміх:

— Ти ж, речуть, також роду скіфського?

Тоді побачив, як засмутили старого метека його слова, й вирішив пригладити свою необачливість:

— Нічого; ти хочеш стати елліном? Ти станеш ним.

Але йому здалося, що він переплатив метекові, бо той полегшено відітхнув і чоло його розгладилось, тож Протагор нагадав:

— Станеш, коли прислужишся Ольбії й Афінам. Коли доведеш справу до кінця. Се речу тобі я, Протагор!

Та між ними лягла тінь, і через неї важко було переступити. Вони мовчки пройшлися попід усіма чотирма рядами мармурових колон перістилю, й коли Протагор нарешті відчув, що тінь потроху розтанула й з метеком можна було говорити далі, брязнуло кільце калатала.

Протагор подивився на ворота. Стара зморшкувата роба пішла відчинити, й до двору ввійшов Геродот. Вони не бачилися з-перед самої подорожі, й урочистіше, ніж звично, підняли руки для привітання.

— То як, логографе, многе побачив?

Геродот знав, що Протагорові зовсім байдуже, наскільки збагатились його "Музи", але чемно відповів:

— Записувати не мав часу, а побачив багато.

Міг би розповісти своєму молодшому товаришеві, яке то громаддя — скіфське плем'я та як небезпечно з ним заводитись, але тільки всміхнувся. Мовлене слово було срібним, а немовлене, як завше, — золотим.

Вирядивши метека, Протагор повів Геродота в екус і кивнув йому на одне з лож:

— Умощайся!

А сам заходився зміщувати в маленькому розмальованому чорним лаком кратері вино з водою.

— Чи, може, тобі по-сфіському? — спитав він, закінчивши колотити.

— Я теж еллін, Протагоре, й такий самий афінянин, як...

Протагор звів брови:

— Се що: натяк?

— Ні. Я теж народився не в Афінах. Але хоч і вдячний Періклові за те, що афіняни прийняли мене в свої стіни, та не хочу бути більшим афінянином за самого Солона.

Протагорові не хотілося сваритись, і він підхопив його думку:

— Солон теж був хитрою людиною. Домігся прийняття синодом своїх законів, а тоді десять років блукав світами, щоб демос не міг скасувати їх. Бо весь синод перед тим поклявся, що не зачепить законів без його відома.

Геродот здивувався:

— Звідки се ти знаєш?

— Із твоєї першої книги, логоґрафе!

Вони обоє засміялися й почали помалу сьорбати вино з вухатих скіфосів.

— А де ж твої роби? — спитав Геродот, бо тільки тепер завважив, що Протаґор навіть вино сам розводить.

— Одна, коло воріт, і ти сам її бачив. Друга щось варить у пекарні.

— Та й годі? Архонти поскупились?

Протаґор стенив плечима. Він зумисне вибрав сих двох роб — одну стару, як пень, до того ж глухувату, а другу молоду, але таку, що не знає по-еллінському жодного слова — для "миття ніг" і для пекарні. Так він міг чинити в своєму домі все, що хотів, і говорити, про що мав бажання, не остерігаючись чужого, стороннього вуха. Та Геродот про се не відав, і молодий господар не вважав за необхідне відкривати йому свою маленьку таємницю.

— Чого се ти питаєш?

— Спитав, бо знаю твою прихильність до розкошів. Я то сам робів ніколи не купував собі.

Протаґор ухильно мовив:

— Як каже мій учитель, Геракліт, усе тече, все змінюється, й ніколи не можна зайти двічі в одну й ту саму річку, не кажучи вже про людину.

— З твоїм розумом, — озвався Геродот, — ти міг би стати великим софістом. — Утішений такою оцінкою відомого в усій Елладі логографа, Протагор солодко зітхнув, бо то останнім часом було його заповітною мрією: розробити ще ніким не розроблювані закони логічного мислення й мистецтва риторики. Він удячно глянув на співрозмовника, який безтурботно лежав, спершись ліктем на м'яку подушку. Але втішався завчасно, бо Геродот ще не закінчив своєї думки. — Кажу, ти міг би стати великим софістом, коли б не встрявав у мул брудної політики.

Протагор від образи не знав, що йому відповісти, нарешті здобувся на слові:

— Хтось повинен і в багні длубатися, Геродоте!

Історик гримнув:

— Нехай у ньому нездари длубаються! Ті, що нестелепні до чогось путнього!

— Наші кумири, — почав Протагор, — указали своєму народові панувати над іншими, й ми мусимо виконувати їхню волю...

Та Геродот перебив його:

— Коли речеш, ніби ти читав мою першу книгу "Клію", то я нагадаю тобі слова з неї. Солон сказав Кресові, бо той надто вихвалявся своїми скарбами найбагатшої в світі людині: "Я знаю, Кресе, що кожен кумир заздрісний і полюбляє смуту; а ти хочеш, щоб я назвав тебе найщасливішим з-поміж смертних... Про людину можна сказати, що вона була щаслива, лише тоді, коли та людина помре".

На Протагора справили враження слова мудрого Солона, та він не хотів отак, з доброго дива, складати руки. Він сказав:

— Ні в кого немає таких міцних мечів, як в еллінів, їхня зброя подолала й пихату Персію.

Геродот похитав головою:

— Ще остання битва з персами попереду. Не забувай про заздрісних кумирів, Протаґоре.

— Наш навікон тепер могутніший.

Геродот сьорбнув з череп'яного скіфоса й знову скептично похитав головою:

— Залізо кумири відкрили нам для своєї втіхи. Я думаю, вони зробили се нам на нещастя. — Він поглянув на молодого друга й раптом сказав:
— Шкода, що ти не бачив отого котла.

— Якого?

Та логоґраф не став йому пояснювати.

— Кажуть, — мовив він, — скіфи топили залізо ще тоді, як наші предки воювали під стінами Трої мідними мечами.

Протаґор замислився. Думка про заздрісних олімпійців дедалі дужче гнітила його. На мить він забув і те головне, що мав сказати Геродотові, й, опустивши голову на подушку, задививсь у стелю.

— Як ти думаєш, — спитав він по тому, — чи можна осягти сутність кумирів? — Й оскільки гість не обзивався, він сам собі відповів, бо се вже давно сушило йому мізки: — Мені здається, що ні.

— Чому?

— По-перше, вік людський дуже короткий. А по-друге, взагалі не ясно, що треба досягти...

Се було явним кумироборством, і Геродот засміявся:

— Коли Афіни лишать тебе своїм громадянином, а тобі се обридне, повтори ту твою думку афінянам, і вони проженуть тебе навіки за свої високі мури. Якщо й не присудять випити кухоль цикути.

Протагор схопився знову на лікті. Кров прилила йому до щік, і він вигукнув:

— Я вдячний їм, що вони три літа тому назвали мене своїм співгромадянином, і намагатимусь виправдати їхню довіру.

— А знаєш, друже, — прискалив чорне око Геродот, — що сказав Крес, коли перси вщент розбили його військо, а сам він став робом перського царя? Він мовив: "Нема в світі такої легковажної людини, яка побажала б війну замість миру, бо в мирний час сини ховають батьків, а в часи ратні — батьки синів". То найбільша трагедія, Протагоре, й нам не слід забувати про сю вічну істину... А сутності кумирів дошукуйся — то твоє діло. Тільки не речі се бодай афінянам. — І Геродот несподівано закінчив свою думку зовсім іншим: — Не зашкодило б і тобі, елленотамію, побачити той мідний котел.

— Що ти говориш? І що то за котел?

— Той котел сказав мені, Протагоре, яка то сила-силенна — скіфи.

— Сказав? Людським голосом? — Протагор посміхнувся. — Ти віриш у примари?

— Людським, — відповів Геродот і звисив ноги додолу. — А в примари я таки не вірю.

Протагор устав і вийшов з екуса. З-під поварні хвилями линули смачні пахощі, обом схотілося їсти, й він на пальцях дав знак молодій робі, щоб уносила страву. Після випитого вина мітлотос із перетертого сиру, меду й часнику здався таким добрим, що й гість, і господар на часину забули про сперечання, й про ті незгоди, які виникли між ними. Тоді поварна роба принесла смажену скумбрію, далі варену курку та приправлені отцом, оливою й медом овочі. Й першим словом Протагора, коли роба змішала їм новий кратер вина з водою, було знову звинувачення. Він сказав:

— Не те речеш, Геродоте! Коли народ гострить мечі, його не слід лякати отими твоїми "вічними істинами".

Геродот знав, що йому на думці. В Протагорові й досі жив ефеб[36] і найголовнішим для нього таки лишалася палестра[37] з бойовими змаганнями та войовничими промовами. Але ж не можна жити до тридцяти літ самою палестрою.

— Мечі гострять по-всякому й для всякого. Найкраще, коли се роблять, аби прогнати загарбника зі своєї землі.

Він сказав се й подивився, яке враження справили на Протагора його слова. Протагор знову випростався горілиць і відгукнувся не зразу.

— Ворога ще не добито, — сказав він. — Сього або наступного літа побачимо, за ким потягнуть руку безсмертні кумири.

Він мав на оці Персію й ту війну, яку вели з нею елліни із невеликими перервами вже п'ятдесят років, — від першого літа 70-ї олімпіади.[38]

— А що захищатимуть елліни в чужій для них Скіфії?

Протагор і досі лежав, зумисне для того, аби не дивитися на Геродота і в його в'їдливі хитруваті очі.

— Скіфи мають вельми многі землі, а в нас кожен клаптик засиджений. Фуکیدід наказав мені...

Геродот перебив Протаґора:

— В Афінах, окрім Фуکیدіда, є й інші стратеги.

— Перікл, як ти знаєш, теж мені друг.

— Не можна бути Другом двох ворогів.

Тут історик мав цілковиту рацію, й Протаґор не зміг би знайти в пам'яті слів супротивнику, бо й сам уже не раз і не двічі замислювався над тим. Але істина лишилась істиною. В Періклі йому подобалися стриманість і залізна воля, у Фуکیدідові — запальне слово й войовнича нестримність, яка була до смаку всім ефебам і всім молодим афінянам. А розумом Афіна велемудра наділила обох однаково, тому Протаґор і досі не знав, кому віддати перевагу, кого вважати своїм учителем і за ким іти.

— Ти в кого вчився? — несподівано спитав Протаґор.

Геродот відповів коротко:

— В життя.

Се, звичайно, була хитромудра відмовка мандрівного Одіссея, й він усміхнувся.

— Питаю, в кого вчився писати.

— В музи історії Клію.

Протагор думав своє. Найкраще було б, аби в одній людині поєдналися й Фукідідів запал, і стриманість та залізна воля Перікла, й таланти Софокла, Фідія та Анаксагора. Але чи можливо се? Певно, таки ні, бо то було б уже аретою, — найвищим виявом сили, спритності, розуму й доброчесності, а се здатні поєднати в собі тільки олімпійці. Життя таке коротке, що людина може осягти лише котрусь одну з сих чеснот, та й то, певно, не сама, а з проводатарем.

— То в кого ж ти вчився? — спитав те саме Протагор. Геродот відповів також те саме:

— В Клію.

Тоді посміхнувся й додав:

— Але спершу завчив напам'ять трагедії Есхіла, читав не раз Гомера й Гесіода, Арістея й Архілоха, Сафо й Алкея, Анакреонта й Піндара. Знаю Кадма Мілетського й Харона Лампакського, знаю Гекатея з Мілета, який написав "Об'їзд землі". Й знаю Гелланіка з Мітілени. Сі четверо — всі логографи, а Гелланік старший за мене на дванадцять літ.

Коли Геродот перелічував сі ймення, Протагор підвівся, й в очах у нього зародилась повага.

— Але Гелланік любить писати все, що почув, — сказав Протагор.

Геродот замислився:

— Писати й треба про все. Лише не всьому слід вірити так, як Гелланік. А в мене є учень, його теж звать Фукідідом. Він каже, що пліткам не місце в писаннях логографа.

— Скільки йому літ?

— Йому? Двадцять і три. Вже закінчив палестру.

Протагор дивився на старшого товариша. Було видно, що Геродот любить отого Фукідіда, хоча й не схвалює його молодечої невіри. Протагорові раптом стало соромно, що він, ледве сягнувши повноліття й нічого не зробивши помітного, сидить у своєму власному домі, хай і тимчасовому, й новий червлений хітон на ньому аж ряхтить широкою золотою лиштвою подолу, а на Геродотові те саме руде ляне рубище, в якому він і приїхав з Афін. І всі ті слова здалися марницею, й він, сором'язливо й серйозно подивившись на гостя, сказав:

— Хотів би і я бути твоїм учнем...

Але Геродот відповів:

— З мене поганий дидаскал, Протагоре. Маю лише одного учня, та й то не відаю, чи я його вчу, чи він мене.

Протагор ще мало прожив в Афінах і не знав усіх афін, але в сю мить його полонили ревності до того невідомого Фукідіда, якого, певно, так поважав Геродот.

Після симпосію вони побрали свої ціпки й пішли до архонта-басилея Еака, в якого так і лишивсь мешкати Геродот. І було трохи дивно дивитися, як Протагор у яскравому тонкому гіматії, в червлених сандаліях, що лишали в пилюці відбитки вирізаних на підошвах слів "радій, що йдеш за мною!", скромно цюкає дорогим ціпком із срібною булавницею за бідно, майже по-робському, вдягненим Геродотом.

У будинку архонта-басилея допіру повставали з обідніх ліжок, сам господар сидів на прохолодній кам'яній цямрині дворового колодязя. Сказавши, що вже теж пообідав, Геродот почав розпитувати старого про скіфів. Архонт-басилей знав багато всяких пліток і різних переказів, і

логографові було цікаво знати й думку місцевих еллінів про той народ, який дозволив їм оселитися в своїй Україні.

— Одрозу над нами й далі на захід живуть калліпіди, — сказав архонт-басилей. Добрий обід розморив його, вічі стомлено мружились. І язик у роті повертався мляво, як незмащений. — Се були колись елліни, а стали скіфами.

— Що, й мову еллінську забули?

— Та, вважай, забули. Варнякають ще потроху.

Геродот почав уточнювати:

— А чому ви називаєте їх так?

— Бо тут, понад морем, і далі, багато вельми гарних джерел та озер. Калліпіди[39] орють землю й сіють хліб. А ще далі над ними, на полуніч, аж до Гіркої річки, — яку Вони звать Мертвовід, сидять алізони: ті, що копають соляний камінь. Але ми, ольбіополіти, прозиваємо їх алазонами, бо вельми брехливі.

Геродот усміхнувся й покрутив головою. Характеристики старого архонта були влучні, але аж надто зневажливі.

— Там — орачі. Сидять аж до верхів'їв Гіпаніса.[40] Речуть, нібито Гіпаніс витікає з великого озера. Й коло озера того пасуться на волі дикі білі коні з чорними хвостами та чорними гривами.

— Й вони, ті орачі, теж уредні? — з прихованою посмішкою спитав Геродот, знавши наперед архонтову відповідь.

Архонт-басилей і справді відповів:

— Усі скіфи вредні.

Се було вимовлено з такою впевненістю, що історика підбурювало поспитати, чому ж вони тут живуть, коли скіфи такі погані, та він добре знав старого впертюха й не хотів заводитися, — як не кажи, — господар, а під якою смоківницею сів, із тієї й плоди треба їсти, хоч хай вони й червиві.

— А вище?

— Далі вже Скіфії нема. На заході — гори, а на полуночі — неври, інший народ; скіфські двоюрідні брати. За горами ж — аґафірси.[41] Скіфи сидять на всхід: орачі — від Гіпаніса до Бористена. За Бористеном уже так звані хлібороби: їхні села тягнуться на одинадцять днів дороги вниз... Такі відстані, що, як не візьмеш у торбу запасних черевиків, то краще й не рушай у дорогу.

Протагор сидів на дзиґлику, якого йому винесла стара сива роба, й уважно слухав. Усе, про що розпитував Геродот, здавалося цікавим і важливим, він намагався не вґавити жодного слова. Геродотові теж винесли стільчика, та він розмовляв, підперши плечима блискучу колону перістилю, куди ще заглядало вечорове осіннє сонце. Він мовив архонтові:

— Я вже спитав був тебе колись, від кого походять скіфи, й ти не повідав мені. То від кого ж? Хто народився перший у сій дивній землі?

— Мій дід казав мені, — обізвавсь архонт Еак, — а дід мій ставив ольбійські мури, бо першим приїхав сюди з Мілета, тож казав, що то все вигадки, ніби скіфи пішли від якогось Таргітая. Їх породив наш Геракл. Він гнав биків Геріона, стомився й заснув. А коли прокинувся, то ні коней, ні колісниці. Пішов він колією, й вона привела його до Бористена. Там людей ще не було, жила лиш одна діва, та й та до поперека діва, а вниз — змія замість ніг. Ото й спитав Геракл у діви, чи не бачила його коней та

колісниці. Вона сказала: "Бачила. Вони в мене". — "То дай" — "Е, ні, — сказала дівка-змія, — тільки тоді, якщо поймаєш мене". Геракл не мав що робити й поймав дівку-змію. А вона знову не віддає коней: "Пожди, поки народиться син". Так він і прожив з нею й надбав тут трьох синів. Старшого назвали Агафірсом, середульшого — Гелоном, а найменшого — Скіфом. Тоді вона віддала йому його коней і питає: "А що робити мені з твоїми синами?" Він каже: "Ось тобі мій лук і мій пояс із золотою чашею на пряжі. Котрий підперезеться по-моєму й натягне лук отак, як я, того й лиши при собі, а тих прожени". Й коли сини вирости, вона дала лук і пояс Агафірсові. Той митикував, митикував, та так і не зміг ні підперезатися по-вітцевому, ні лука до пуття нап'ясти, Жона-змія розсердилася й прогнала його на захід сонця, за самі гори, й там він і став жити й плем'я собі народив. Дала вона тоді лук і пояс Гелонові, середульшому. Той теж не зміг упоратися з ним, вона й його прогнала — на схід сонця, за річку Танаїс,[42] де й досі живуть гелони. Й тільки найменший син підперезався поясом із чашею так, як се чинив отець їхній Геракл. І лишився найменший син, Скіф, у сій землі, та й досі.

Геродот намагавсь узгодити щойно чути з тим, що знав, але кожен плів свої міфи так, як йому було вигідно.

— А писати про все треба, — задумано сказав він Протагоріві. — Лиш олімпійці надаровані віщим зором і здатні одвіяти зерно істини від полови слів.

Але Протагор зорив на нього невидючими очима, власне ж, і не на нього, а кудись понад ним, аж Геродот озирнувся.

— Ти оповідав мені, мовби то наші кумири народилися в сій землі й ми запозичили їх у скіфів.

Геродот уважно подивився на молодого друга. Дотеперішні слова не в'язалися з його мовою, та він кивнув:

— Запозичили в скіфів.

Протаґора мов ужалило, він підхопився й вигукнув:

— Ахей! Еврика! Тоді сам Олімп велить нам осідати в сій землі!

— Чого б то? — здивувався Геродот.

— А ти помисли! Наші кумири народилися тут? І тут їхня країна? — Геродот мовчав, збагнувши плин Протаґорової думки, й той аж палахкотів: — Коли країна еллінських кумирів — тут, то й наша країна — також. І ми мусимо повернутись на землю наших кумирів. Ахей!!!

Старий архонт-басилей, який, розповідаючи Геродотові свою казку, майже спав, тепер теж прокинувся й заходивсь махати руками перед носом в історика, як допіру й Протаґор:

— Я йому теж казав, теж! Ти, елленотамію, хоч молодий літами, зате вельми мудрий, хай пошлють тобі наші кумири довгих днів і ще яснішого розуму! — Він масно всміхавсь до Протаґора й раз по раз кидався то до нього з прихильним словом, то до Геродота з огудою. — Я теж казав йому се! Скіфи — то шепеляві варвари! Вони п'ють кобиляче молоко й забивають кожного сотого полоненця в хоромі свого бога Арея!

Геродот згадав, як у землі орачів молодий воїн розповідав йому про доїння кобил, але то була вигадка, звичайна кпина з мандрівника-чужоземця, й Геродот бачив се по їхніх лукавих очах, однак слова архонта-басилея допекли його. Хотілося сказати йому те, що вже казав сьогодні: лише безумець згоден проміняти поганий мир на найщасливішу війну, коли, супротиву природі, батьки мусять ховати синів. І він би нагадав оті мудрі речення немудрого Креса, хоч тут і стояв Протаґор, який уже чув їх, — та в сю мить приворітний роб ахонта-басилея відчинив хвіртку й до дворика ввійшов гість — архонт-епонім Іфікрат.

І господар, який був його давнішнім ворогом на всіх синодомах,[43] і в екклесіях, і на судах присяжних, підніс обидві руки дороги й почав закликати на допомогу кумирів:

— О, безсмертні! Ось і сей зараз почне співати тієї самої пісні!

— Еаку! — сказав гість. — Коли до елліна приходять еллін, той мусить радіти, а не цькувати на нього ериній.

— А хіба я назвав ериній? Хіба я назвав ериній? — підскочив до нього Еак. — Я радий вітати тебе в своєму домі. Хіба ж я не правдивий еллін? Ану скажи!

Геродот уперше бачив сих двох дідів укупі й лише тепер спостеріг, які вони різні. Господар його був низенький і гладкий, щоки йому аж тряслися, коли він починав вимахувати руками, и черево теж перекочувалося під просторим хітоном. Прийшлий же вдався високим і худим, а густе сиве волосся й така сама кучерява коротко підстрижена борода мимоволі притягали око. Та старий архонт-епонім, певно, прийшов сюди не з доброго дива, про його давню ворожнечу з Еаком знала вся Ольбія, й Геродот підставив йому свого дзиглика.

Іфікрат, одначе, застережно підніс руку вгору, закликаючи до уваги. Він сказав Протаґорові:

— До нашого поліса приїхала басиліса-мати.

Еак пирхнув:

— А то хіба вперше? Ото дивина! — Й сам пояснив Протаґорові, мовби той не мав про се жодного уявлення: — Басиліса має собі в нашому полісі будинок.

— Еаку! — суворо сказав йому гість, хоч і далі так само дивився лише на Протагора. — В наш поліс прийшло нещастя.

Запала тиша. Всі приготувалися до найгіршого, й Іфікрат сказав:

— Володар скіфський зібрав рать на аґафірсів.

Мовчанка тривала ще якусь мить, по тому й архонт-басилей Еак, і Протагор удвох заволали:

— Ахей-й!!!

Іфікрат же з Геродотом дивилися й не приставали до їхнього радіння. Іфірат звернувся до Протагора:

— Я був свідомий того, що для тебе се — радість, елленотамію. Але для нас із тобою, — тепер він уже говорив до свого співгромадянина, — для нас, Еаку, то велике лихо, й ти марно радієш.

Протагор перестав вимахувати руками й поспитав:

— Сю звістку принесла тобі скіфська басиліса-мати?

Гість кивнув головою.

— А де вона є?

— В своєму домі по той бік аґори.

— То скажи їй, — мовив Протагор, — що ваша прекрасна й щаслива Ольбія рада буде прилучити й свій полк до полку її сина.

— Що?

Архонт-епонім стояв, мов ошелешений. Він не міг збагнути політичних афінян. Скільки й пам'ятав себе, Афіни завжди дбали тільки про Афіни. Він вигукнув:

— Але ж ми також елліни, Протагорє! Ти ще молодий і не знаєш, яке то лихо — війна. Ти ще молодий, — повторив він.

Та Протагор аж сявав од радості. Й що найбільше вражало, старий архонт-басилей Еак і собі смачно потирив руки, наче йому присудили на олімпійських іграх найбільший вінок.

— Ти чого радієш?

Еак широко всміхався й мовчав, тільки Геродот усе відав і все розумів, і в сю мить йому було соромно зватись афінянином. Протагор підійшов і поклав йому руку на плече:

— Не сумуй, дидаскале. Нам ся війна не дорого обійдеться.

— Не дорого, речеш?

Насуплені брови Геродота звелися докупи й ніс видавався не таким кирпатим. Геродот глянув на свого господаря й підняв руку:

— Прощавай, архонте, й прийми мою дяку за гостину.

Й вийшов на вулицю, сердито грюкаючи простим ясеновим ціпком по вапнякових плитах дворика. Се означало, що він більше сюди не повернеться, й усі те добре відчули. А Геродотові було й справді гидко ділити стріху з людьми, які радіють із того, з чого мали б лити сльози. Афіни роздмухали вогонь не щоб обпикати на ньому руки, — вони давно звикли гребти жар чужими руками. Тепер скіфи зчепляться зі своїми найближчими родичами — аґафірсами, й Афінам од того буде тільки навар.

Геродота хтось наздоганяв, і коли кроки наблизилися, він озирнувся. Архонт-епонім Іфікрат, підібравши поділ гіматія, ляпотів услід йому сандаліями, й кощаві литки його блискали проти пізнього сонця сивою волохатістю. Геродот приспинивсь, бо той зробив йому ціпком знак зачекати. В сю мить не хотілось бачити нікого, навіть того приємного діда.

Старий архонт нарешті здогнав його й пішов повільніше, глибоко сапаючи.

— Вельми швидко ходите ви, молоді, — сказав він, але Геродот не озвався на той закид, по якому вгадувалася довша розмова. — Куди ж ти йдеш?

Історик думав, що відповісти, та дід раптом потяг його під стіну чийогось дому. Назустріч вузенькою вуличкою з-від агори їхав торохкий двокіл запізнілого базарювальника. Селянин вітально махнув їм рукою й погнав коня далі, й тільки на самій агорі, де вешталось троє робів-підмітальників та один з ринкових наглядачів-агораномів, Геродот відповів:

— Іду подихати чистішим повітрям.

І Ольбія всю надвечірню пору була наче полишений город, і чистого повітря вистачало скрізь, але Іфікрат розумів, на що той верне думку, й сказав, силкуючись не образити афінянина:

— Ходімо до мого дому

Геродот подумав, що коли б сей архонт знав хоча б стільки, як він, то віднині не запрошував би до себе в дім жодного афінянина.

Іфікрат же по-своєму зрозумів його вагання:

— В мене оселя велика, а людей мало. Не бійсь.

І так щиро й прихильно глянув на нього, що Геродотові стало ще прикріш. Але в чужому городі людині треба мати бодай один дім, куди можна вертатися на ніч, і він мовчки рушив за дідом.

І до самого вечора, поки гомонів із старим архонтом про геть сторонні речі, йому на душу тиснув камінь. Мав би розповісти Іфікратові все, що знає про ту нечисту й небезпечну гру Афін, але щоразу, коли слово вже мало зірватися з вуст, якась нелюдська сила зціплювала Геродотові зуби. Одному кумири дають трохи свого розуму, іншого наділяють відвагою, третього — чесністю, а я не знаю, чим обдарували мене ревнів і заздрісні олімпійці, думав він. Був певен тільки одного — рішучістю вони його обійшли. Й од усвідомлення сього на душі ставало ще прикріше. Завтра почнеться війна з усіма її жахами й несправедливостями, й у тому буде й моя провина, сказав собі Геродот.

З відчинених дверей гінекея долинули тягучі звуки пісні.

— Мої доньки, — сказав архонт Іфікрат і тепло й разом з тим сумно всміхнувся

Геродотові ж учулася мелодія іншої пісні. Далекої й майже забутої, якої він не раз і не двічі слухав у своєму рідному Галікарнасі й якої вже, мабуть, ніколи не почує.

Розділ 8

Але війна, що на неї так сподівались Афіни й сам Протагор, не вспалахнула. Се стало відомо вже за кілька днів. І приніс вістку той-таки Гіпербол.

Старий метек був сумний, мов допіру повернувся з похорону найближчого друга. Він сказав, зітхаючи й винувато дивлячись із-під лоба, схожий на побитого пса.

— Ти пам'ятаєш отого тракійця, що приніс був звістку про смерть скіфського басилевса?

— Спарадока? — запитав Протаґор.

— Вони по-своєму звать його Валдиславом. Так він знову прибув...

— Спарадок тут? — Протаґорові не вірилось.

Гіпербол зітхнув:

— Ні... Прибув до нового басилевса.

— Хто се сказав тобі?

— Кіно. Басиліса Кіно... Він привіз її синові багаті дари від басилевса аґафірсів і... — метек не знаходив у собі сили вимовити все.

— Що ще привіз? — неприємний здогад обпалив Протаґора.

— Голову й праву руку того, хто отруїв померлого басилевса.

Протаґор важко встав із рипучого ложа. Справдилися найгірші його сподівання. Ті дари й ота голова могли означати тільки те, що вони й означали. Аґафірси попросили вибачення й миру. Він схопив метека за розхристаний хітон і потряс його, мов Дюнісову химеру:

— Метеку поганий! Робе! Я знову надягну на тебе нашійник! — І турнув: — Геть...

Незважаючи на свої літа, Гіпербол біг сходами з тераси, мов молодий, і тільки за ворітьми спинився й сів просто на бруківку. Ольбія спала, зачинившись на всі хвіртки, ворота й пілони, й ніхто не бачив ганьби найбагатшої в цілому городі людини. Найбагатшої й найнещаснішої, яку кумири спершу поманили, а тепер кинули в найглибшу пилюку

Вранці Геродот, мов нічого між ними й не сталося, разом з першими ольбіополітами, які поспішали з робами на аґору, завітав до Протаґора. Обоє вже знали все, й Геродот силував себе не виказати задоволення, та втіха так і проступала на його широкому кирпатому виду

— Проклята земля, навіки проклята! — лаявсь молодий афінський сановник.

Щоб захвати хитру посмішку, Геродот провів долонею по щоках та бороді.

— Ти що, не любиш наших кумирів?

Протаґор вирячився на нього.

— Підбиваєш? Ні, я наших олімпійців люблю! Ненавиджу скіфів та їхніх лукавих кумирів.

Геродот уже не приховував посміху:

— Вдруге тобі кажу: кумири еллінські народилися тут, на землі скіфів. У них ми запозичили своїх олімпійців.

Протаґор зареготав йому в вічі, тоді споважнів і поцікавивсь:

— А хто се тобі казав?

— Наші легенди.

Запала мовчанка. Було чути, як навпроти, в поварні, гримить мідним посудом Протаґорова роба. Й господар злорадо всміхнувся.

— Хвала тобі, Геродоте! Я давно казав, що ти надарований олімпійцями. Коли наші кумири народилися тут, то в сій землі наш корінь. Елліни повинні вернутися на свою правітчину

Геродот од несподіваного повороту розмови тільки блимав. Сей лихий чоловік колись мусить стати або тираном, або ж великим софістом, подумки сказав він сам собі. А Протаґор вів думку далі:

— Мине ще трохи часу, й увесь берег Понту належатиме нам, еллінам, афінянам А чий берег, тому належить і земля, тому й кланятимуться варвари. Хто позмагається тоді з Афінами? Скіфи? Ні... Перси — й поготів! Єгиптяни? Фінікіяни? Всі вони стануть данниками Афін.

— А Спарта?

Геродот хотів дошкулити сьому самовпевненому молодикові, сказати, що доки Афіни й Персія півстоліття цідили одне одному кров, Спарта набиралася сил, а двох тигрів ув одній клітці не втримаєш — перегризуться. Та Протаґора було не так легко переконати в чомусь, і він сказав зовсім інше:

— Ти чув про Спарадока? Йдучи до тебе, я заглянув на тутешню аґору. Вся аґора гомонить про те, що Спарадок, брат тракійського басилевса, попросився в притулок до басилевса скіфів.

— Хто се каже?

Геродот повторив:

— Уся аґора!

Протаґор був надто збуджений, аби зважити, що впливає з тієї нової чутки, й почав топтатися в тісному екусі.

— Я знав, — озвався він, — що то не простий собі гонець. І ще в Афінах чув про заколот між двома синами померлого басилея Тракії. Гору, казали, взяв старший, а молодший утік. То се він і є?

— Він!

Протаґор знову потоптався, нарешті сів на ложе.

— А не пощастить нам використати сю колотнечу?

— Яку?

— Між скіфами й тракійцями!

Геродот посміхнувся:

— Й чий же бік тоді візьмуть Афіни?

— Побачимо. Бік дужчого!

— І як же ти з твоїм Фукідідом угадаєш, хто дужчий? Досі було легко. Скіфи могутніші за тих аґафірсів, і ваша хитрість могла принести вам користь. А тепер?

Молодий еллін узявся за голову, не знаючи, що робити й що думати. Лукавий Геродот міг тепер знущатися з нього — й цілком безкарно. Тракія — то не якась там Аґафірсія, бо "трак" означає "сміливець", а сей "аґафірс" — просто "нахаба" та й годі. Те, чого вимагали Афіни й чого

сподівався добитись і він сам, розладналося, зійшло на пси, й годі було шукати виходу з того лабіринту, в який укинули його своїми незрозумілими діями скіфи.

Й раптом уся лють Протаґорова зібралась на одній людині. Він підвів голову й насварився комусь невидимому:

— Я його знову закую! Ось він у мене потанцює!

Геродот здивовано пружив пам'ять, бо не здогадувався, кому нахваляється його друг, а про нещасного метека Гіпербола йому й на думку не спадало.

Після сніданку Протаґор пішов до архонта-басилея Еака, щоб довідатися, кому належав колись теперішній метек і трапедзит Гіпербол. Але архонта-басилея вдома не було, й він подався на агору. Звідти й досі линули часті дзвони, сповіщаючи ольбіополітів про те, що привезли свіжу рибу й треба поспішати, доки не протухла. Серце стискала люта злоба до ледачого пройдисвіта, колишнього роба Гіпербола, та архонта-басилея вже й тут не було, й Протаґор поплентав додому, сердито розганяючи ціпком курей та собак.

А пізно ввечері Гіпербол сам придибав. Очі в нього яскріли несміливим сподіванням, і руки не так тремтіли, як за останньої зустрічі.

— Кіріє, — тихо сказав метек. — Тебе кличе до себе Кіно

— Басиліса скіфська? Чого?

Та старий ухиливсь од відповіді:

— Ходи, кіріє, має тобі щось повідати.

Протагор був лихий на цілий світ. Коли б осе зараз його кликав до себе сам Перікл або навіть Фукідід, він би не пішов, а то була мати грізного володаря Скіфії, й він лише перепитав.

— Осе зараз? Проти ночі?

Метек схилив голову.

Протагор дав лад своєму червленому гіматієві, розчесав перед полірованим бронзовим дзеркалом бороду та волосся й пристояв у дверях. Йому здалося, ніби борода задовга, — давно не був у цилюрника, й він знову подививсь у люстро, підійшовши до блілого світила. Хоч Кіно й дружина скіфа, але ж вона басиліса, до того ще й еллінка. Та час був пізній, і він махнув рукою:

— Апіте, Гіперболе!

Вони вийшли з таламуса й подались до воріт. І тут Протагорові спало на думку інше:

— Личило б якийсь подарунок для басиліси?

Гіпербол запереступав з ноги на ногу. Сі останні дні він боявся навіть у вічі глянути афінянові, не те що давати в чомусь пораду. Протагор увійшов назад до таламуса й відімкнув невелику, але важку, обкуту мідними смугами скриню з високим і двоскатим, як у труни, віком і дістав звідти разок дорогого намиста з єгипетських камінців. Се намисто йому дав сам Фукідід, і Протагор беріг його для найвідповідальнішого кроку. Фукідід сказав:

— Ті скіфи — народ вельми дикий і над усе люблять дорогі прикраси.

Хоч міг би сказати се й про першого-ліпшого елліна. Тепер Протагорові раптом здалося, що той найважливіший і

найвідповідальніший момент настав, і коли сей мерехтливий разок не зробить свого сьогодні, то не зробить більше ніколи.

Йдучи вуличками й завулками до будинку басиліси, Протагор думав про те, як увійде та як привітається з нею. Не що скаже їй і що почує від неї, а саме як увійде. Все інше буде потім і залежатиме від багато чого.

Приворітний роб увів їх до мощеного дворика й полишив тут, і Протагор спитав:

— А ти?

Й коли ввійшли до маленького, трьома лампадіонами освітленого екуса, він повівся так, як і належало вільному й сановному еллінові. Випроставши голову, лише підніс руку вгору:

— Хайре, басилісо.

Господиня завважила його афінську гідність і стримано відповіла на привітання. Вона просто розмовляла з Гіперболом, навіть із рабами, та в цьому випадку підкреслена самоповага афінянина трохи вколола її. Він міг би бути й чемнішим, знаючи, хто вона. Та йшлося не про те, й Кіно подумки махнула рукою. В одному вона вирішила показати відстань між собою та сим афінянином — запросила його зайняти місце на одному ложі, а сама розляглася на другому, чого не дозволила б собі жодна еллінка в присутності чоловіків.

Протагор одразу відчув ту відстань, і настрої у нього підупав. Гіперболові, як метеку, басиліса вказала на дзиглик у ногах її ложа.

— Ти вельми схожий на мого сина, басилевса Скіфії, — сказала вона.
— Скільки маєш літ?

Протагор слухняно відповів:

— Тридцять...

— І літами ви рівні.

Се лестило Протаґорові. Хоча він гордував усім, що звалося скіфським і варварським, лестило, й йому було трохи соромно за себе. Він навіть не помітив, що пильно розглядає жону на сусідньому ложі. Хоч Кіно мала за п'ятдесят, але й у сі літа зуміла принести яскраві сліди небуденної краси. Гарно, по-еллінському прибране волосся з дорогими гребінцями та заколками й досі було густе, чорне й лискуче. Йому пасували зрослі на переніссі брови, чисті, без єдиної зморшки вічі, рівний, ледь потовщений на кінці ніс і соковиті темні вуста. Протаґор спершу не міг збагнути, що вразило його в сій молодистій жоні, й по можливості, скільки дозволяли закони пристойності, вдивлявся у її вид. А басиліса теж розглядала його, й се ще дужче бентежило Протаґора.

Нарешті він узяв себе в руки. Він еллін та ще й афінянин, і йому не личить ніяковіти при жоні, хай навіть басилісі скіфській. Так само напівлежачи, Протаґор дістав із калитки намисто й подав їй зі словами:

— Невеличкий дарунок тобі від Афін, басилісо.

Кіно незворушно взяла дорогий разок і поглянула на нього проти світла.

— Вельми гарний.

І тут-таки поклала біля себе на низенькому столичку. Ся недбалість узайве підкреслила відстань між ними, й Протаґор змусив себе не думати більше за те коштовне намисто й не покладати на нього надій, бо воно їх не виправдало. На думці снувалось інше, й він сушив собі голову, невладний почати справжньої розмови. Тоді згадав, що басиліса покликала його до себе сама, й став чекати, коли вона заговорить перша. Й Кіно сказала:

— Гіпербол ставить новий будинок над агорою.

Се було зовсім не те, що сподівався почути Протагор, і він вирішив нагадати:

— Нічого не вийшло, базилісо, з того нашого задуму. А ти ж обіцяла поговорити з сином.

Кіно зітхнула.

— Ти не знаєш скіфів, афінцю.

Він докинув:

— Але ж у базилевса Великої Скіфії лише отець — скіф?

Базиліса зміряла його довгим поглядом, і Протагор насилу витримав його, вкотре відчувши силу волі сієї жони. Вона завважила:

— Я не про се хотіла з тобою говорити...

Гість поглянув на Гіпербола, бо метек по сих словах засовався на дзиглику, й поспитав:

— А про що ж?

— Про доньку ольбійського архонта-епоніма.

— Що кажеш?

Протагор був украй здивований. Архонт-епонім Іфікрат мав двох дочок, обидві красуні, та се не в'язалося докупи. Протагор сподівався геть іншого від скіфської базиліси. Й раптом, дуже невчасно й недоречно,

він збагнув, що вразило його в сій жоні: вічі! Праве око в неї було чорне, а ліве каре. Він усміхнувся:

— Нащо тобі донька старого архонта-епоніма?

— Для мого сина, — відповіла вона

— Він же, речуть, має вже двох жін.

Протагор знав, що новий володар Скіфії пойняв собі жоною свою мачуху — жону померлого вітця, та се була б надто слизька балачка, й він змовчав. Поправивши подушку під ліктем, яка збилася й почала муляти, басиліса сердито відповіла:

— Коли ти не відаєш, афінцю, то я скажу тобі, що й сама пішла за скіфського царя, коли він уже мав одну жону. А тепер мій син — володар над володарями.

Вона говорила тягучим дорійським діалектом, і Протагор напружував слух, аби краще розуміти її. Двориком повз екус, де вони лежали, туди й сюди вешталася якісь тіні. Се могли бути басилісині роби, але Протагора дратувало те постійне човгання, й невдоволеність, яка збурювалася в ньому, почала помалу переходити в роздратування. Кинувши всі на світі передсуди, він сказав, не стримуючи більше голосу:

— Афіни сподівалися від тебе, басилісо, маленької послуги, але ти не схотіла її зробити, хоч звеш себе еллінкою.

Гіпербол сидів у княгині в ногах і не знав, од якого вітру боронити себе. Чемно рипнувши стільчиком, він одважився на тихе слово:

— Кіріє, то так треба, як рече басиліса. Послухай її. То так треба...

Протагор сердито блимнув на метека, та все ж мусив стриматися, бо бути вдома — одне, а в гостях — то зовсім інше, й довелося брати себе в руки. Басиліса примирливо сказала:

— Що не вийшло — те не вийшло, й не треба про се більше говорити. Поговоримо про доньку архонта-епоніма.

— Чого ти звертаєшся до мене з сим? — запитав афінянин.

— Бо без тебе старий архонт не віддасть її. А я не хочу, щоб мій син ішов під стіни Ольбії й руйнував їх. Я хочу зробити йому сей дарунок сама. Послухай мене, я теж еллінка й старша за тебе.

Вона, мов для того, щоб замиритися з молодим афінянином, узяла зі столика намисто й почала бавитись ним. І Протагор зрозумів її порух, та се знову викликало в його душі хвилю обурення. Зрештою, хоч вона й мати наймогутнішого в світі басилевса, та й я ж не з вулиці взятий — мене послали сюди представником Афін, тож хай і вона зважає, сказав подумки Протагор.

— Еллінам потрібна земля для колоній, — одверто сказав він, та се не здивувало Кіно. Мати скіфського володаря й досі пересипала в жменях коштовні камінці намиста.

— Я мати басилевса, — озвалась вона згодом. — І я теж еллінка й хочу, щоб на сій землі жило якнайбільш еллінів. Але ж не я володарка землі, та ти не хочеш того взяти собі в голову. Я тобі речу, щоб ти поміг із тією Герміоною.

Протагор хотів був поспитати, що то за Герміона, тоді здогадався:

— Хіба ж архонт-епонім і сам не віддасть доньки своєї за могутнього басилевса Великої Скіфії?

Й тут знову рипнув стільчик і Гіпербол озвався тихим голосом:

— Іфікрат — дуже затята людина, кіріє... А басиліса Кіно хоче, щоб його донька вже й зараз жила в новому домі...

Протаґора мов стьобнули по щоках. Він аж сів на ложі.

— То ти хочеш купити собі доньку вільного елліна?

Кіно глузливо дивилася на нього й мовчала. Сей гоноровитий афінець мусив проковтнути й таку образу. Вона купить своєму синові молоду й гарну ольбіополітянку. Й сьому ніхто не зможе стати супротиву. Й Протаґор, зім'ятий і знищений твердим поглядом її різних очей, схилив голову й так і лишився сидіти, звисивши додолу взуті в припорошені сандалії ноги.

— Кало,[44] — сказав він жаргоном афінської аґори. — Я побалакаю з архонтом.

Кіно підвелася й поправила на собі згинки дорогого паволочного хітону, й Протаґор зрозумів, що треба вже йти, так ні до чого й не домовившись, лише зазнавши в сьому багатому домі приниження й ганьби. Він, еллін, перетворився по суті на роботоргівця, й се вже виходило поза всілякі рамки пристойности та його місії. Вже за порогом він без будь-яких сподівань запитав:

— А що ж я скажу там, в Афінах? — І то було вже й не запитання, а зойк, сповнений жалю й розпачу. — Ніяких надій?

Басиліса Кіно тихим голосом заперечила:

— Надії є.

Він не бачив уже басилісиних очей, бо світло з екуса било йому в обличчя, та голос Кіно змусив Протаґора затриматися:

— Які ж надії?

Метек Гіпербол схвильовано дихав у нього за плечима. З кімнат, незважаючи на пізню пору, долинали голоси, та Протаґор до болю в зіницях удивлявся в затінене обличчя скіфської басиліси.

— Ти забув найголовніше, — сказала Кіно. — Те, що мій син — еллін.

Несміливе сподівання зігріло Протаґора, й він підняв руку:

— Хайре, басилісо!

Розділ 9

Гіпербол сидів на терасі над самими ворітьми, мов справжній еллін: попивав червлено-вогняну пірру, втричі розведenu водою, й дивився на вулицю. Він любив се місце, бо звідси було видно всю багатолюдну Ольбію, надто ж у такий надвечірній час, коли ольбіополіти, повертаючись із майстерень і ланів, рихтуються до вечері та спочинку після нелегкого дня. Будинок Гіпербола стояв над головною вулицею, що вела від Полунічного пілону¹, де за посірілими від часу мурами з колись білого вапняка тяглися стели та пам'ятники некрополя, до головної площі — агори. Се була одна з найкращих осель Ольбії, й метек пишався своїм домом. Бо навіть не кожен архонт і стратег мав такий дім, як у Гіпербола, весь вимуруваний з білісінького каменю, навіть зовнішні стіни, що правильним чотирикутником оточували двір, а перістиль був з рожевого в білу жилочку евбейського мармуру. Трикутний дашок над ворітьми та хвірткою теж рожевів мармуром, прикрашений мистецьким барельєфом з містерій Дементи.

Неподалік видніли задні стіни святилищ Зевса Фратрія й Аполлона, за якими починалась аґора, й Гіпербол один з перших обльбіополітів чув квапливі дзвони, що сповіщали з ранку й до обіду, поки на аґорі клекотав ринок, коли з лиману привозять свіжу рибу. Що ближче до аґори, то садиби цінувалися вище, й Гіпербол не шкодував срібла, купуючи місце для дому. Хтось в Ольбії міг пишатися давнім родом, хтось — ратними подвигами чи там ще чимось, а Гіперболові лишалося в житті одне, на чому він міг зіграти й що було його єдиною достоїнністю, — срібло та золото.

Сих металів у Гіпербола лежало в скринях і ходило в обігу більше, ніж у будь-котрого жителя Щасливого міста. Але поза тим Гіпербол нічого не мав, і се робило його найнещаснішим з-поміж усіх.

То була його незгойна рана...

Будинок Гіпербола стояв на розі Головної вулиці, яку в Ольбії називали Мединою — Середньою, бо йшла від Полунічного пілону аж до Верхнього міста в полудневому ріжку города. На сю Медину виходили Гіперболові ворота, а поза рогом його двору тяглась інша, бічна вуличка, де мешкав архонт-епонім Іфікрат...

У тім домі почалось його робське життя.

Гіпербол народився тому п'ятдесят і п'ять літ у далекому луговому селі, де Остер упадає в Десну. Був він давнього витязного роду, і його вітця, болярина Лиса, що доводився двоюрідним небожем сіверському князеві Лютові Пугачичу, знали в усьому великокняжому Стані. Лис водив під знаменом Велеслава свою тисячу й на самоїдів, і на тьюдинів і здобув не одну перемогу, й не одну сотню полону приводив у Стан. Того часу й Гіпербол звався не Гіперболом, а Радоем, і попереду в нього слалася курна, багниста й задимлена, але до щему люба болярському серцю путь ратебора й ратевода. Проте сталося так, що в першій же січі, на яку взяв з собою Радоя отець, і сам болярин Лис, і його десятилітній син

потрапили в полон до тьюдської орди. Болярин невдовзі помер у полоні від ран, а його сина так ніхто й не викупив.

Якийсь тьюдський вождь сам привіз до Ольбії свою частку бранців, серед них і Радоя. Та юний скіф-северин опинився в домі власника гончарного ергастерію Діодора, вітця сьогорічного архонта-епоніма Іфікрата. То була старовинна й вельми заможна родина. Отець Діодорів народився ще в Мілеті, а дід вивів із того славетного малоазійського поліса двадесять тіер та безліч малих суден, по самі насади навантажених шукачами вільного простору, які випросили дозволу в скіфського басилевса Вепра, або Гнура, клопоть землі над Бозьким лиманом і заснували там невеликий еллінський торжок, який, на ознаменування вдалого завершку небезпечної подорожі в таємничу країну скіфів, назвали Ольбією, тобто Щасливою. Вже потім, після розгрому персів, сюди наїхало чимало мілетян, які не захотіли жити під перським ярмом, і Ольбія стала розростатися й оточила себе кам'яними мурами.

Дід Іфікратів мав у своїх жилах кров мілетських басилевсів і певний час і сам верховодив переселенцями, аж доки в Ольбії встаткувалася влада демосу. Та, незважаючи на демократію, представники знатного роду не раз посідали керівні місця в декастеріях, і в ареопазі, й у колегіях стратегів, архонтів та ешстатів. А на щолітніх виборах третього року 82-ї Олімпіади Іфікрата було обрано архонтом-епонімом, надано право керувати громадською скарбницею й до наступних виборів ставити своє ймення на драхмах, дидрахмах, тетрадрахмах та декадрахмах і підписуватись на стелах під ольбійськими декретами.

Але сорок п'ять тому літ Іфікратові було всього двадесять і він щойно вбрався в зелену стройову хламиду ольбійського вершника-ефеба. В домашні справи Іфікрат не втручався й ще літ із десять навіть на ім'я не знав роба-підлітка, якого тут почали звати не Радойком, як на батьківській Україні, а — Гіперболом. Та й робів у заможному домі товклося десятків зо три, коли не більше.

Радойка-Гіпербола не знав до пуття й сам господар, Діодор, бо малий невільник був під цілковитою владою того метека-відпущеника, який керував ергастерієм. Гіпербол швидко опанував складне мистецтво гончара й так до кінця днів своїх, а вони в роба не вельми довгі, й просидів би над вертлявим липучим кругом.

Та сталося, що захворів на проказу метеків помічник. Нещасного прогнали за мури города й почали підшукувати серед робів заміну. Шукати довго не довелось, бо вигнаний займався збутом амфор та іншого посуду й мусив знатись на рахуванні й письмі. Сієї ж премудрости з-поміж усіх Діодорових робів навчився тільки юний скіф. Де він устиг навчитися — того ніхто не відав, але пригода така була.

По кількох літах молодому робові доля всміхнулася вдруге. Тепер уже й сам господар, перестарілий Діодор, знав провористого Гіпербола, й одного разу доручив йому відвести валку човнів із горнцями, глечиками та полумисками до недалекого калліпідського села. Гіпербол упорався з завданням і привіз господареві добру виручку, більшу, ніж міг би сподіватися й сам Діодор.

А робич раптом відчув себе в своїх водах. І коли Діодор переселився в царство тіней, він запропонував його синові несподіваний викуп: цілий талант срібла. То було майже невірогідно. Молодий господар спробував дізнатися в свого невільника, де він узяв таку копу срібла, та ні допити, ні шмагання бичем на купі глини в гончарнім ергастерії не розв'язали язика Гіперболові. Він так і сказав Іфікратові:

— Коли ти не відпустиш мене на волю, оті шістсот декадрахм тобі користи не принесуть.

— А тобі, робе? — визвіривсь Іфікрат.

— Ні тобі, ні мені. Тільки не забувай, кіріє, що найліпший робітник на нашій аґорі не тягне й половини.

Іфікрат подумав і вирішив, що вигідніше дати Гіперболові свободу. Тепер колишній роб став метеком і мав право жити, як хотів, і робити, що хотів. І хоч Іфікрат і надалі вважався його простатом, покровителем, і Гіпербол мусив кожного літа підносити йому подарунки, та покровитель — одне, а господар — зовсім інше.

Того дня Гіперболові пішов тридцятий, і він нарешті здобув можливість одружитися й жити своїм окремим вогнищем. А срібла, поза тим талантом, що віддав за власну волю, новий метек мав ще більш як півталанту. Сього вистачило на поганеньку саманку під мурами, на прожиття та на власний столик трапедзита в кутку агори. Лихварів на священному торжищі було ще восьмеро, та Гіпербол уже давно вирішив поставити коло них і свій столик-трапедзу. Й не помилився.

За сі двадцять п'ять літ срібло, мов заворожене, само пливло до рук, бо давав, як і решта, позички збіднілим евпаторам і купцям від третьої драхми, але знався на всіх тонкощах трапедзитства й мав добрий нюх — кому позичати й кому відмовити.

І ніхто з його співбратів-метеків та громадян поліса й не помітив, коли Гіпербол став найбагатшою людиною Ольбії. До певного дня він поводивсь тихенько й низенько, й усі витріщили очі тільки тоді, як метек-трапедзит поставив на головній вулиці під агорою величезну кам'яницю з мармуровими ворітьми. Та й місце Гіпербол обрав зумисне на Медині й зумисне там, де починалась вуличка колишнього власника Іфікрата.

Се сталося в те літо, коли Гіперболові стукнуло п'ятдесят, і вже цілих п'ять років метек жив у новому домі. На його місці кожен метек-відпущеник і кожен метек-іноземець почував би себе найщасливішою в світі людиною, бо ніхто в Ольбії не мав стільки срібла й стільки робів, як сей колишній роб.

Кожен, але не Гіпербол...

Він щоліта робив своєму простатові звичні, ба навіть багаті подарунки, але в день Зевса Фратрія приносив йому то золочений світильник, то срібний скіфос, то ще яку дорогу річ, аби лиш виглядала не платнею за відпущення, а таки дарунком.

Та ні се, ні той метекіон, податок, який Гіпербол мусив щоліта вносити до громадської скарбниці, ні податок на право торгування та ведення своїх справ трапедзита не дошкуляли йому надто, бо метекіон становив усього дванадцять драхм, а податки, що їх мусив, як кожен метек, платити ринковим наглядачам-аґораномам, були для Гіпербола зовсім легкими.

Найдужче, мов жало в серці, дошкуляли трапедзитові ті три нужденних оболи, що їх він кожного місяця піанепсіона[45] вносив у храм Афін Робітниць. То була ганьба його. Три нікчемних монетки, за які можна купити в пекаря на аґорі хіба три пиріжки з рибою, щороку нагадували йому, найбагатшій людині в усій Ольбії, що він метек і колишній роб, а отже, ніколи не зрівняється в правах з найпослідушішим громадянином поліса, хай навіть жебраком. Нагадували ті три маленьких срібнячки Гіперболові й інше: варто йому не сплатити їх або ж бодай у чомусь провинитися перед полісом, чи своїм простатом, чи будь-ким з-поміж вільних ольбіюполітів, як його тут таки, того самого дня знову повернуть у робство.

Сей триклятий Дамоклів меч висів над Гіперболом уже двадцять п'ять літ, і висів на тонкій волосинці, яка могла ввірватись од найлегшого подуву борея й упасти метекові на голову. Й тоді жодна людина в Ольбії не кивне пальцем, щоб його врятувати, й не допоможуть йому ні важкі золоті кубки та келихи, якими був уставлений увесь дім Гіпербола, ні таланти щирого срібла в його кованих скринях.

У перший день піанепсіона Гіпербол скидав із себе все ошатне вбрання, взувавсь у прості ремінні сандалії, накидав через ліве плече грубу конопляну хламиду роба й ще вдосвіта вирушав до святилища Афін Робітниць в дальньому кутку аґори. Хором був непоказний і тулився

між святилищами Гермеса й Посейдона та його жони Амфітріти. Й, незважаючи на ранню пору, тут було вже багато люду в хламидах із грубого полотна, всі до єдиного — метеки, які не мали права прийти сюди навіть з простим ціпком. І тільки довге, аж на потилицю волосся відрізняло їх від робів.

Гіпербол похмуро вислуховував повчальну проповідь головного жерця хорому, звернену до відпущеників, тихенько, щоб не брязнули, клав у бронзовий кратер своїх три оболи й вертався додому. Та в сей час ольбіополіти вже виходили з осель і простували на ринок, і не тільки тому, що жоден громадянин, який поважав себе, не міг уґавити торжища, а й щоб кинути при нагоді зо два колючих слівця метекам, котрі вийшли в одежі роба сплатити свій ганебний податок.

Гіпербол тиснувся до чужих парканів і стін, пропускаючи зустрічних, але базарювальників у перший день піанепсіона бувало найбільше, й старий метек, від холоду й приниження клацаючи зубами, насилу прибивався до хати й не показував звідти свого носа до самого смерку.

Та ще довгі тижні потрібні були Гіперболові, щоб забути той день ганьби й прийти до тями. А вже десь у літні місяці тарґеліона чи скірофоріона він починав знову думати про наближення осені, й серце йому що день то болісніше стискалось.

Гіпербол вирізнявся з-поміж інших ольбійських метеків. Ще тому шість літ, багато обдарувавши архонтів, стратегів та судів з декастерії сріблом і золотом, він домігся дозволу купити в місті садибу й звести власний дім, хоч метек і повинен жити в наймах або ж, коли й будуватися, то тільки поза мурами полісу.

Перед головною еклесією минулого літа, в місяці елафеболіоні, коли, серед інших найважливіших державних справ народні збори вирішували й питання про ісотелію,[46] Гіпербол знову роздав найупливовішим евпатридам та сановникам добрих три таланти срібла.

Та на щорічних виборах ніколи не вгадаєш, хто лишиться в своєму сані й кого не оберуть, і переважна більшість підкуплених не здобула собі посад, тому при підрахунку черепків-остракосів на добрій половині з них виявилось видряпане ім'я Гіпербола, й він так і не став ісотелом.

В елафеболіоні сього літа старий трапедзит і не намагався виставлятися на здобуття ісотелії — всі, хто був на посадах або міг обійняти місце після виборів, не дуже прихилилися до метека. Та коли навесні з Афін прибув новий елленотамій Протагор, за Гіпербола раптом згадали. Всі добре відали його здібності та знання скіфських звичаїв, бо був єдиним скіфом серед робів та відпущеників города, й Гіперболові пообіцяли ісотелію, якщо він зробить послугу Ольбії й Афінам, насамперед, звичайно ж, Афінам.

У душі старого метека знову спалахнула іскринка надії. Він уже давно перестав почуватися скіфом, ненавидів усе скіфське й соромився його, бо се нагадувало йому довгі літа робства й принижень. Гіпербол любив еллінський триб життя, приносив жертви лиш еллінським кумирам. І метою його життя було — стати елліном, таким, як усі вільні громадяни Ольбії. Він узявся ретельно до справи, й спочатку олімпійці мовби сприяли йому. Й Протагор, й архон-басилей Еак, і дехто з найбільш визначних чинців, які тягли руку за Афінами, дружньо плескали метека по плечі, й Гіпербол уявки вже бачив перед собою вимріяну ісотелію.

Та незабаром скіфський володар замирився з володарем аґафірсів, і все пішло шкереберть, і Гіпербол підупав духом. Він думав, що в перший день сьоголітнього піанепсіона йому нарешті не доведеться вдягати ганебну хламиду роба й нести до храму Афін Робітниці пекучих три срібняки, та еллінські кумири ревно оберігали еллінів і не хотіли впустити в їхню громаду чужака з темним минулим, хоч він усім серцем любив їх і в усьому хотів бути таким, як вони.

Тепер мати скіфського басилевса, всемогутнього Скіла-Соболя, роздмухувала в Гіперболові нову жариночку сподівань, і Гіпербол добре тямив, що се останній злет у його житті, й іншого вже не буде, й приніс

багатьом кумирам у хоромах на ольбійській агорі досі не бачені жертви й дарунки, сим прихиливши до себе чимало жерців.

Старий метек сидів на терасі над брамою й спроквола тяг утричі розведену вогняно-червлену пірру. Над Ольбією ширяв приємний легіт, бо день пізньої осені видався на предиво теплим і кам'яний город вигрівся. Гіпербола вже третю добу мордувала незрозуміла спрага, та добре терпке вино чомусь не вгамовувало. Метек пив і пив, і знову сам собі підливав з кратера, й коли й останні голоси вулиці змовкли й ольбіополіти поснули, він одчув сп'яніння. Досі такого з ним не траплялося, розведена пірра завжди гамувала спрагу й ніколи так дико не вдаряла в голову, й Гіпербол із сумом подумав, що життя не стоїть, і роки теж не стоять на місці, й він починає старіти.

Щось унизу коло брами залопотіло, й Гіпербол перехилився через фронтон. То був чужий собака. Метекові раптом стало шкода тварину, він узяв зі столика маленький пиріжечок і кинув униз. Але собака, злякавшись, вискнув і втік, а Гіперболові стало ще тоскніше. Коли ж се промайнуло стільки літ? За невпинною біганиною та боротьбою з примарами він і не помітив, як життя схилилося з обіду й пішло до вечора... Десь там у г'інекеї вже, певно, спала його жона, теж метекеса, як і сам він, та його діти: син і донька. Двоє перших у нього вмерло ще малими. Доньці йшов двадесять п'ятий, а синові — дев'ятнадцятий.

Коли б Гіпербол здобув ісотелію, син його Лікофрон міг би всупити ефебом у палестру, й не якимось там бідним гоплітом, як сини пекарів чи сидельників, а вершником. А тепер Лікофрон, хоч і закінчив гімнасій, але так усе життя й платитиме хоромові Аф'іни Робітниці три ободи, як і його отець, коли й остання надія на ісотелію згасне. Гіпербол усіма вогнями своєї душі мріяв, щоб Лікофрон висунувся з-поміж ровесників, бо доля сина була і його власною долею, хоч не любив ні сина, ні доньки, ні, то більше, жони своєї, бо всі вони були метеками й уже самим тим викликали в нього роздратування, яке поступово переросло в байдужість і нелюбов.

Домашні відповідали Гіперболові тією-таки нелюбов'ю й лише боялися його крутого норуву, а півтора десятка робів, що їх метек тримав не стільки з необхідности, як від потреби надати домові бодай зовнішнього блиску, — боялися господаря, наче того вогню, й ненавиділи за жорстокість.

Допивши й рештки пірри, Гіпербол хотів був гукнути вниз, у двір, на роба-виночерпія, тоді роздумав і нетвердим кроком пішов уздовж тераси туди, де сходини лізниці збігали під дашок перістилю. Гіперболом похитувало, й він був би впав, але нагодився виночерпій. Метека розібрала лють — він замахнувся вдарити роба в обличчя, та той управно вивихнувся, й господар таки поточивсь і вдарився плечем об колону, яка в темряві здавалася не рожевою, а геть прозорою. Мармур уже встиг охолоннути після теплого дня, й Гіпербол довго стояв отак і гладив точену округлість, аж доки в голові перестало вертітись. Тоді кинув у пітьму, не дбаючи, є там хтось, а чи немає:

— Ціпок!

Роб із ціпком наче тут і народивсь, і Гіпербол, грюкаючи бронзовим остріжком по лунких плитах дворика, похиткував до хвіртки. Роб таємничою тінню слизнув за господарем, добре затямивши свої обов'язки.

Так вони дійшли до хорому Зевса Вседержителя й поза його колонадою та причілком Аполлонового святища пірнули в нічну аґору. Й площа, й уся Ольбія вже давно спали міцним сном, і тільки між ятками рибного та м'ясного рядів шастали бездомні коти й собаки.

І ся тиша, й темрява, й хороми, які з усіх боків оточили священну площу, раптом нагнали на Гіпербола чорного жаху. Він здавленим голосом крикнув:

— Скіфе!..

Й роб швидко підбіг. Серце трохи попустило, й Гіпербол заgrimів ціпком далі, де на протилежному кутку аґори тулився між хоромами Посейдона та Гермеса старовинний, усіма метеками проклятий хоромик Афіни Робітниці. Гіперболові закортіло плюнути на чотиригранний вівтар святища, та знову серце пойнялося жахом і він поквапивсь проминути шерegu хоромів.

Робів собі Гіпербол купував одної "масті" — лише скіфського походження, й сим мовби мстився за свою ганьбу, наче хотів сказати: я був мерзенним скіфом і рабом? Тепер сам маю доста сих нікчем і маю священне право бити їх палицею тоді, як мені заманеться. Й хоч ті роби не мали в своїх жилах ані краплини скіфської крови, лише куповані були в скіфів, та він не переставав з насолодою називати їх "скіфами".

Всі вони мали й власні клички — Гіпербол умисне добирав найогидніші: то Рябий, то Шолудивий, то Смердюх, то Жаба, — й тільки одного, виночерпія, що найчастіше з'являвся перед очі, кликав просто "Скіфом", укладаючи в те слово найбільш образи.

Скіф, що був насправді персіянином, нечутно дибав за господарем, тримаючись певної відстані, щоб не потяг уздовж спини ціпком. Так вони вийшли на вулицю поза святими хоромами, а там, де Медина перетиналася з аґорою, стали. На розі темніли ще не потиньковані мури нової оселі, яку Гіпербол зводив для скіфського басилевса на замовлення його матері Кіно. Він дістав з ремінця на паску чималий ключ і відімкнув хвіртку. Хвіртка між чотирма біломармуровими колонами незмащено рипнула. В дворику горопудилися купи тесаного й нетесаного каменю та цегли-плінфи, й ще майже нічого не було зроблено. Але серед сього гармидеру вже височів гарний, з червленого мармуру, вівтар Зевса Огнищанина, й Гіпербол попростував до нього.

Він простяг руку назад і, не дивлячись, наказав:

— Оливу!

Скіф негайно метнувся кудись між купи цегли й приніс господареві невелику гостродонну амфорку.

— Йди геть! — буркнув Гіпербол, забравши посудину, й почав лити з неї в круглий в'ямок вівтаря. Й коли йому здалося, що вже налив досить, він поклав напівповну амфорку лігма додолу й заходився кресати вогню. Трут не хотів слухатися п'яних рук і довго не займався, нарешті засмерділо їдким чадом. Гіпербол подмухав, висмикнув з-за пазухи жменю прядива, яке разом з кресалом завжди мав при собі, розпалив і кинув на вівтар. Духмяна маслинова олія поволі зайнялась і захопила вогнем усю жменю прядива.

Гіпербол стояв і тупо дивився на полум'я, але щодалі серце його заходило млістю. Зевс Огнищанин прийняв жертву, й то було добрим знаком. Іншим разом Гіпербола хапали б демони злоти, бо тут мав жити скіф, хоч і басилевс, але скіф. Та сього пізнього часу метека полонила радість.

Він підніс руки догори й уже зовсім тверезим голосом промовив:

— Хвала тобі, Вседержителю, що дав мені сей знак! Якщо ти й надалі прийматимеш мої жертви, я поставлю в твоєму хоромі, ну, що по той бік аґори, триніжник із щирого золота!

Й коли вогонь догорів і навколо запахло тлілим олійним ґнотом, Гіперболові схотілося їсти. Навіть не спопруживши Скіфа, хоча той підпустив його зовсім близько, він вийшов, замкнув по собі хвіртку й поглянув униз, де за міськими мурами темнів Лиман. Через усю широчінь плеса пролягала золота стежка. За далекими плавнями сходив місяць, великий і червлений, і то було ще одним знаком. Зевс послав свою доньку швидконогу Артеміє, аби ще раз явити Гіперболові прихильність Олімпу.

Все мало обійтися добре, нарешті добре, бо ще ніколи кумири еллінські не подавали йому таких яскравих знаків своєї ласки, й Гіпербол знову в душі поклявся прикрасити святилище Зевса найдорожчим триніжником.

Він вірив у се так щиро, що навіть не виникало потреби звертатися до кумира вголос.

Розділ 10

Місяця муніхіона, коли після зтяжної й лютої для сих країв зими нарешті настала справжня весна й кожне зело потяглось угору, в Ольбії зчинився переполох. Під мури Щасливого міста прийшли скіфи. Прийшли всім Станом, переправившись через обидва гирла, й лякатися було з чого, бо такого не траплялось останніх п'ятдесят або шістдесят літ.

Скіфи сунули кілька день зряду й ставали навколо города широкою підковою — від берега до берега, як вони робили завжди, облягаючи ворожу твердь.

Спершу на поприще стріли вони поставили ряд возів і сплели їхні колеса сиричними ременями, далі розташувались тисячі — кожна окремо, ще далі піднялись угору круглі барвисті полотки, де жили недітні жони, та підлітки, та діди, яких із тієї чи тієї причини й досі тримали в Стані й возили за собою, не виряджаючи на вітчину — в Северу, Древню україну чи Русь.

А найдалі тягся ще один вал поскручених возів. Тут скіфи позалишали проходи та проїзди для себе й худоби. Вечорами на всьому просторі між Бозьким та Березанським лиманами спалахували вогні, й еллінам здавалося, що тих червлених цятوک устократ більше, ніж безмісячної ночі зір.

Усе боєздатне населення Ольбії та навколишніх еллінських, а й деяких калліпіських сіл побрало зброю, на мурах день і ніч стояла рясна варта, готова відбити перший приступ ворога, й місто було схоже на обложений табір. Оселі аж тріщали від люду — свого й прийшлого шукати рятунок від несподіваного підступу скіфів; у дворах, на вулицях і площах ревла худоба, зведена з усієї околиці. Екклесія збиралася на оточеному мотузками чотирикутнику аґори, а колеґії архонтів та стратегів і днювали, й ночували в громадських будинках.

Ніхто нічого не знав і всі розтікалися в здогадах. Елліни досі щасливо жили в своєму Щасливому місті, й жоден скіфський басилевс, а чи болярин не зазіхав на їхній спокій і їхню волю. Тепер сталося щось невірогідне й кожен знав, що Ольбія не протримається й чотирьох днів, коли скіфи підуть у приступ. Не допоможуть ні стріли, ні сулиці, ні котли окропу та смоли, ні навіть катапульти з важкими летючими брилами каміння, бо на таку силу не стачить ніяких стріл і ніякого духу. Того духу, який допомагав еллінам у далекій Елладі вистояти супротиву грізної Персії, тут би не стачило, бо Персія грізна, та зі Скіфією й вона рівнятися не могла. Бо ще тому літ шістдесят і двоє, коли Дарій уважався наймогутнішим басилевсом світу, незліченне перське військо зазнало на сій землі невдачі — першої невдачі, а відтоді ж минуло стільки часу, а скіфське військо стало набагато могутнішим.

Усі боялися, й найбільше за всіх, мабуть, Гіпербол, метек і найбагатший ольбійський трапедзит. І він боявся не тільки за скрині з талантами, а й за своє життя, й за свою найзаповітнішу мрію.

Все залежало від Протаґора. Якщо елленотамій скаже тепер стратегам та архонтам, що то він, Гіпербол, подав думку збудувати скіфському басилевсові терем під ольбійською аґорою, — всьому настане край. Розлючені ольбіополіти вдеруться в його дім, знищать, розграбують і сплять усе, а його приречуть до смерти через найжахливіші торттури...

За минуле літо, осінь і сю зиму Гіпербол звів на срібло басиліси-матері небачених розкошів терем. Величезний як для Ольбії двір був іззовні

ввесь із тесаного каменю, а зсередини — геть мармуровий: з білого, як збиране молоко, сицилійського мармуру колони перістилю, з рожевого лесбійського жильника — стіни, з червленого, як кров — атаблементи й карнизи, з чорного та білого — ввесь двір, а коло брами й головних дверей будинку стояли мармурові ґрифони та кентаври. Ще багатше був споряджений терем ізсередини, в світлицях: м'які лежа на бронзових ногах у вигляді лев'ячих та орлиних лап, дорогі столики з чорного ебенового дерева, яке росте тільки в Лівії, мармурові, золоті й срібні світильники з афінських ергастеріїв і виключно золотий мілетський посуд.

Уздовж усього перістилю тяглась мармурова тераса з того самого сицилійського каменю, над терасою здіймався ще один портик із трикутним, як і при вході в двір, фронтоном та багатим атаблементом про життя й діяння Ахілла. Й усе те робили ольбійські майстри під керівництвом дорійського скульптора й архітектора Телекла, який заправив за свою роботу талант і двадцять мін. І Гіпербол не скупився на чуже срібло, ба навіть при потребі, коли Кіно не було в Ольбії, видавав зі своєї калити.

Всі бачили Гіперболові старання й усі дивувалися з невтомної запопадливості метека, хоч, крім нього та Протаґора, певно, ніхто й на гадку собі не клав, що той дім зводиться не для скіфської базиліси, а для її можновладного, не попри лихій годині згадуваного сина.

Гіпербол знав, із чого все почалось. А почалося з того, що його колишній власник, а тепер простат-покровитель, торішній архонт-епонім Іфікрат різко відмовивсь оддати свою доньку жоною чи наліжницею скіфському базилевсові. Не хотів навіть говорити, незважаючи на величезну виру, що її обіцяла базиліса-мати вустами сановного Протаґора.

Місяць тому, на головних народних зборах Іфікрата не обрали до жодної колегії. Тут постарався й Протаґор, і дехто з ворогів Іфікрата, й усі прихильники Афін думали, що се змусить його схилитись. Але старий твердо тримався свого й не хотів оддавати доньки варварському цареві

на втіху. Не хотів, хоча Герміона, якій уже пішов чи не вісімнадцятий, досить засиділась, а ніхто, знаючи про незгоди останнього літа, не наважувався сватати красуню.

Тепер жереб було кинуте, й ольбіополіти знали, чому скіфська рать прийшла під їхні мури, й усі добре усвідомлювали, чим се скінчиться, коли Іфікрат і далі впиратиметься.

Так минуло сім день, і люди, обложені в своїй міцній, але геть безпорадній проти таких полків тверді, перейнялися жахом, бо скіфи ділили свої місяці не на декади, як елліни, а на сідмиці, й почали чекати восьмого світанку.

На мури вийшло втричі більше гоплітів, і начальники тримали своїх воїв оружно всю ніч. Але по сході сонця сталось інше, й того ніхто передбачити не зміг, навіть оракул із хорому Деметри на тому березі Лиману, куди обложені плавали за порадою.

Коли сонце піднялось над Лиманом на сулицю вгору, з ворожого стану викотився запряжений чотирма кіньми багатий двокіл. І що ближче підкочувавсь він поміж стелами та пам'ятниками некрополя до Західнього пілону, то дужче дивувалася сторожа на мурах та бійницях. Візком правував старий чоловік у напівскіфському — напівеллінському вбранні, певно, роб, а в візку сиділа жона. Почалися здогади й сперечання, й коли нарешті двокіл спинився коло пілону, всі впізнали скіфську басилісу Кіно та її роба. Роб заходився кричати, щоб одчинили, й вої вагалися, хоч усі добре знали басилісу, яка мала в їхньому місті власний дім і часто навідувала його.

Пілон відчинив після тривалої наради із стратеґами ніктепарх нічної сторожі, й Кіно, в'їхавши до міста, спокійно попростувала головною вулицею Мединою, дарма що скрізь було повно людей, та худоби, та возів.

Більше того дня нічого незвичайного не трапилось, і скіфи стояли, як і досі, й ніхто не знав, коли слід сподіватися приступу.

В обідню пору колегія стратегів вирішила послати до варварського басилевса перемовників, щоб спитати, чого скіфам треба від Ольбії й чому вони прийшли сюди такою потугою. Але скіфська варта ще перед возами спинила перемовників, подарунки, які ті мали з собою, відібрала, а до свого володаря пустити зовсім відмовилась.

Так ніхто ні про що не довідався, й сонце сіло, й у скіфському стані запалили незліченні мирні вогні.

А ввечері в господі басиліси відбувся невеликий пир, куди запросили афінського елленотамія Протагора, торішнього архонта-басилея Еака, який місяць тому став архонтом-епонімом і карбував своє ім'я на декадрамах та тетрадрамах замість Іфікрата. Вони втрюх сиділи в тісному екусі, а в дворику нечутно походжав Гіпербол, чекаючи, коли знадобиться й коли на нього погукає роб-виночерпій або ще котрийсь басилісин служка.

Кіно по-чоловічому півлежала на багатому ложі, навпроти неї розташувавсь елленотамій Протагор, а новообраний архонт-епонім Еак сидів на червленому троні, бо більше ліж в екусі не було. Та се зрештою й відповідало їхньому санові, адже ж не посадовиш елленотамія в троні, аби на ложі міг лягти ольбійський архонт. Але розмова точилась мляво, бо кожен більше думав, ніж казав.

У кратері в кутку стояло готове розведене вино, кухлі перед кожним теж були повні, та до вина ніхто не брався. Й однаково ж сього разу Протагора зовсім не бентежило те, заради чого вони тут зібрались. Він лише не знав, як повідомить басилісу й що ся жона скаже. Від розмови залежало багато чого, майже все — й доля Щасливого міста, й те, заради чого він сидить у ньому вже цілий рік, а отже, й його власна доля. Й чи не вперше Протагор пошкодував, що не втримав отут Геродота. В

кінці метагітніона[47] вони добре посварились, і Геродот, якого не сплутували жодні державні обов'язки, сів на перший-ліпший корабель і подавсь у Колхіду.

А тепер Протаґорові раптом забракло єхидного погляду Геродота й його двозначних натяків, які завжди так чи так змушували тебе сумніватись у правоті власних поглядів, а се було головне, бо ж істина завжди народжується в зіткненні двох крайностей. Сієї ж премудрости старий ольбійський архонт, мабуть, і не снів, тому Протаґорові тепер було вдвічі важче.

Й він із великим задоволенням сприйняв слова господині, коли та сказала:

— То, речуть, Іфікрат не хоче віддати доньки своєї за мого сина?

Протаґор з полегкістю зітхнув, Кіно сама позбавила його непосильного тягара. Й хоча не відомо було, як вона поведеться далі, але найголовніше вже лишилося позаду.

Басилісі відповів новий архонт-епонім Еак:

— Не хоче, не хоче й годі!

Кіно посміхнулася до старого. В його словах був щирий розпач, і вона припросила:

— Скуштуй мого вина, архонте. Й ти, елленотамію, пригощайся.

Протаґор слухняно взяв кухоль за довге вухо й надпив половину.

— Він каже, басилісо, хай мене ріжуть на шматки, але доньки своєї варварові не віддам на поталу.

Старий архонт-епонім і собі випив з кухля й здивовано прицмокнув:

— Охей! Пірра з чорного мискету!

Він на винах, певно, тямився, й басиліса заохотила його:

— Пий, архонте. Се давнє вино, привезене з фінікійських погребів.

Архонт випив удруге й сказав:

— Іфікрат уже третій день не виходить з дому.

— А що каже демос?

Тут обізвався Протагор:

— Екклесія постановила просити Іфікрата.

— То й чому ж і досі нічого?..

Протагор підкреслив удруге:

— Постановила просити, басилісо.

— Іфікрат, — сказав архонт-епонім, — відповів, що його роби зітнуть голову кожному, хто спробує вдертись у його дім. Кожному, хто спробує!

Басиліса загадково всміхнулась:

— А якщо не вдиратись?

— А як же?

— Підійти й постукати кільцем у ворота.

Се вже було схоже на жарт, але дуже недоречний, і старий тільки закліпав очима. Та Кіно розмовляла так легко, мовби йшлося про щось геть нікчемне, й він подумав, чи не замислила чогось негарного.

— А ви казали на еклесії, що скіфський басилевс може розсердитись?

Протагор довгим поглядом подивився на басилісу. Толіть вона розмовляла зовсім інакше, відзначив він сам собі. Ся жона прожила серед скіфів усе своє житгя, й тепер ніхто навіть не знає, що в неї на думці. Він вирішив нагадати їй її ж слова, мовлені торік у сій таки світлиці:

— Раніше ти казала, що твій син — еллін, басилісо.

Вона зрозуміла його, а проте й далі загадково всміхалась:

— Я й зараз речу те саме.

Й так подивилася на нього своїми різномастими очима, що Протагор не витримав і зашарівся.

— Синів народові своєму дає мати, елленотамію. Ти ще молодий і не знаєш сього.

То вже було занадто, й Протагор не міг здобутися на слові. Йому знову спало на думку, що тут би знадобився хитромудрий лис Геродот із його нескінченними примовками, з яких не зразу й не кожен здатен виплутатись. Але й сидіти так ото потупившись не випадало, й він сказав те, що мав би сказати й його друг Геродот:

— І матері бувають різні, басилісо.

Господиня навіть не вдостоїла його поглядом, і Протагор оцінив її волю і її крутий норов. Од сієї жони тепер залежало все: бути Ольбії й надалі чи не бути. Й він почав примирливо нахваляти добру старовинну пірру.

Так ні до чого кращого й не домовившись, гості почали вставати, й Кіно їх не затримувала. Протагорові думалося, що чим довше вона лишатиметься в Ольбії, тим ліпше, бо без неї володар скіфів, напевно, не зробить отого вирішального кроку, після якого вже буде пізно щось думати й про щось говорити. Він спитав:

— Можна зайти до тебе й узавтра по пізній порі?

— Де мій дім — ти знаєш, — відповіла Кіно, й се могло правити й за запрошення, й за чемну відмову.

Та на більше він не зважився й, мовчки піднявши руку, пішов услід архонтові-епоніму до хвіртки, де роб-воротар тримав над головою засвічений факел.

— А ти затримайся, — сказала комусь Кіно, й елліни лише тепер згадали, що в дворику на них чекав Гіпербол.

Метек розгублено схилив голову. Кіно поманила його за собою до екуса й сіла на щойно звільнений тронос. То означало, що Гіперболові треба стояти, бо при скіфській базилісі він ні за що в світі не зважився б розлягтись на ложу. Роби дзенькали посудом, певно, господиня ще не вечеряла, й Гіперболові страшенно схотілося їсти, та Кіно дивилась на нього, й він приготувався до розмови...

А наступного вечора, коли Протагор із новим архонтом-епонімом Еаком з'явилися в її оселі, все було вже зовсім по-іншому...

Сього ранку, о тій порі, коли ольбіополіти в мирний час поспішають на торжище, до брами Іфікратового будинку підійшов Гіпербол і несміливо постукав кільцем у хвіртку. Приворітний роб упустив його, бо Гіпербол належав до прострації Іфікрата й бував тут частенько. Коли Гіпербол переступав поріг сього дому, в нього завжди тремтіли руки й підгиналися коліна від притамованої, літами плеканої зненависти до простата. Сього разу руки теж тремтіли, й він намагався погамувати їх, притискаючи до себе загорнений у полотнину гарний золотий світильник. Підгинались і коліна, та з ними Гіпербол не міг нічого вдіяти. Він увесь тремтів не від шаленої зненависти, а зі страху.

Якщо зараз Іфікрат гукне робам своїм: ату, закуйте сього паскудника в кайдани, — ніхто вже не зможе врятувати Гіпербола, й в Ольбії стане на одного метека менше, й побільшають лави невільників. І буде Гіпербол знову "органом емпсихоном", [48] й остання жаринка надії назавжди згасне. Жаринка, заради якої він прожив усе життя.

Іфікрат уже не спав, та й не відомо було, чи й лягав він сієї ночі в своєму таламусі.

— Чого прийшов? — похмуро глянув Іфікрат на свого відпущеника, якого бачив зовсім недавно.

Гіпербол простяг йому золотий світильник, убільшки як жіноча долоня, зроблений десь на Косі чи Кніді. Господар байдуже покрутив його в руках і знову спитав:

— Чого прийшов, кажу? Хіба вже настав місяць для піднесення дарів простатам?

Гіпербол почав плутано пояснювати, що басиліса Скіфії Кіно хотіла б поговорити з його донькою.

— Для чого? Про що?

Метек заходився пояснювати, що зараз доля города в руках Іфікрата, говорив про багатий викуп і злякано кліпав очима.

Іфікрат, не довго думавши, крикнув:

— Ехей, роби! Схопіть сього нікчему!

Гіпербол не встиг і стямитись, як з усіх кутків і закутків на нього напосіли озброєні короткими мечами слуги й скрутили йому руки назад. Про їхню зненависть до себе Гіпербол добре відав і навіть не намагався пручатись. Усе вийшло саме так, як він був подумав, ідучи сюди. З екусів і таламусів повискакували домочадці, й коли Гіпербол, набравши повні груди повітря, хотів закликати кумирів на голову Іфікрата, господар крикнув:

— Викиньте се падло за ворота, щоб і не смерділо тут!

Гіпербола затурляли в плечі й спину, й він опинився на гамірній вуличці. Вслід йому забряжчав золотий світильник. Якийсь ольбіополіт у грубому гіматаї, здається, гончар з Нижнього міста, підібрав золотий виріб і простяг йому, та Гіпербол, забувши все на світі, схопився й квапливо подибуляв тісною вуличкою туди, де на розі Медини виднів його дім.

Стямився лиш опівдні, коли над Ольбією нависло суцільне ревище. Ревла худоба, зігнана до города з усіх усюд, негодована й непоєна, бо людям було зараз не до худоби. Вони й самі вже не знали, що робити й куди податися, й над ними простирали крила свої перші чорні демони голоду.

Обережно визирнувши з хвіртки й пересвідчившись у тому, що Іфікратових робів навколо нема, Гіпербол сховався знову, підійшов у лівий од вулиці куток двору й плюнув на маленьку герму, встановлену біля самого нужника. То було погруддя колишнього власника Іфікрата.

Гіпербол замовив його в місяці ґамеліоні[49] цього року тому дорійському скульпторові й архітектору Телеклові, що зводив дім для скіфського басилевса. Дав Телеклові п'ять мін тільки за те, щоб мати вдома зображення ненависного Іфікрата й, коли лють підступить до горла, — плювати на нього.

Він ще раз набрав слини й плюнув на мармурове погруддя, тоді відчинив хвіртку й пішов уздовж Медини до басилісиного будинку.

Вислухавши його, Кіно блиснула різними очима й наказала:

— Чекай мене тут!

А сама вдяглась у найдорожчий бевдос і вийшла з дому, прихопивши старого роба, який прокладав їй дорогу серед гармидеру обложеного міста, й робу-повариню, що несла за нею критий круглястий кошик з біленої лози.

Коло Іфікратового двору Кіно звеліла робові:

— Стукай у хвіртку!

Роб несміливо брязнув кільцем, але ніхто не відімкнув хвіртки, навіть не виглянув з вузького віконця.

— Грюкни дужче! — мовила басиліса. Її вже хапали люті демони, та вона змагала їх.

Роб щосили загрюкотів, і тоді з тераси над брамою перехилилася стрижена голова котрогось із робів Іфікрата блиснуло свіжо вигострене лезо довгого списа.

— Хто стукає? Господар не вдома!

— А тобі, нікчемо, повилазило, не бачиш, хто стукає? — спокійним голосом відказала Кіно. — Відчини, я прийшла не до господаря твого, а до господині.

Голова зоруженого роба зникла, й по хвилі, яка здалася гостям доволі довгою, вже інший приворітний роб одчинив басилісі хвіртку. Кіно плавно пройшла через нерівними плитками вимощений дворик до екуса, де її вже виглядала літня жона Іфікратова. Сам Іфікрат, збентежений такою несподіваною гостиною, крадькома визирнув у віконце Ґінекея, проте Кіно вдала, ніби його не помітила.

— Хайре! — привіталась вона перша, й господиня відповіла на її порух. Вона мала темне, геть зморшкувате обличчя й сумні карі вічі, а бузкова намітка не могла сховати білого, мов вимочений у сірці льон, безладно кучерявого волосся.

— Будь гостею, басилісо, — сказала вона й пропустила Кіно до екуса.

Гостя раптом сказала:

— Може, запросиш до Ґінекея?

Там був Іфікрат, і вона хотіла його заскочити.

— Добре, — відповіла розгублена господиня. — Посидь хвилинку, я... приберу трохи.

Й коли вона запросила Кіно до Ґінекея, там уже нікого не було. Басиліса заходилася роздавати подарунки:

— Се ось тобі гребінь з лівійської черепахи. А се доньці твоїй молодшій заколка срібна, хай пощастить із нареченим. А ся ось доньці старшій, золота, з афінських ергастеріїв...

Господиня дякувала й безпорадно шарілася. Кіно витягла з принесеного кошика різні солодощі, теж примовляючи, що для кого, по тому спитала:

— А де ж твої доньки?

Жона Іфікратова, яка досі намагалася всміхатись, раптом стягла намітку з голови й заголосила:

— Зглянься, басилісо!.. Хай геката навіщує тобі довгих літ!.. Не занапасти чадь мою, ти ж і сама мати-и!..

Кіно гидливо поморщилась і вийшла, залишивши стару жону скубти на собі сиве волосся. Іфікрат уже стояв серед дворика.

— Я прийшла побачити доньку твою Герміону, — сказала Кіно. — Дозволяєш мені, вродженій еллінці, поговорити з нею?

— Навіщо? — глухим голосом поспитав Іфікрат. — Навіщо?

Вздовж усього парапету тераси над чотирма рядами колон перістилю стояло душ із двадцять озброєних робів, роби вешталися й у дворику, й Кіно подумала, що сей Іфікрат уже не може дати ладу навіть своїм "тілам", не те що собі самому.

— В нас, жін, — сказала вона, — є слова, які вам, можам, не завше годиться слухати. А доньки твоєї я не зачеплю.

Вона ввійшла до екуса. Там нікого не було. Тоді повернулася й сердито блимнула на Іфікрата, який, безвільно повісивши руки, стояв на тому самому місці, й увійшла в наступні двері. Якщо дівчат не було ні в екусі, ні в гінекеї, то вони могли сховатися лише тут, бо Кіно добре знала звичаєве розташування світлиць в еллінською домі.

Дівчата й справді сиділи на батьківському подружньому ложі в таламусі. Разом із ними була русява й коротко стрижена роба з допитливими й трохи наляканими очима. Герміону Кіно впізнала відразу. Чорноока й схожа на вітця дівчина літ за вісімнадцять була й справді незрівняною красунею. Її не дуже великі, але ясні карі вічі дивились насторожено, та просто, й Кіно всміхнулася до неї. Тоді блимнула до тих двох, аби вийшли, й сіла віддалік на ложі. Герміона й не ворухнулася.

— Ти відаєш, хто я? — спитала Кіно.

Дівчина кивнула.

— Й відаєш, чого я прийшла?

Герміона знову мовчки ствердила.

— То й як?

Та посміхнулася, мов до самої себе, й не відповіла. Кіно думала, як почати розмову. Надворі й досі стояв Іфікрат, повісивши руки мотуззям додолу, а віддалік юрмилися роби й домочадці, й се не давало змоги зосередитись і добрати ті слова, які єдині спроможні були схилити дівчину. Кіно дивилася то на неї, то в прочинені двері, й Герміона сказала:

— Твій син — басилевс.

Тепер уже гостя кивнула головою. Ся дівчина перестала здаватись їй такою лякливою, як здалося перше.

— Й він такий самий дикий варвар, як і всі скіфи.

— Хто тобі сказав?

— Мій отець.

Кіно думала, як поведистись, але Герміона перебила її думки:

— Тато казав, що ліпше заколе й себе, й мене, ніж віддасть смердючому варварові.

Басиліса почала злитися:

— Чому се він смердючий?

— Бо варвари ніколи не злазять із коня й ніколи не вмиваються.

Ті слова вона вимовила з цілковитою переконаністю, й Кіно вперше завагалась, чи варто було йти на таку розмову. Тим більше її вразило, коли юна красуня спитала:

— Він удався в тебе чи в отця?

Кіно почала довго й докладно пояснювати їй, що хоч вона й сама еллінка й любить усе лиш еллінське, та оте про скіфів, нібито сі люди днюють і ночують на конях і ніколи не вмиваються, — дурні теревені. Скіфи живуть у будинках і поводяться так само, як елліни, тільки їхнє військо, що на нього елліни кажуть "царські скіфи", живе в ратному Стані й возить за собою жін, поки жони молоді й здатні народжувати їм синів, а тих, що вже мають народити, відсилають назад, у свої городи та села. Й старих батьків теж.

Але Кіно не відповіла Герміоні на її пряме запитання, й дівчина нагадала:

— То в кого ж він удався?

Басиліса поправила на лівій скроні важку золоту підвіску з гранчастим кривавцем і не без гідности відповіла:

— В мене.

Дівчина схилила зір і замовкла, й лише по довгій хвилі проказала:

— Я в те не вірю.

— В що?!

— Ніби скіфи — смердючі. Коли мене того літа водили на Великі Діонісії, я бачила багатьох скіфів на нашій агорі. Див'ю тільки, що в них ростуть самі вуса, а бороди не ростуть.

— Ти бачила ратних. Вони голять бороду й голову. Лише кіску на тім'ї лишають.

А Герміона раптом сказала:

— Викрадь мене.

Кіно лякливо скосувала на прочинені двері, крізь які й досі було видно старого знетямленого Іфікрата. Дівчина притишила голос і швидко заторохтіла:

— Я вже давно вирішила. Ще того літа. Я багато чула про тебе. Я хочу, щоб мене викрали, бо так чи так уже ніхто не просватає. Всі наші евпатриди полякалися й на постріл не підходять до нашого дому. Всі сміливці попринишкали за мурами своїх дворів. А я народжу скіфському басилевсові сина, й мій син теж стане колись володарем усієї Скіфії, як і твій. Ти ж погодилася колись стати жоною варвара! Викрадьте мене, басилісо!

Її гарні виразисті очі збуджено блищали, й вона дихала гості майже в обличчя. Кіно сяк-так заспокоїла дівчину:

— Добре, добре, щось придумаємо... Ти приготуйся й чекай. Тільки... нікому ні слова, чуєш?

Герміона швидко закивала головою, й Кіно вийшла з таламуса. Старий Іфікрат був блідий, мов стіна, й ледве тримався на ногах. Сей задум визрів у її голові в одну мить, і Кіно, не вагаючись, кинула йому:

— Твоя донька буде жоною мого сина, евпаторе.

— Хто т...тобі сказав? — неслухняним язиком прошамкав Іфікрат.

Мати скіфського царя голосно й чітко проказала:

— Вона сама!

Удар було розраховано точно. Іфікрат похитнувся й був би впав, коли б учасно не підбігли слуги. Кіно стріпнула головою й рішучим кроком подалася до воріт.

А ввечері прийшов Гіпербол і сказав, що Іфікрата схопив удар, йому відібрало праву руку й праву ногу й він лежить удома, як колода. В голосі метековому бринів страх і неприхована радість. Наставала хвилина, якої він сподівався, мов олімпійського нектару, й лише боявся, щоб кумири раптом не зжалілись над Іфікратом.

Кіно помітила, що він сам не свій, але се не стосувалося справи.

— Перекажи Герміоні, — мовила вона, — щоб узавтра після других півнів якось вийшла на вулицю.

— Як?! А приворітний роб?

— Се вже діло твоє. Скажи, щоб вийшла. Й приведи її до мого дому.

— А що скажуть на аґорі?..

— Про те не печися.

Гіпербол потяг неслухняні ноги додому, а вранці Кіно послала вісника по Протаґора. Елленотамій дав слово:

— Аґора нічого не скаже, басилісо!

Кіно подумала, що екклесіоди повинні ще й дякувати їй, кланятися в ноги, бо се рятувало їх од навали й невідворотньої смерти, та тільки посміхнулася. Все й усім було ясно, й зайві слова тільки дратували людей.

Але по других півнях наступної ночі нічого не вийшло. Ні Гіпербол, ні Герміона не встигли підкупити приворітного роба.

— Тоді просто вбийте його. Ось тобі двадесять мін.

За вбивство "тіла" в Ольбії стягали всього десять мін, і се була рятівна думка. Гіпербол не схотів брати срібла й зник, а по других півнях наступної ночі Герміона, заповита до самих брів у темний полотняний гіматій, уже сиділа в гінекеї басилісиного дому

Стояла неймовірна тиша, при такому скупченні народу в городі просто таки неймовірно холодно мерехтіли зорі, й на їхньому тлі виділялися чорні постаті озброєних копіями робів, які мовчки ходили по терасі басилісиного дому й пильно вдивлялись у пільму.

Але небезпеки нападу не було, бо задоволені й налякані стратеги прислали під мури будинку два десятки гоплітів, — на випадок, коли б Іфікратові заманулося влаштувати гармидер, а всі знали, що старий евпатрид уже давно пустивсь розуму й від нього можна сподіватися будь-чого.

Розділ 11

Єкклесія, що зібралася наступного ранку в огороженій мотузом частині агори, з похмурою мовчазністю сприйняла звістку про хворобу тодішнього архонта-епоніма Іфікрата й утечу його доньки в дім скіфської базилиси. Се був єдино можливий вихід, і доводилося тільки дякувати кумирам-олімпійцям, що напоумили декотрих архонтів і стратегів на рятівну думку. Навіть було прийнято рішення не стягати з Герміони законних десяти мін за вбивство роба-приворітника, бо й се теж уходило до божественного напучення. Голосували хіротонією — простим підняттям рук, бо для черепків-остракосів треба було вельми багато часу, а події могли щомиті набрати якого завгодно повороту.

Й тільки коли голосування набуло сили псефісми й номосу, хтось подав графе параномон.[50] То був одягнений у грубий рудий гіматій з небіленої вовняної пряжі каменяр Комархід. Звертаючись до суддів-декастеридів, каменяр сказав:

— А що коли евпатриди зайшли в змову з базилевсом скіфським і тепер тільки крутять нам голови? Багатий багатого не зрадить! Голосуйте проти номосу! Якщо ми, вільні ольбіополіти, віддамо Іфікратову доньку варварському базилевсові, то доведеться й його пускати сюди. Хвала безсмертним нашим, але тоді й вони не зможуть захистити еллінів од меча варварського, а наших еллінок — од брудних варварських рук! Голосуйте проти!

Всі замовкли, й дехто почав переходити на бік каменяра, навіть підбурювати інших, котрі тримали руку за нового архонта-епоніма Еака

та за афінського елленотамія Протагора. Тоді архонт-епонім піднявся на високі приступки Зевсового хорому й показав пальцем на каменяра Комархіда:

— Ти, недостойнику! Подивися на свої руки!

Комархид розгублено підніс долоні вгору й глянув на них. А старий архонт вів далі, вже звертаючись до розбурханого демосу:

— Погляньте всі на нього! В сього каменяра руки — наче в останнього роба, грубі й порепані, й хтозна відколи не миті й не змащувані оливою. Чи годен він давати розуму нам, вільним еллінам, чії руки не знають грубої робської праці?

То була відверта глупота, й маломаетні ольбіополіти, котрим доводилося працювати нарівні зі своїми робами, якщо вони в них були взагалі, — вороже загомоніли. Хтозна до чого б се призвело, й афінський елленотамій поквапився притлумити дурість Еака. Він сказав:

— Елліни! Киньмо наші сварки до мирних еклесій! Скіфська рать стоїть за пілонами Ольбії! Жодна сила, коли того не схочуть олімпійці, не зможе втримати таку навалу. Але нам, крім меча, кумири дарували й розум, і ми повинні скористатися з того. Не забуваймо, що ми Олімпом обраний народ! Еллінові не личить розбивати мур лобом, на те в нього тарани й катапульти.

Й се вплинуло на демос. Народні збори в чотирикутній загороді коло хорому Зевса Фратрія притихли, й черговий епістат оголосив перерву до завтра. Крім усього, треба було якось прогодувати стільки люду й стільки худоби, а єдино можливим шляхом лишався лиман, бо скіфи не обложили Ольбію з четвертого боку, й за се теж доводилося дякувати безсмертним.

По пізнім обіді того таки дня мати скіфського басилевса Кіно зібралася вийти за пілони Ольбії. І коли вже все було готове й на задньому, господарському, дворі застояні коні нетерпляче басували в пишному візку, вона раптом роздумала. З вікна збуджено блискала очима Герміона, й Кіно покvapливо ввійшла до г'інекея.

— Ти стомилась? — поспитала дівчина, та басиліса відчула, що вона про все здогадується. Але їхати, полишивши дім на самих робів, було ризиковано. — Коли боїшся, щоб я не втекла, то візьми й мене з собою.

Та се теж не влаштувало басилісу. Якщо б вона повезла дівчину за мури, ніхто не сказав би їй і слова, й син теж. Він би просто взяв осю вродливу еллінку й поклав увечері в своє ложе. Кіно ж хотіла зовсім іншого. Вона роздратовано сказала дівчині:

— Мій син повинен сам прийти сюди!

Герміона знизала плечима:

— Хіба ж не однаково? Я й там його не злякаюся.

Вони ніяк не розуміли одна одну, й Кіно почала дратуватись, але не мала права ні пояснити сій дурненькій дівчині свою думку, ні дочасно розсердити її — ще злякається та втече назад. І Кіно знехотя підвелась і подибала на заднє подвір'я. Коли людина нічим не ризикує, то нічого не зможе й здобути. Пообіцявши Гері Захисниці багату жертву, вона сіла на м'якій килим, і легенький двокіл заторохтів головною вулицею Мединою до Борейського пілону,^[51] який височів удалині двома зубатими вежами.

Коли сторожа повідомила, що скіфська басиліса полишила Ольбію, на короткій нараді архонтів і стратегів було вирішено негайно послати когось до оракула Деметри на той бік Лиману. Як найдосвідченішого в сій справі вирядили нового архонта-басилея Макроба, що мав обов'язком

нести державний нагляд за релігійними відправами. Разом із ним викликався їхати Протаґор.

Святилище покровительки хліборобства з її оракулом розташувалось на пласкому мисі Гіпполая, де кінчався Бозький лиман і починався Великий лиман Бористена. До мису було стадіїв[52] двісті п'ятдесят, і тридесять пар веслярів-найманців, яким за добу платили по дві драхми сріблом, умилися в десятому поту, кваплячись, аби завидна повернутися додому.

Хором був викладений з ледь притесаного білого каменю, мав у брамі всього чотири колони й стояв просто над невисокою кручею. Внизу лінькувато плескотів широчезний Лиман, і протилежного берега не було видно. Жрець, уже досить підтоптаний дідок із мідним обручем на лисій голові, зарізав торішню незайману ягницю й сточив кров у ямку біля кам'яного віттаря. Тоді прикопав кров землю й полив зверху білим і червленим вином, і новий архонт-басилей Макроб не міг би прискіпатися до жодного його руху. Але жрець дуже повільно здирав шкуру з жертвовної тварини, поклавши на кам'яний віттар, а тоді ще довше членував на частки. Протаґор нетерпляче позирав то на нього, то на сонце, яке хилилося до заходу, бо ще треба було вертатись домів.

— Скажи сьому жерцеві, хай лишить усе м'ясо в хоромі, — шепнув він архонтові-басилею. — Дуже довго дляється.

Та старий Макроб тільки засопів. Кожному було корисно скуштувати жертвовної ягниці, й тут він не зважав навіть на те, що Протаґор може розсердитись.

Нарешті все скінчилось, передню лопатку та шмат ребрини, загорнені в траву, дали робові, й той поніс ягнятину до судна. Протаґор же з архонтом піднялися на сходини святилища.

Архонт-басилей, побачивши в темному кутку хорому невиразну постать, мовив:

— Нас прислали сюди всі вільні громадяни Ольбії, щоби ми спитали в оракула Зевсової сестри, добросердої й плодючої Деметри, чи впускати нам до нашого міста скіфського басилевса Скіла.

Відповіді не було, й жрець, який допіру скінчив з білою ягницею й уже встиг помити руки, сказав їм:

— Підіть трохи погуляйте в березі, я гукну вас, коли треба буде.

А сонце сідало все нижче й нижче, й уже починав прокидатися легкокрилий Евр.[53] Але робити було нічого й архонт із Протагором пішли в берег. І коли жрець махнув їм з кручі рукою й вони піднялися до хорому, низьке сонце вже заглядало всередину. В самій глибині нефа стояла ще не стара, але дуже неохайна жінка. Хтозна й відколи нечесане й густе, мов чорна хвиля, волосся падало на плечі й неприкриті груди безладними пасмами. Та найнеприємніше було дивитися не на се, а в позбавлені людської лагідности вічі піфії. Навіть Протагорові, який спочатку знудьговано всміхався, по спині пробігли мурашки.

Піфія, дивлячись нестямними очима десь понад голови жертвофорів, [54] проказала повільно й чітко:

— Сокіл ширяє над яструбом, а яструб женеться за чайкою, а чайка ловить у морі кефаль! А що буде, коли сокіл стомиться й упаде в море? Кефаль, не займай сокола!!!

Сі останні слова піфія прокричала таким диким голосом, що старий архонт Макроб аж сахнувся, а Протагор, узявши себе в руки, ще довго дивився на розпатлану жону, яка вже більше не обзивалася й не ворушилась. Коли б її оголені перса збуджено не підіймались і не падали,

можна було б подумати, що вона заснула, до того порожніми здавалися тепер її вічі.

Й уже далеко від мису, коли на допомогу веслярам підняли й чорне, просмолене вітрило, Протагор сказав архонтові:

— А борода в неї не виросла.

Старий не зрозумів:

— У кого?

— В піфії, — відповів афінський елленотамій. Архонт Макроб нічого не втямив, і так вони й пливли мовчки до самого Гідропілону[55] Ольбії. Було вже далеко за північ, але сторожа не пускала їх упливти в город, поки прийшов начальник нічної варти, ніктепарх, і наказав опустити ланцюг.

І вже коли підіймалися нескінченними сходами з Нижнього города до Верхнього, Протагор пояснив архонтові:

— Перед лихоліттям у Брісеїди завжди виростала борода.

— Хто се? — спитав Макроб.

— Брісеїда? Жриця Афіни в галікарнаському хоромі.

— Ти хіба тамтешній?

— Ні, я з Абдер. Але мені про неї розповідав Геродот.

Архонт-басилей подумав, одсапуючись, тоді таки згадав:

— Се той, що того літа приїхав був з тобою?

— Він народився в Галікарнасі.

— Шалапут, — відповів архонт Макроб. — Я його бачив колись. Гіматій у нього — як в останнього жебрака.

Протагор, не звернувши уваги на слова старого, закінчив свою думку:

— Се вже повторювалося тричі.

— Що?

— Борода.

До архонта тільки тепер дійшло, й він зрадів:

— А ти на неї дивився добре?

— Я там ніколи не бував.

— Та ні, на нашу піфію!

— Добре. Бороди не бачив.

— То й слава олімпійцям! Усе буде гаразд.

Вони рушили далі, й чотири роби мовчки пішли вслід за господарями. А Протагор думав про те, що слово "гаразд" вони з сим дідом розуміють зовсім по-різному. Що для Ольбії гаразд, Афінам не завжди може пасувати, але він мовчки йшов і йшов угору, намагаючись бодай до завтра викинути сі думки з голови.

Над обід наступного дня в Ольбії знову знялася веремія. До Борейського пілону під'їхав басилісин двокіл, а за ним гарцювало на

конях семеро вершників. Їх не хотіли впускати, але прийшов начальник залоги й наказав одчинити пілон. Рипнула кована міддю дубова брама, й прибульці в'їхали до міста. На чорногривому й чорнохвостому білому коні з червленим сідлом тепер виступав голобородий вусатий чорнявець, геть схожий на елліна, й усі знали, що то володар Великої Скіфії.

На Медині, захаращеній худобою та майном утікачів, зібралась уся Ольбія, бо ж обложені й вимучені люди з нетерпінням чекали сього дня, який мав або звільнити їх нарешті від постійного страху, або, принаймні, з'ясувати, що буде з ними надалі й що робитимуть варвари. Й Великий князь Соболя, якого вони звали басилевсом Скілом, видавався їм і страшним у своїй незворушній недбалості, й вельми кумедним, бо не носив ні бороди, ні довгого, на саму потилицю, волосся, й мав порось лише на верхній губі.

А Соболя і справді безтурботно всміхався, дивлячись на сих переляканих і недовірливих людей, які обсіли мури й дахи своїх будинків, наче мухи бджоляний стільник, видертий з дупла.

Трохи позаду Великого князя їхав велій болярин Сур із великим горинським паном Малком. Сур дивувався:

— Як се можна жити в такому бунищі?

Малкові доводилося бувати в Ольбії й раніш, але його вразило невіродайне скопище та бруд обложеного міста, й він розгублено кліпав очима на всі боки. Позад них, теж по двоє, їхало ще четверо боляр, а далі торохтів бруківкою двокіл скіфської цариці-матері. Пропускаючи сю незвичайну валку, люди негайно зливалися вслід за нею й тепер були схожі на бурхливу весняну річку, яка тягне на хвилях неповороткий пліт.

Там, де Медину перегороджувала майже суцільна стіна святилищ, за якими починалась аґора, Соболя напинив свого білого жеребця, не

знаючи, куди далі їхати. Й хоч кожен ольбіополіт міг би напутити скіфського басилевса, та він дочекався матері й пропустив її наперед.

Кіно об'їхала священну площу з лівого боку, й коли знов опинилася на Медіні, погонич зіскочив з козел і почав грюкати кільцем у ворота мармурового пілону. Се був новий дім, нещодавно зведений для скіфського басилевса.

Позсідавши з коней, здивовані небаченою красою, вершники ввійшли до гладенького, візерунком вимощеного дворика, з чотирьох боків оточеного блискучими мармуровими колонами перістилю та багатьма дверима й віконцями світлиць. І ввесь той казковий блиск, і казкові кам'яні звірі з крильми геть ошелешили їх.

— Се все твоє, — сказала Кіно по-еллінському, підійшовши до сина ззаду.

В кожних дверях стояли роб або ж роба й з напруженою привітністю дивилися на свого нового волостелина. Всі вони були в коротких полотняних хітонах до колін і всі однаково коротко підстрижені, власне, острижені, як і належало еллінському робові.

Коли перше захоплення пройшло, Кіно повела прибулих до головного входу між мармуровими подобами ґрифонів та кентаврів і наказала робові-домажиричу подбати про гостей.

— Ходімо, — кивнула вона синові, й вони зайшли до просторого екуса.

Показавши, де йому сісти, Кіно підсунула до себе глибоку мідну мису з теплою водою й хотіла роззути сама й вимити йому ноги, як велів давній еллінський покон, але Соболь засміявся й не дав їй цього зробити. Він лише кивнув очима надвір, де юрмилися роби та боляри. Кіно скрушно зітхнула. Вони тут і досі були не самі, й довелося стримуватись.

— А де ж?..

Соболь не доказав, та вона й так зрозуміла свого сина й махнула рукою за хороми агори:

— Там... у моєму теремі.

Проминаючи свою оселю, вона звеліла другому робові, що її супроводжував, аби почали прибирати Герміону. Й коли, ще раз важко зітхнувши, вийшла надвір, посланий роб устиг повернутися:

— Все чинять, як ти й звеліла, господине!

Кіно знову ввійшла до екуса, де Соболь розглядав дороге й химерне хатнє начиння, й спитала:

— А як же ті?..

Вона мала на оці синових боляр. Варвари, з якими Кіно сяк-так мирилася в їхньому Стані, тут, у новому й небачено багатому теремі несказанно дратували її.

Син спершу знизав плечима, та згодом, добре пригостивши своїх наближених, наказав їм залишити Ольбію. Так порадила мати, й він без заперечень підкорився їй, бо мати народилась і виросла серед такої сліпоти, а він počував себе тут непевно й безпорадно.

— Будьте там, серед воїв, — сказав він, сховавши вічі під ноги. А коли боляри, ошелешені його наказом, рушили, він шепнув великому панові Малкові, якому найдужче довірявся: — Ти вистав сторожу, щоб ніхто з... ну, з наших... щоб ніхто не заходив у город.

Така довіра Великого князя обіцяла неабиякі вигоди, й хитрий древлянський вельміж старанно закивав головою. Тоді згадав:

— А як щось у Стані скоїться?

— Не скоїться. Я сам приходити-йму.

Й тільки коли по них зачинилися ворота, Соболь одчув себе вільно. Він скинув геть усю одіж і перебрався в хітон і сандалії. Старий роб тримав перед ним велике срібне свічадо, й Соболь із задоволенням пересвідчився, що став схожий на елліна. Й був би зовсім уподібнився еллінові, коли б не голене підборіддя та голена голова з довгим пасмом чорної кіски на тім'ї.

Мати теж лишилася ним задоволена, навіть не стала нагадувати про скіфську зачіску, як робила, бувало, завше.

Ввечері, коли добре смеркло й Ольбія заснула, Кіно сама привела Герміону в новий синів терем, узявши п'ятьох зоружених мечами робів. Герміона була в дорогому бевдосі, розкішно гаптованому срібною та золотою прошвою, й Соболь аж спалахнув од приємного подиву, такою гарною вона йому здалася.

— Осе твоя жона, — сказала Кіно, й сказала таким тоном, наче все, що він досі робив, було дитячою забавкою й оті дві дотеперішні жони — тим паче. Тепер син матиме справжню дружину — еллінку, як і належить еллінові. Єдине, чого не могла дотримати Кіно, се законних строків, бо кожен, хто шанував Зевса, й Геру, й Афродіту й чинив їм треби, приводив собі жону взимку, в місяці ґамеліоні, в одинадцятій день, а рівно за місяць, в одинадцятій таки ж день, освячував злюб на всенародних урочистостях сім'ї — Антестеріях. Кіно тремко зітхнула, поглянувши в бік нареченої свого сина. Тих священних і радісних трьох днів Антестерій, які звалися дивними словами "Бочки", "Кухлі" та "Котли" й про які мріяла кожна еллінська дівчина, їй теж не довелося пережити, бо вийшла заміж

за варвара. Й Кіно розчулено сказала, дивлячись то на сина, то на Герміону: — Шкода, що нині не місяць ґамеліон... Але вінки я вам дістала!

Й пішла до таламуса, й принесла два справжніх віночки з дафного дерева.

Так Соболь пойняв собі третю жону

Всі наступні по сьому дні в новому й найбагатшому ольбійському домі тривали суцільні бенкети. Гостей скликала Кіно, й то були найвизначніші евпатриди поліса: стратеги, й архонти, й інші високі державні чинці.

Першого ж позлюбного дня завітали Протаґор із архонтом-епонімом та архонтом-басилеєм. Ложі через велику задуху поставили попід колонами лівого хідника перістилю, куди пообіднє сонце вже не сягало. Чоловіки розташувались на ложах, і почався симпосій, а сама Кіно, та молода жона Скіла-Соболя Герміона, та їхні гості-жони зачинились у ґінекеї, далі від ненаситних очей можів, як і личило еллінкам.

А коли скінчилися найвитонченіші страви симпосію, всілякі риби, каракатиці та поліпи, овочі з оцтом і медом, пиріжки, мітлотоси та смажена, роб-частувальник виніс до перістилю величезний золотий кратер і на очах в усіх гостей став розводити вогняно-червлєну пірру, куплену в гачконосих фінікіян.

Протаґорові схотілося підлестити скіфському басилевсові, й він сказав:

— Хвала тобі, басилевсе! Таку пірру навіть видатні афіняни п'ють раз на півроку, в найбільші свята.

Соболь лише всміхавсь. Після злюбної ночі хотілося спати, та мусив дати раду материним гостям. Він теж пийнув із золотого витовухого кіліка. Розведене вино здавалося ніяким, охоче випив би зараз кілік

цілого й нерозведеного, та досить було з нього й голеного підборіддя та лисої голови, які й так, певно, здавались гостям кумедними.

— Кумири дали людині п'ять радощів, — сказав Соболь. — Вино — одна з них.

Він говорив із ними тією мовою, якої навчила його мати-істриянка, й говорив, наче справжній ольбіополіт, і Протагор хотів одзначити сю його якість, але за нього сказав архонт-епонім Еак, на думку афінського елленотамія — найдурніша людина в Ольбії:

— Ти наче й не варвар, а питомий еллін!

Протагор нишком поморщивсь. Він би, навіть не думаючи, знайшовся на красивіший, ніж у сього діда, "дифірамб". А скіфського басилевса Еакові слова таки образили, — Соболь пильніше глянув на людину, яка вже кілька місяців карбувала своє ім'я на ольбійських драхмах, і невдоволено посмикав себе за довгий вус.

— Ти якого роду, архонте? — спитав він у запалій тиші. Архонт-епонім Еак засовався на ложу. Се було найприкріше для нього запитання, бо всі в Ольбії знали, що його батько вичиняв собачі скіри, а дід пас над Лиманом вівці Іфікратового діда.

— Мене вже вдруге обирають архонтом, — прорипів він, але то не було відповіддю на запитання скіфського басилевса.

Архонт-басилей Макроб, який теж не відзначався стародавнім родом, поквапивсь перевести розмову на інше, менш слизьке:

— Речуть, басилевсе, ніби в твого вітця покійного була тисяча тисяч вершників. То правда?

Соболь гордовито посміхнувся. Тут уже він не шкодував, що його прилучають до скіфів, а Протагор згадав знану з дитинства абдерську приказку, за якою, що далі берешся в гори, то більше каміння збиваєш у долину. Сей Макроб теж не надто відрізнявся од свого побратима й мав швидше називатися Мікробом, бо й на зріст не вельми вдався. І перед очима Протагора знову, мов живий, виріс Геродот, який торік таки розповів йому легенду про мідний котел скіфського басилевса Аріанта.

Протагор спитав у Соболя:

— Коли жив отой ваш правитель, що наказав одлити котлище з наконечників стріл?

Соболь широко всміхнувся:

— Давно. Літ тому триста, як не більше. Його по-скіфському звати Велеполк.

Він зрозумів хід елленотамієвих думок, і се вибило Протагора з рівноваги. Якщо розмова й далі витиметься навколо могутности скіфів, то шкода втраченого дня, сказав він подумки сам собі й вирішив повідомити скіфові з голоною головою те, що приберігав на останок:

— Ти чув, басилевсе, радісну новину?

— Яку саме?

— Елліни на морі при Саламіні вщент розбили персів!

— А, — відгукнувся Соболь, — мені про се казано ще там, у Стані мого війська.

Протаґор подивився на нього довгим поглядом, бо сам він дізнався про перемогу над персами лише вчора.

Обидва зараз думали про мідний котел Аріанта-Велеполка, й Сობоль лукаво примружився:

— Мені нема чого ділити ні з персами, ні з еллінами. Перський басилевс мірявся силами ще з моїм дідом Боримислом, якого елліни прозвали Ідантірсом, але не зміг подолати його й ледве втік назад у свої Суси.

То була суцзя правда, Протаґор добре знав сю історію й з повагою глянув на вусатого скіфа.

— Але з еллінами твої предки ніколи не ратилися.

В сей спосіб афінський елленотамій хотів згладити неприємне враження від розмови, яка пішла в небажаному напрямку, та Сობоль лише зневажливо хмикнув:

— Якби ти вирішив пройти Скіфію з полудня на полуніч, то мав би йти півтора місяці.

Обидва архонти поважливо захитали головами, й архонт-басилей Макроб зітхнув:

— Скіфія велика!

— Слава кумирам, — відгукнувся Сობоль. — Ми не маємо потреби ратити чужі землі. Слава безсмертним.

Архонт-басилей, піднявши свій золотий кілік з відстовбурченими вухами, поспитав:

— А то правда, ніби ти шануєш нашого Зевса? Кажуть, мати твоя привчила тебе змалечку...

Знову запала нестерпна тиша. Старий Макроб вибовкав те, чого не мав права казати, й Протаґор тоскно подивився на скіфського басилевса. Соболь і тепер хитро посміхавсь, як і допіру.

— В нас на Зевса древляни кажуть Бог, севери — Дідьдух, а русини — Перун, — сказав він архонтові-басилею й подивився на притихлого Протаґора, бо з першого ж знайомства зрозумів, що він — достойний супротивник і тільки до нього слід пити чару.

Втрутивсь архонт-епонім Еак:

— Але ж мати твоя — еллінка, а, за нашими законами, кожен, народжений еллінкою, стає елліном.

То було не зовсім так, од сих законів Еллада відмовилася вже хтозна й коли, вони лишилися тільки в найдавніших переказах. Закон Солон в голову ставив отця, й Протаґор ніяк не міг знайти способу загладити чергову дурість архонтів. Бідна ж моя Еллада, подумав Протаґор, коли віддає силу в руки таких ось телепнів! Після того як у більшості наших полісів повиганяли басилевсів та тиранів, усім раптом здалось, ніби з дурістю спадкових правителів покінчено раз і назавжди, а виявилось — і демократія має свої хиби, й влада часом переходить у руки таких ось нестелеп, як мої сусіди. Хто дужче кричить на еклесіях і хто більше амфор вина вилле на аґорі, той і кращий?.. — кисло посміхнувся Протаґор.

Він відчув, що вогниста пірра почала й його долати, й перемістив вагу свого тіла на правий лікоть, аби не дивитись у вічі лукавому скіфському басилевсові. Та се ніскільки не рятувало, в голові почали снуватися безрадісні й клейкі, мов торішя павутина, вривки думок. Мав би менше

пити зрадливої пірри, сказав він знову сам собі, та хіба се могло його врятувати?

Й він вирішив найближчими днями завітати до скіфського басилевса без отакого супроводу. Маю поговорити з ним віч-на-віч, поклав він сам собі. З ним і неодмінно в присутності його матері. Я, мабуть, без неї не впораюсь, незабаром приїде вісник з Афін, а що я зможу йому передати? Як звітуватиму перед шаленим Фукідідом?.. А Фукідіда й на се літо обрано стратегом, як і Перікла. Протагор виконав державний обов'язок — належний форос, внесок до скарбниці Делоського морського союзу, а насправді данину Афінам, Ольбія справно внесла й того, й сього літа, навіть з надлишком. І то моя заслуга, мовчки відзначив Протагор. Та я й досі не виконав наказу Фукідіда, й сього мені ніхто не подарує. Афінам потрібні колонії, нові колонії, а справа не рухається з минулого літа. Якщо пощастило розбити Персію в морському бою під Саламіном і перський цар нарешті підписав сорок років очікуваний мир, за яким усі грецькі міста-колонії в Малій Азії знову віддавались еллінам, то Скіфія — то зовсім інша річ, і з нею не поговориш так, як із Персією.

Наступного дня по пізніх обідах Протагор сам з'явився в ольбійський дім скіфського басилевса. Тут була й Кіно, й він сподівався, що сього разу йому більше пощастить. Та басилевс начебто дуже зрадів своєму несподіваному й непрошеному гостеві, поїв його розведеною піррою та білим кнідським вином, однак, як і вчора, лишався глухим до натяків афінського чинця.

Й Протагор, утративши терпець, нарешті заговорив одверто. Бачив, що се остання можливість, і коли втратить і її, то більше такої не трапиться. Він сказав:

— Ти, басилевсе, носиш у своїх жилах кров еллінки, а кров — то не вода й не фінікійська пірра. Чому ти не помстивсь аґафірсам за вітця свого?

— Вони прислали мені голову й руку вбивці.

— Елліни так не чинять. Доки син не помститься за вітця, не дадуть йому спокою еринії, так і знай.

Соболь колуче посміхнувсь:

— Але ж у моїх жилах тільки половина крові еллінської.

— Ти злякавсь аґафірсів. Але ж ти могутній володар наймогутнішої землі.

— Я не люблю воювати, — сказав скіфський басилевс. — Кожному кумири визначають долю. Нащо ж випрошувати в них понад те?

— А в Афінах усі думали, що ти покараєш зухвалого вбивцю.

Господар будинку не відповів, але втрутилася Кіно, яка досі не промовила й слова:

— Син мій повів собі нову жону, елленотамію, й синові зараз інше на думці.

Соболь подивився на матір, бо вона явно підбивала його дати гостеві якесь слово, й спитав:

— А на що все те вашим Афінам?

— Афіни, — випалив Протагор, — вирядили б тобі на підмогу скільки завгодно й гоплітів, і вершників, і трієр.

Тепер уже все стало ясно, й Соболь умисне встав і налив собі вина з кратера, хоч личило б гукнути роба-частувальника. Ніхто нікому нічого не

дає дурно, й скіфський володар перевів розмову на геть інше. Зараз йому не хотілося приймати ніяких рішень, тим більше — давати обіцянок. У цьому гарному, наче з давньої матеріної казки, мармуровому теремі йому було затишно, й за сусідніми дверима чекала найкрасивіша в усій Ольбії й цілому світі жінка, й ніхто не повинен, заважати йому докучливими натяками.

Протаґор збагнув, що розмови не вийшло й не вийде, і пішов до свого сумного дому пережовувати сумні думки.

А скіфський басилевс, пробувши в Ольбії з місяць, несподівано вбравсь у бойові лаштунки й зник. Разом з водатарем зняло облогу й військо; й прості ольбіополіти та хлібороби з навколишніх еллінських сіл піднесли кумирам щедрі жертви за збавлення.

Розділ 12

Уся рать Великого князя Соболя разом із возами неквапом посунула правим берегом Лиману на полуніч, а там, де Лиман кінчався й Бог уходив у звичні вузькі береги, Соболю наказав переправлятися на той бік. За три дні повільного руху перед ними блиснули густі хвилі Білого озера з хоромом Юра Побідника на косі. Ще за два дні, спиняючись і пасучи коней, військо повернулося знову до старого місця над берегом Лівого гирла, де стояв Стан уже кілька літ і звідки Великий князь повів був свою рать в незрозумілу витягу. Вої говорили всяке, й дехто знав, що Соболю одружився в грецькому торжищі, та з Ольбії він повернувся сам, без жони, й розмови потроху вщухли. Ратні можі мусили завдруге обладнувати полишений і розорений Стан, а зайнятість найліпше гасить усілякі плітки.

Се мав на оці й велій болярин Сур, коли порадив Соболеві:

— Княже, настала пора й валку до Вітчизни рядити.

Великий пан Малко, з яким Соболь теж часто радився, зрозумів натяки, хоча знав більше за Сура, й покvapливо підтакнув:

— А пора вже...

Навкіл стояло ще в розповні літо, за інших обставин Соболь не поспішав би виряджати непорожніх жін і старців на Вітчину, в Древлянську країну, та сього разу згодився:

— Хай збираються.

Й уперше згадав про свою жону Опію. Після місяця в Ольбії йому не хотілося бачити її, й він подумав, чи не вирядити й Опію разом з валкою, хоч Великий князь міг тримати в Стані всю сім'ю цілий рік. Так чинив навіть дехто з-поміж болярства.

Четвертою людиною в полотці, крім Великого князя та Сура з Малком, був брат турицького володаря Воїжира — Валдислав. Коли ті двоє вийшли в справах, він затримався, й Соболь зрозумів, що Валдислав хоче йому сказати щось віч-на-віч.

— Речи! — підохотив його Соболь. А Валдислав здивувався:

— Об чім?

— Сам ліпше відаєш.

Великому князеві не хотілося зараз вислуховувати гостя. Після походу він охоче спочив би, та Валдислав загадково блискав очима, й Соболя врешті розібрала цікавість.

Валдислав звідавсь:

— А жону свою так і тримати-ймеш в окремій полотці?

— Пощо питаєш? — настовбурчився Великий князь, який сподівався від Валдислава зовсім іншого запитання.

— Просто питаю, та й годі.

— Задля сього й лишився-с тут?

Валдислав схилив очі додолу, та раптом кинув:

— Осмогруд вельми лютий на тебе за неї.

Про те Соболю уже давно відав і тепер тільки стомлено зітхнув. Його й самого переймала лютя на брата, й він намагався не мислити на нього, а сей усмок узайве роз'ятрив незагоєну рану.

— Ти-с, Валдиславе, як той лис лукавий, — проказав Соболю і вороже глянув йому в вічі. Та гість витримав сей погляд і викінчив думку, розгадану Соболю:

— Осмогруд — небіж Воїжирові. Ти не боїшся?

— Він і тобі небіж.

— Мені-і? — Валдислав удавано весело засміявся. — Мені... А про що можуть умовитися два жебраки?

— Двох жебраків злучає ненависть до двох володарів. — Соболю зорив так само похмуро.

— Жебрацьким ціпком, — сказав гість, — можна тільки боронитись од псів...

Голос йому зривався від хвилювання. Валдислав одкашлявся, щоб утамувати той трем, і несподівано мовив:

— Княже! Твій брат — родак мені. Він є сином сестри моєї й сестри мого брата. Се так... Але ж ти не родак ні мені, ані мому братові!

— То й що?

Соболь уже давно відчув, куди хилить Валдислав, і вирішив перервати розмову. Він зняв з головної сохи меч, підперезався ним і мовчки вийшов. На порозі глянув спершу ліворуч, де стояла полотка старшої жони, тоді в праву руку на полотку Опії й, не сказавши жодного слова, пішов повз високу сосну в берег.

Але Валдислав на відстані чотирьох кроків слідував за ним і не хотів одставати. Й коли зійшли до води, Соболь непривітно зиркнув назад:

— Пощо вчепився за мною?

— Княже, — підступивши впритул, озвався турич. — Не дай родичам змовитися. Буде тобі гірко!

Соболь одсторонив його й пішов понад берегом, і м'які червлені чоботи його лишали на мокрому піску низку довгастих слідів. Зиркнувши вгору, чи немає кого на кручі, Валдислав голосно промовив:

— Княже! Ти-с найдужчий володар у цілому світі.

Соболь не обзивався й лише зрідка цвюхкав лозою, нахиляючи шелюги. Валдислав докинув услід йому:

— Дай мені полк!

Нарешті було сказано все до решти, й Соболю обернувся:

— Хочеш повоювати свого брата?

— Я подолаю його!

— Ти-с уже долав його раз і мусив-с утікати від Воїжира аж до Витислава Лютицького.

Соболь мав намір укласти в те речення якнайбільш зневаги, та голос пролунав кволо й невпевнено. На думці й досі муляли ті Валдиславові закиди, й Соболю аж тепер усвідомив, що вони печуть йому душу вже давно, від самого вітцевого похорону, лише він намагався приглушити їх у собі.

— Чи боїшся мого брата? — відчувши вагання, докинув приску в те полум'я Валдислав.

Соболю взяло за живе. Він більше не кривуляв попід шелюгами, а позад нього, на якихось два кроки, важко й схвильовано дихав той, кому він дав притулок у своєму Стані. Коли Великого князя звинувачують у лякливості — то найстрашніша образа, й Соболю був певен сього, бо навіть там, в Ольбії, подібні закиди завжди викликали в ньому лютю. І він хотів уже сказати про се Валдиславові, та згадка раптом викликала в голові цілу вервечку думок. І Соболю мовив, наче сам собі:

— Всі підбивають мене до меча. Й вони, й ти ось тепер...

Валдислав здогадався, на що натякає князь, але вдавав байдужого:

— Вони — то одне, а я-м — инче.

— Як се — инче?

— Грекам треба земля, вони й крутять.

— А тобі що треба?

— Мені? — Валдислав подивився на нього з-під брів. — Мені — теж земля, але вітча. А їм твоя земля не дає спати. Хочуть ставити нові торжища, а не мають де. Тож і канючать бодай клаптик. А грека пусти в сіни, то він тебе згодя й із твоєї світлиці видурить.

Соболь ображено кліпнув, у його жилах текла й грецька кров, і сей бездомний князь не мусив про те забувати.

Він знову рушив мокрою смужкою піску, й Валдислав притишив ходу, бо лозиння стьобало по обличчі. І лише коли попереду над самою водою нависла круча й далі йти не можна було, Валдислав узявся за своє:

— Якщо ти спідможеш мені вигнати Воїжира, я дам тобі весь Нижній Дунай, де він повертає на полуніч.

Соболь подумки засміявся. Коли б він вирішив зратитися з Воїжиром, то взяв би не тільки Нижній Дунай, але перед очима виросла братова постать, і Соболь заходився дертись на стрімку кручу. Вгорі починалось узлісся, й між обрідними деревами видніли намети та вої. Він і досі не вийшов за межі Стану, навіть перших возів не видно було. Соболь поглянув через Ліве гирло на той бік, де паслися коні, корови та вівці, рябіючи плямами на ще яскравому зеленому килимі луків.

— Нехай, — сказав він, не дивлячись на Валдислава, — помислю...

Й пішов замашним кроком туди, де мала стояти його полотка, а Валдислав умисне лишився на місці. Постоявши так, він рушив до берега й вийшов на край тієї кручі, яка допіру стала була їм на дорозі. Над самим урвищем росла рясна вільшина, Валдислав хотів обминути її, й раптом аж сахнувся. Звісивши ноги в синіх чоботях додола, за ліщиною

сидів жупан Диба, якого він уже знав, бо Диба кілька разів протягом останнього часу називав його непроханим зайдою.

— Що ти тут чиниш? — глянув на нього Валдислав, ошпарений підозрою.

Диба навіть не вдостоїв його поглядом:

— Я на своїй землі сиджу. А що ти чиниш у глухому березі?

Сліпа лють залила Валдиславові очі й він вихопив з піхов меч, та не встиг і замахнутися, як жупан уже теж оголив зброю. Вони зітнулися раз і вдруге, а за третім разом Валдислав меч хрипко скавульнув, і в руках у нього лишилося півлеза. Він люто кинув руків'я геть у кущі й квапливим кроком подався вслід за Великим князем, якого вже й не видно було, а по ньому ляснув глузливий сміх жупана:

— Зроби собі мотузяний меч! Він не ламнеться!.. Ач, заблуда!..

Він підняв із землі скам'янілу від сонця сиву грудку глею й пошпурих її в кущі, за якими зник Валдислав, і знов образливо реготнув йому вслід, але той і не обзивався.

Жупан турицький Валдислав не мав наміру скаржитись Соболеві на жупана Дибу, — ся скарга передусім його ж і зганьбила б. Але трапилось так, що Соболь, не дійшовши до своєї полотки, сів за стовбуром товстелезного бору. Йти далі не хотілось, і він поволі розмотував клубок щойно в березі геть заплутаної думки. Й коли хотів був устати й піти знову в берег, повз нього майнув спітнілий і захеканий Валдислав.

— Ти пощо-с так розігнався? — спитав Соболь, і Валдислав аж кинувсь од несподіванки.

Турицький вигнанець лаштувався щось вигадати, бо такої неслави не хотів би зазнати вдруге, та Великий князь помітив його порожні піхва, де ще якусь часину тому був меч.

— Де-с подів меча?

Валдислав і досі не міг видобути слова, тоді Соболю піднявся, приступив до нього й торсонув за петельки:

— Речи, коли питаю!

Й охоплений ще не вгамованою люттю, забувши й сором, Валдислав розповів Соболеві геть усе.

— Й він чув наші перемови? — спитав по хвилі Великий князь.

Туричанин тільки знизав плечима, тоді без упевненості мовив:

— Не мислю...

Відтоді Соболю уважно придивлявся до жупана Диби, намагаючись упізнати по очах, що той відає й про що здогадується. Та Диба поводився так, ніби того дня на кручі нічого не сталося. Але забути він такого не міг, отже ж прикидався, й Великий князь тримав його ще довше біля себе — з причиною й без причини.

Й аж десь по сідмиці чи десяти днях Соболеві стало дещо зрозуміло. Після довгої ради, де вирішувалося, коли слати з валками на Вітчину, він лишив у своїй полотці всіх боляр і князів і гукнув огнищанинові Лискові принести вина й меду та заїдків. Стомлені довгим сидінням і задухою, радники пожвавішали, бо встигли й виголодатись.

Князі та боляри пили добре, а Великий князь намагався лише пригублювати й пильно стежив за розмовами. Та не почувши нічого цікавого, надто ж від Диби, який увесь час мовчав, Соболь попустив себе й добре таки впився. Все почало здаватись йому марницею, й лише вино приносило справжню радість і втіху. Приємно було навіть одчувати, як піт заливає спашілі щоки й роб-частувальник раз-по-раз обтирає княжий вид м'яким і прохолодним полоточком.

І так тривало довго, й Соболь мирно собі спирався на цупкі подушки з баранячої скори, та коли дехто почав уставати й виходити надвір, він раптом пригадав, навіщо влаштовано сей пир, і глипнув на жупана Дибу.

Дибка сидів по ліворуч і не кліпаючи дивився на нього. Соболеві стало нічим дихати. Він незграбно схопився й пішов до жупана, перекидаючи миски та братини додолу.

— Що м-маєш ректи мені, жуп-пане? — заплітаючись, просичав Соболь.

Дибка й далі так само сидячи дивився на володаря знизу вгору.

— М-мовчиш?!

Жупан поволі встав і тихо мовив йому в вічі:

— Скажу, що не ліпо чиниш, Великий княже!

Й так само неквапом вийшов з полотки надвір. І ні на кого се не справило враження, бо таке траплялося часто, що Великий князь перебирав мірку, й лише Соболеві здалося, що він ураз витверезів.

Хоч Великий князь був насправді й п'яний, але, на відміну од інших разів, коли, перепивши, негайно засинав і прокидався далеко після сходу

сонця, — сього разу він не міг заснути до третьої варти, й у вухах йому стояли насмішкуваті й осудливі слова жупана Диби.

Наступного дня, насилу прокинувшись, бо заснув, аж коли зійшло сонце, Великий князь випив остудженого в березі меду й трохи прийшов до пам'яті, хоч у скронях стукало й усе тім'я боліло, не голова, а чомусь саме тім'я. Він гукнув роба-цилюрника, й той старанно збрив йому чорну щетину на голові та підборідді. Довгі вислі вуса й такий же чорний оселедець ураз поробилися ще чорніші. Тоді роб змастив йому ввесь вид і потилицю, й тім'я, й підборіддя густою сумішшю пшеничних висівок, оливи та сірки, й коли за півгодини зняв їх, Соболь був бадьорим і життєрадісним.

Поснідавши, він вирішив негайно поговорити з Гостомислом Дибою, молодшим братом свого вітця, й нарешті з'ясувати те, що непокоїло вже цілу сідмицю. Мав побалакати відверто й щиро, бо зрештою Диба був не простим болярином чи князем. За жупаном древлянським ішов чималий гурт князів та боляр, не кажучи вже про підлих воїв, і з тим доводилося рахуватись.

Та коли жупан увійшов до полотки й, знявши шапку, блиснув проти світла шпакуватим оселедцем, Великий князь одчув, як йому знову бракне повітря й учорашня лють настирливо розпирає груди. Й він сказав зовсім не те, що збирався казати зранку, й зовсім не тим голосом. Хотів почати так: "Стрию Гостомисле! Ти єси сином Боримисла, як і мій небіжчик-отець..." І розмова пішла б сією некрученою стежкою й вивела б до чогось людського. Натомість він грубо гукнув на старого темного воєводу:

— Чого лізеш мені межі очі?

Жупан древлянський незворушно стояв у дверях, прошиливши смушеву шапку під скірянний опояс, з лівого боку якого висів довгий меч в обкутих золотом піхвах.

— Я — Великий князь, і коли схочу, то зітру в порошок кождого, хто ляже мені під коня.

Диба здивовано глянув на свого небожа, й той думав, що жупан урешті схилить перед ним голову, та він повторив ті самі, звечора мовлені слова:

— Не ліпо чиниш, княже. — Тоді поворушив густими бровами, чоло йому заграло глибокими зморшками, й він підкреслив: — Не ліпо, небоже!

Великий князь, не встаючи й не запрошуючи жупана сісти, з нестримним шалом крикнув, аж роб-частувальник, який був заглянув до намету, сахнувся й зник:

— Я сам відаю, що ліпо й що не ліпо! Мислиш, я-м забув, кому кричав еси "славу" на тризні по вітцеві моєму?!

Жупан Гостомисл Диба сумно глянув на небожа. Коли людина каже отак усім, ніби ліпше за них відає, що чинити, то таки певно нічого не відає, подумав Гостомисл Диба, поволі дістав шапку з-за пояса, й накрив бриту голову, й ще повільніше обернувся й ступив за поріг. Перед очима йому стояв молодший брат Соболя — синьоокий Осмогруд, по якому й слід запався, й на душі стало ще смутніше. Вони змирилися й удають, наче все гаразд і все ліпо, подумав він про декотрих князів та бояр, які дошукувались власної вигоди, а я не можу себе зламати. Не лише не можу, а й не хочу, небоже. Про се він уже давно думав і давно так вирішив.

Ідучи Станом до свого намету, Гостомисл Диба згадав померлого брата Велка, Великого князя, й вилив йому свої прикросці. Не люблять мене твої отроки-княжичі, сказав він, бо й ти мене трохи недолюблював. Ти, може, й сам не знаєш, чому недолюблював, а я знаю. Знаю змалечку. Я-м ще ген коли лаштувався тобі про се повідати, та все бракло змаги. А

все почалося з нашого вітця та матері. Мати наша тебе не любила, мабуть, рада була б у домовині тебе зобачити. Любила тільки мене та Богдана. А хіба ж ми з Богданом були винні, що ти їй нерідний? А наш отець не любив мене та Богдана, бо наша мама, жупаниця Десанка, звела, кажуть, зо світу твою маму, Оленку, її наш тато, кажуть, до смерти не міг забути, отож і любив тільки тебе... Бачиш, як усе зав'язалося в тугий вузол, мовчки розмовляв, з померлим братом жупан Дибя. Отці та матері, сварячись межи себе, не мислять, яке то буде колись їхнім дітям. А я чого ото сказав був нашому вітцеві, що не хочу ні з ким до злюбу вінчатися! Отець лише нагримав на мене, але більше не приневолював, мабуть, збагнув... А людині тра когось любити, я-м любив Богдана та тебе, поки не стало Богдана, а тепер ось уже й ти перейшов до ираю. Лишився в мене тільки твій синок молодший...

А Собоць відтепер був певний, що ненавидить рідного стрія дужче за найпослідущого супротистата. Нестримна лютя до старого жупана сліпила вічі й розум. Він нахвалявся стерти Дибю на порох, і слово було кинуте. Але якась твереза, хоч і притлумлювана думка підказувала Соболеві, що він шугнув, наче в холодну воду незнайомого виру, не все було так просто, як хотілося б, і жупана древлянського не легко було зачепити пальцем, не викликавши до себе всепільної зненависти.

Й Собоць мало не зрадів, коли до полотки ввійшов турицький жупан-ускочин Валдислав. При боці в нього висів, замість перебитого жупаном Дибю, новий гарний меч о золотому вруччі, й зодягнений був турич у дорогі строї. Мить повагавшись, Собоць розповів йому про свої сутички з Дибю й учора, й осе щойно сьогодні, й коли скінчив, Валдислав хижо прискалився.

— Княже! — сказав він. — Дивно чути се від такого володаря. — Й, доки Собоць пильно дивився на нього, він раптом запитав: — Яка є найтяжча клятьба, ну, присяга, серед твоїх ратників?

— Пощо питаєш?

— А ти речі, тоді я й повідаю, пощо питаю, — вхилився од відповіді Валдислав.

Соболь заходився накручувати косу на палець.

— Найтяжча? — перепитав він. — Се коли котрийсь воїн клянеться теплим духом негасного великокняжого вогнища. — Й знову запитав: — А що?

Валдислав зловтішно засміявся:

— Просто я-м подумав про те, що й серед нашого племені, серед туричів, такий самий покон є.

Соболь підозріливо дививсь на Валдислава, й той теж зирив на нього й посміхавсь на один бік.

— Речі робові, хай гукне сюди жупана Дибу, — тихо проказав турицький князь.

— Для чого?

— Хай Дибка поклянеться.

— А далі?

— Хай поклянеться, — вперто повторив турич. — Бо тому, хто переступить присягу, січуть голову. Так заведено споконвіку. Сей закон не нами вигаданий.

— А в чому хай клянеться? — спитав Великий князь. Він почав розуміти думку Валдислава. — Ну, в чому?

— В чому завгодно.

— При послухах?[56]

— Байдуже, — озвався Валдислав.

Соболь негайно вирядив молодого воїна по Дибу, але жупана в Стані не було.

— Де він є? — спитав Соболь. Воїн розповів:

— Речуть, ніби подавсь у плавні за Лівє гирло. — їдь і знайди! — наказав Соболь.

Дибу розшукали аж по двох днях, і коли він увійшов і знову за звичаєм скинув шапку, Великий князь припросив його сісти поряд. Жупан сів. Тепер Соболеві було видно його вічі, й себе в тих очах, і він запитав у жупана:

— Речуть, ніби ти відаєш, де мій брат молодший. Чи правда се?

— Хто рече? — нашорошився Диба.

— Один між!

— Котрий? Можі в Стані — вельми многі. Коли речеш одне, то речи й друге.

Він не знав нічого певного про Осмогруда. Про забіглого молодого князя балакали різне, та все те лишалося балачками.

— Речи, княже, — відрубав жупан Диба й одверто докинув: — Я би-м такоже хтів се звідати.

Соболь, повагавшись, мовив:

— Се рече на тебе Валдислав.

— Отой ускок, — вигукнув Диба, — що підняв меч на рідного брата? Шкода, що я-с не потяв його тоді в березі!

— Коли? — прискалив око Соболь, мовби вперше чув про ту їхню сутичку.

Та Диба лише махнув рукою:

— Було колись.

— То нічого не відаєш за брата мого молодшого? — навернув його до думки Соболь.

— Ні сном, ні духом.

— А я відаю, коли-сте ся стяли ви з князем Валдиславом, — єхидно посміхнувся він, і лівий вус йому збуджено засіпавсь угору.

— То добре, коли відаєш усе про своїх найліпших, — проказав Диба, втупившись у килим. — Зле тільки, що ти-с вельми темний і не тямиш добрати собі найліпших!

Се вже було занадто, й Соболь просичав:

— Жупане, забуваєш, хто-м я такий!

— Не забуваю, Великий княже.

Він уперше вжив оте слово "Великий", і Соболь добре відчував, що має на оці жупан, але стримався й повів далі:

— То коли ти сидів-с отам на кручі, мав би-с і нашу з ним перемову чути.

— Яку... перемову? Ніякої перемови я-м не чув.

— І залянешся?

— Заклянусь! — відповів Диба.

— Нум же!

Диба взявся правицею за вруччя й до половини витяг лезо з піхов:

— Клянуся мечем моїм!

Соболь байдуже посміхавсь:

— А в теплий дух великокняжого вогнища залянешся?

— В що?? — сторопів Диба.

Великий князь не переставав посміхатись:

— Я-м уже повідав, у що.

Такою клятвою ніхто не розкидався, і Диба подумав, що десь-то вельми хисткою й небуденною мусила бути та перемова між Великим князем і тим зайдою. В ньому все помліло, й він прохрипів:

— Змовляєшся, княже, з братогубцями?

Але Соболь пропустив ті слова повз вуха й нагадав:

— Так закланешся, що нічого-с не чув?

— Клянуся! — вигукнув раптово зміцнілим голосом Диба. — Клянуся теплим духом твого вогнища! — Тоді пошукав очима довкола, швидко встав і підійшов до бронзової жаровні ліворуч од дверей. Там спокійно тліла купка вуглин, і вгору здіймалися теплі хвилі повітря. Диба взяв з вогнища жменю ще гарячого попелу й запхав у рот. Попіл обпік його, й Диба, стримуючись; аби не кривитися, хотів був сказати князеві ще щось, та затлумлений попелом язик безпорадно шарудів у роті й не підкорявся. Диба розпачливо махнув рукою и вискочив надвір, під пекуче полудневе сонце, й усі, хто траплявся йому на шляху, бачили, як він марно силкується проковтнути попіл. А кожен знав, що се означає.

До великокняжої полотки ввійшов турицький жупан. Він теж бачив Дибу й хижо шкірився.

— Тепер, княже, — сказав він, — моли Лелю, щоб наслала на тебе якусь недугу.

Обидва збуджено засміялися, й Великий князь повелів лаштувати коней та кречетів до вечірнього влову.

Розділ 13

Соболь занедужав. Леля таки послала на нього вроки на далеких уловах. Його смагляве обличчя зблідло й пожовкло, білки очей поїнялися мережкою червлених жилок, а в руках була така кволість, наче він сім день не їв і не пив. Соболь одчув хворобу звечора, й спершу думалося, що перемерз у холодному вікні болота, куди шугнув, женучи поперед себе вдарену стрілою рись. У кринично холодній ямі, з якої смерділо гнилизною, він просидів з ранку й майже до самих обід, коли його нарешті знайшли й витягли. Та змивши з себе твань і висохши, Соболь

погнав ужалену рись далі й надвечір таки настиг її в темному яру й добив.

Ночувати розташувалися тут таки, над яром, спутавши коней і зібравши гарне багаття. За сі чотири дні, йдучи далі й далі вздовж лівого берега Данапра, Соболь здобув гарного сікача — наздогнав конем і вдарив сулицею в захрящ, а крім сікача, ще степового безрогого оленя та три лебеді. Скору з вепра та оленя він зняв сам, а м'ясо віддав до загального котла. Всі їли й нахвалювали, й славили меткого ловця, хоча кожен теж уполював по дещиці, та боляри мусили з чемности їсти княже, а своє кинути на поталу орлам і диким собакам.

А по вечері четвертого дня князеві стало недобре, й він зрадів. Поряд нього лежало дві скори, згорнені й висолені, а рись він лупити не схотів, — просто забракло сили. Се зробив його роб-ловець.

Глянувши на Великого князя, який стомлено блимав проти вогню, Валдислав звірився:

— Може, тобі наврочено?

Соболь лиш одмахнувся й ліг на цупкому корзні. Просто втомивсь і перемерз у гнилому вікні болота, й годі.

Та вранці, коли всі почали готуватися до нових уловів, Соболь несподівано звелів рушати додому.

— Великому князеві наврочено! — на загал повідомив турицький жупан. — Очі наллялися кров'ю й руки тремтять. Нечисто, нечисто!

Людей пройняв жах, бо то не абищо, коли володар захворів, тут і справді належить шукати нечистого ока. Вони підозріло косували один на одного й кожен метикував, як би уникнути страшної підозри. Та в

ловецькому стані разом з робами було душ до півста, й се трохи заспокоювало.

До сього місця вони дісталися за чотири дні, але назад ішли тихим кроком, і по четвертій ночівлі ледве здолали півшляху. Великому князеві то гіршало, й він аж хитавсь у сідлі, то знову попускало, й тоді в почервленілих очах у нього спалахували злорадні іскрини. Радів і турицький утікач, бо незабаром після прибуття в Стан мусило звершитися те, що він так старанно готував перед уловами. Й він дбайливо притримував Соболя під руку, коли хвороба починала хитати ним навсібіч.

А за ними услід простяглася довгенька валка комоників із припасованими до сідел скорами та дичиною.

Й коли ловці тихим кроком подолали ще один день шляху та, виспавшись, повставали знову, Великого князя ніхто не міг упізнати. Хворобу його мовби рукою зняло, й він був такий самий дужий і жвавий, як і перед тим.

Валдислав перший помітив зміну й запитально подивився на нього:

— Що тобі сталося, княже?

Соболь винувато посміхнувся:

— Хоч бери та вертайсь назад...

Але полювати вже всім перехотілось, і кожен тільки з полегкістю зітхнув. До рідного Стану лишалося на день-півтора доброго клусу, й вони дали коням волю. Валдислав був розчарований. При здоров'ї Великого князя хтозна скільки ще доведеться чекати такої нагоди. Соболь тільки невиразно кліпав, коли він починав йому про се говорити.

Соболеві теж було чогось трохи шкода, але ж і хворість — не рідна мати й далеко не мед.

Сього дня вони так і не дісталися табору й заночували на правому березі Головного гирла. Й коли рано посідлали коні й зійшли в берег, щоб переправитися через Данапр, їх спіткала нова несподіванка. Власне, сього ніхто не помітив. Просто кінь Великого князя, з'їжджаючи на крупі з піщаного обриву, спіткнувся, а Соболю упав і трохи подряпав собі руку. Таке траплялося часто, мало не щодня хтось дряпався й роздирав одіж, і всі почали входити в воду, позсідавши з коней і тримаючись водноруч за сідла. Кінь — істота священна, її породив сам Велес, і на неї можна покластись у найскрутнішу часину життя.

Вилізши на тому боці з води, Соболю полапав роздряпану руку, бо неприємно зуділа й дратувала його. Коли ж подолали широкі плавні й переправились і через Ліве гирло, де починався Стан, Великий князь закотив розірваний рукав і глянув на виразку. Подряпина як подряпина, він поторкав її й не відчув особливого болю. Зате нижче від обшмуляної шкіри, на самому зап'ястку, видніли дві малесенькі, мов од уколу шипшини, дірочки. Докруж них виступила червлена пляма, яка швидко більшала. Соболю показав руку велійому боляринові Суру, й Сур злякано заблимав:

— Сліпок!

Певно, коли Соболю упав на тій піщаній кручі, його вжалив сліпок, маленька жовтава гадючка, яку не завжди й розгедиш у піску та висхлій траві.

Валдислав пильно придивився й собі кивнув:

— Сліпок.

Тоді роззирнувся на всі боки, чи не дивиться хтось і не шорошить вуха, він підступив до велійого болярина Сура й шепнув:

— Нікому ні слова!

Сур здивовано блимнув на Соболя, але Великий князь нічого не сказав, і він мовчки схилив голову. Валдислава ніхто в Стані не любив, навіть ті, хто мав би любити. Одні як ускока, що хотів потребити рідного брата й доп'ястися до волости, а зрадник є завжди зрадником, навіть коли сьогодні служить тобі проти твого ж ворога. Інші не любили Валдислава з ревнощів, бо Великий князь останнім часом днював і ночував у товаристві турицького ускока Зате всі остерігалися хитрого й небезпечного зайди, бо він в усьому прикривавсь ім'ям велеміжного князя.

Провівши Соболя до його полотки, Валдислав побіг шукати головного волфа Граба. Граб сидів у своєму просторому наметі й перебирав якесь цілюще чи волошебне зілля. Турицький жупан розповів йому, що трапилось, і той, узявши з собою запнуте полотнинкою горнятко, подався швидким кроком до кручі, де стояв розмальований намет із білим кінським хвостом на версі — великокняжим знаменом.

Оглянувши раночку, він коротко спитав:

— Коли?

— Як сонце піднялось на дві сулиці вгору

Вбраний у довжелезну до п'ят, мов у жони, сорочку й у жоночім полотку на голові ряболиций Граб зашепотів одвороти. Зараз була обідня пора, й він квапився якнайшвидше проказати волошебні слова та робити втирання. Сліпок — гадючка маленька, зате люта, й коли після вкусу минуло півдня, то небезпека чимала.

— Піду гукну ще когось... — промимрив Граб невпевнено.

Але Великий князь, наляканий його сполоханими очима, роздратовано гримнув:

— Чини сам!

А Валдиславові полегшало.

До пізніх облягів чаклував над Великим князем головний волф Юра Побідника, й коли нарешті вийшов з полотки й хотів трохи спочити, Валдислав потяг його до самого берега, де не видно було ні людей, ні робів.

— Жити-йме? — спитав він.

І волф одповів тим самим словом:

— Жити-йме.

— Скільки пролежить?

— Днів зо три. Або чотири.

— Так речеш — сліпок?

Граб кивнув:

— Уж. Або гадюка.

— А чи не є йому наврочено?

Валдислав насмішкувато крякнув, а по хвилі наказовим голосом кинув:

— Приходь узавтра на волошбу

— Що се ради? — здивувсь волф.

Але Валдислав прикинувся глухим.

— Приходь сам і ще двох приведи.

— Ні, — відповів головний волф Юра Побідника, тоді по-старечому бухикнув і зник у темряві.

Й уже звідти турицький князь почув:

— Піди речі се своїм турицьким волфам!

Валдиславові кров ударила в голову, й він підсвідомо схопився рукою за меч, та тільки скреготнув зубами.

Вранці, щойно зійшло сонце, великокняжий огнищанин побіг кликати Граба. Волф із подивом сказав:

— Хіба ж я й сам би-м не прийшов?

А коли пірнув під легеньку завіску намету Великого князя, там, крім нього, вже сидів турицький жупан. Граб оглянув руку хворого й заходився знову натирати її мастилом з горнятка. Рука за ніч одтухла, й Соболь міг навіть помалу ворушити пальцями.

— В обід прийду ще, — мовив Граб, і його віспувате обличчя променилося спокоєм.

Він хотів уже виходити, та його спинив кволий голос Великого князя:

— В обід приходь на волошбу.

Граб здивовано спинивсь, тоді глянув на турицького жупана. Валдислав теж обізвався:

— Великого князя вжалив сліпок...

Старий конопатий волох уже збирався підтакнути, що, мовляв, усе так і ніякої волошби не треба, та Валдислав ще не закінчив своєї думки. Він повторив для ясності:

— Великого князя вжалив сліпок, і се бачили люди: і я, й ти, й великий болярин Сур. Але то хтось так наврочив.

Граб ошелешено дивився на лукавого турича й не міг сказати й слова супротиву. Тоді вдруге почувся голос Великого князя:

— Йди... Опівдні.

— Та пильнуйте! — докинув услід йому Валдислав, згадавши вчорашню сутичку на нічному березі.

Граб вертався до своєї полотки, мов приречений, опутивши голову на груди. Та коли сонце стало над найвищими соснами, він прийшов і приніс усе своє волошбитське причандалля. Разом з ним прийшло ще двоє в довгих білих сорочках і з хустками на голеному тім'ї. Якщо карають воїна, рубають йому голову, коли ж завинить волф, однією головою не обходиться, й Граб намагався не думати про се. В полотку напхалося багато князів, та боляр, та воєвод, і Грабові тремтіли руки, коли він з місця на місце перекладав гілочки священної лози. Те саме робили й інші двоє волфів — і чорнявий вирлоокій Станко, й сивий, мов

сметана, Душан. Грабові сьогодні довелося побалакати з ними, Станко погодивсь одразу, й навіть охоче.

Сорок або й п'ятдесят пар очей із страхом стежили за тремкими пальцями Граба, доки той перемішував і знову складав прутики на три різні купки. Та все мало межу, бо так покладено Богом і Ладю, й далі зволікати не можна було, й нарешті Граб, заливаючись їдким потом, прохрипів:

— Пороблено...

Станко по хвилі теж підтвердив:

— Пороблено!

Найдовше мулявся сімдесятирічний Душан. Здавалось, нема такої сили, яка змусила б його покривити сумлінням, та, вдесьте глянувши на рябого й змученого товариша, він теж прошепотів:

— Пороблено...

Коли ж так, якщо Великому князеві пороблено, то винний може бути лише той, хто хибно клявся теплим духом невмирущого великокняжого вогнища. Й усі вічі, пара за парою, поволі оберталися й застигали на людині, що стояла позад усіх.

То був жупан Дибя.

Він, мов зацькована рись, блискав то на того, то на того, й князі та боляри кваном розступалися хто ліворуч, хто праворуч, аж поки Дибя опинився в чистому проході, на одному кінці якого, коло дверей, стояв сам, а на другому, навпроти нього, Великий князь та турицький ускок Валдислав

— Се ти-с руку доклав, братогубе! — нарешті видобув слово звинувачений — За скільки-с грекам продався, речи!

Але вічі Валдиславові були холодні й прозорі, мов крижини.

— То є лжа! — на всю полотку гримнув Диба. — Лжа є!

На середину вільного проходу протиснувся рудовусий князь Любиця, й усі погляди прикипіли тепер до нього.

— Великий княже, — сказав він тихим і чемним голосом — Прадавній покон дідів наших дає кожному воєві меч. Жупан Диба рече, що не переступав найстрашнішої клятви нашого воїнства. Дай йому той меч — нехай хистить себе. Так чинив отець твій, Велеслав, так чинили й усі велителі землі нашої.

Настала тиша, й почувся кволий голос Великого князя:

— Хай буде так, Любице. — Й сказав, подивившись на головного Юрового волфа Граба: — Переволошите зараз?

Граб якось благально й жалістиво зморщив конопатий вид:

— Увечері...

Соболь, та й усі тут зібрані, добре розуміли, що то таке — переволошувати. Коли шестеро нових волфів заперечить сказане сими трьома, то на сих трьох чекає жахлива кара.

— Хай буде так, — удавано байдуже мовив Соболь, і всі почали розходитися.

Всі, крім Диби. А жупан підійшов до Великого князя й, похмуро втупившись у нього, спитав:

— Пощо не зволів-с переволошити зараз? Хочеш купити й інших волохів?

Соболеві боліла голова й рука теж, і він стулив повіки, щоб не дивитись на сю ненависну йому людину, яка для нього вже не існувала. Й було навіть трохи шкода задерикуватого й прямого жупана, бо приречені завжди викликають у душі підсвідомий жаль. І тому князь легенько зітхнув і відвернувся до м'якого подолу намету, який пахнув давньою злежаною вовною.

— Одвертайсь од мене, Великий княже, — говорив у спину йому жупан Диба, — одвертайсь од усіх нас, бо маєш при боці гадюку, й вона вжалить тебе не в палець, як отой сліпок, а в самісіньке серце. Й тоді волошити-ймеш і раз, і вдруге, й ніхто не назве тобі клятволама, бо сам ти переступив-с оте закляття рідними кумирами.

Великий князь удавав сплячого, й Диба, зовсім байдуже подивившись на турича Валдислава, який насторожено нишкнув у темному кутку біля вогнища, важкою ступою вийшов.

А в Стані гомоніли. Такого не було вже давно — від самого похорону Велеслава. Старі й молоді вої, навіть малі боляри та воєводи сперечалися, чи праведно волошити на клятволама, коли Великого князя вкусила змія. Й тільки велії боляри та князі поховались у своїх полотках і не виходили на люди. Єдиний князь Любиця сидів у порозі, й незабаром до його зеленої полотки насходилося чимало всяких незначних чільників та ратних можів, які вже знали про те, що сказав у великокняжому наметі рудовусий сіверянин Любиця Пугачич, і чекали від нього слова.

Та сіверський князь не встрявав у їхні розмови. Тоді ратні можі поволі посунули до полотки древлянського жупана за розчахнутим бором, але й

Гостомисл Диба нічого не сказав їм, лише сидів, обхопивши руками коліна й похмуро дивився поперед себе.

— Речи, жупане, — спитав у Диби воїн Вовко, — чи їв-с у Великого князя попіл?

Диба зовсім байдуже буркнув:

— Угу.

— І переступав-с оту присягу?

— Речуть волофе, ніби-м переступав.

— А ти сам як мислиш?

Гостомисл Диба тоскно поглянув на Вовка, з яким довелося не раз і не двічі витягатись у рать, потому на інших воїв і тільки махнув рукою. Що він їв попіл з великокняжого вогнища, те всі бачили й усі знають. Добре відомо всім і про той випадок біля труни забитого князя Велеслава, коли Диба закликав бояр і ратників кричати "славу" Осмогрудові. Але ж сам старійшина волфів Граб сказав, що Великому князеві пороблено. Великий же князь хворіє лише тоді, коли хтось неправдиво присягнеться духом його священного вогнища. Й се не вкладалося в голови людей, які знали жупана Дибу вже багато літ і в багатьох ратях сіклися пліч-о-пліч. Коли б косаки були певні Дибиної правдивості, вони б не дали скривдити міжнього жупана, та волфове сказали геть інше, й тепер єдина надія була на переволошіння.

Й воно відбулося надвечір, коли сонце заплуталось у кучерявих верхівках синього бору. Й тривало до смерку, бо шестеро нових волохів ніяк не наважувалися сказати свого слова й довго презирались mezi собою, й дивилися на трьох інших, яких немов поставили на живий жар босоніж, бо що скажуть нові волошбити, те й буде: або підтвердять

старе, й жупан Диба розпрощається з головою, або ж заперечать, і тоді вої охоче прикотять сюди три вози, й наповнять їх сухим боровим хмизом, і підпалять, і пустять очманілих волфів бігти, куди очі світять, а в тому хмизі, скручені сирицею по руках і ногах, лежатимуть три волфове, які покривили сумлінням перед кумирами всіх сколотів.

Переволошіння чинилося знову в полотці, де лежав недужий князь, і там тепер були князі та велії боляри, а малі боляри, сотники, та десятники, та безліч воїв, що любили або ненавиділи Дибу, юрмилися в мертвій тиші навколо.

І все відбувалось тихо й сумирно. Спершу з полотки вийшли волфове, всі дев'ятеро на чолі з головним, віспуватим Грабом, вічі якому знову заливало потом і він обтирав його з виду широким рукавом своєї жоночої сорочки. За ним, нахилившись у порозі, вийшов Диба, теж спокійний і мовчазний, лише руки в нього були скручені позаду його ж власним червленим опоясом, та в порожніх золочених піхвах не було меча. Двоє веліих боляр ішли невідступно за Гостомислом Дибою, а далі мовчки посунули з намету всі інші князі та боляри й, не прощаючись, розбрелися кому куди.

Хтось пустив звістку, й вона тихо зажебоніла юрмиськом косацтва:

— Завтра з першим сонцем...

Усіх уразила й мов змертвила та давно сподівана жахлива новина, що Гостомисл Диба таки винний і шестеро нових волохів потвердили волошіння Новослава Граба, а також Душана й Станка.

Й майже ніхто не знав, що після волошіння, коли в полотці Великого князя, крім самого Соболя, лишилися Валдислав, Сур та Малко, рудовусий сіверський князь Любиця сказав, дивлячись у червлений жар бронзового вогнища:

— Неправедно вчинили волфи, Великий княже.

Соболь одповів хрипким голосом:

— Ти-с просив переволошити, і я — дозволив. Чи не віруєш у кумирів наших?

Любиця Пугачич твердо відповів:

— Одне діло — кумири, інше діло — волфове!

Такого звинувачення ще ніхто не чув, і в полотці стало зовсім тихо, аж моторошно. Тоді з-від великокняжого ложа підвівся Валдислав, простяг руку й лагідно торкнувся Любичиного плеча. Й голос його був теж м'який і лагідний.

— Усі ми будемо вельми раді, коли Великий князь одужає, — сказав він. — І ти радіти-ймеш, правда, Любице? — Й доки рудовусий северин міркував, куди хилить сей турич, він так само проказав: — Але володар може знову занедужати, еге ж? Ну, там нежитя вхопити або ще чогось...

Від моторошної думки в Любиці аж вуса провисли й по спині пробігли мурахи. Він широко розплющеними очима подивився на турицького зайду, який був здатен до всього, й зів'яв, і згорбився, й поволі вийшов з намету.

А вранці, ще до сходу сонця, над стрімкою кручею зібралося багато косаків. Коло самого урвища стояв Диба зі скрученими руками, але без жупанської писаної свитки та шапки. Шпакуватий чуб його маяв на холодному вранішньому вітрі й ліз то за низький комір, то в вічі, й Диба зовсім байдуже стріпував бритою головою.

Всі чекали сходу сонця, й Граб, убраний у свіжу довгу сорочку та запнутий чистим полотком поза вуха, спитав, розглянувшись по натовпі:

— Хто воліє? Сю кров кумири беруть на себе.

Та жоден косак, і жоден болярин чи князь не бажав навіть такого легкого гріха брати на душу.

— Хто воліє? — поспитав знову Граб, бо якби ніхто не погодився, мав би сам закасувати рукави своєї жоночої сорочки, а йому того вельми не хотілось: одне діло — приректи людину до страти, й зовсім інше — відрубати їй голову власною рукою. Й коли на сході зарожевіло й сонце ось-ось мало виглянути, він жалібно й роздратовано гукнув угрете:

— Хто ж воліє?!

Обабіч Диби стояло двоє старих воїв о мечях, священна варта, але й вони вперто відвертались од упалого в розпач старійшини волфів. Учора волфи визнали жупана Дибубу клятволамом, і се вже ні в кого не викликало сумнівів, але так само ні в кого не підіймалася рука на відчайдушного й могутнього рубайла Дибубу.

Й раптом усі почули густий Дибубин голос:

— Дай он тому, Грабе, бо твоя баб'яча дісниця схибить і не зможеш відтяти мені голови за раз. Я-м видів, як твої пальці вчора тремтіли. Дай йому, він і на брата руку підіймав.

Так сказав древлянський жупан Дибуба й зміряв прискаленим оком Валдислава, який стояв у першому ряді.

Турицький жупан весело засміявся й підійшов до Диби:

— Пощо речеш на мене "браторуб"? Я-м не вбивав свого брата!

— Але вбив би-с, якби доп'яв. Ти й рідну маму зарізавав би-с.

У сю хвилю над обрієм з'явилися перші сонячні промені, Валдислав, і досі посміхаючись, вихопив з Грабових рук меча й поплював собі в жмені, жупан Диба став навколішки й поклався щокою на зрубаний пень. А вої тупо дивилися, як Валдислав підіймає меч обома руками, наче зібрався сокирою рубати дровиняку, та як меч свиснув у повітрі й опустився, як покотилась із кручі чубата Дибина голова, а вкорочене тіло засіпалось...

По трьох сідмицях Великий князь Соболю, оклигавши й набравшись нової сили, вирушив на далекі влови з кречетами. Стояла осінь, тепле бабине літо, й у плавнях понад Інгульцем збиралося безліч лебедів, журавлів, гусей, качок та іншої дичини. Вони ще не летіли в ірай, але гуртували великі зграї й годинами ширяли над плесами, привчаючи молодих до нелегкого шляху на полудень.

Саме в сьому місці першого ж дня надвечір, коли ловецький стан великокняжий розташувався на ночівлю, збираючись уранці почати полювання, на близькому пагорбі з'явилася добра сотня комонників. Сторожа зняла запізнілий лемент, і всі заобертались у той бік. Ловці хапалися до зброї, бо ніхто не відав, що то за люди й що їм треба в сьому полі. Спутані коні паслися далеко, на них надії ніхто не покладав: поки добіжиш, та поки розпутаєш, та поки загнуждаєш, ті з пагорка встигнуть усіх потяти.

Сили були нерівні, й сподіватися мисливці могли тільки на ласку Юра Побідника. Вони поволі сходились у коло до Великого князя й чекали, що буде далі, відчуваючи смоктання під ложечкою. Тоді з-поміж комонників на пагорі виділилось троє й понеслося вниз, до ловецького стану

Всі аж роти пороззявляли. На передньому коні сидів молодший брат Великого князя — Осмогруд. За сі майже півтора літа, відколи його не бачено в Стані, він розвинувсь у плечах і поміжнів, а вусате голобороде обличчя було темне від засмаги. За Осмогрудом тримався старий між з воїнськими вусами й кіскою та великим рубцем через увесь вид навскоси. Третім їхав ще зовсім молодий воїн, молодший і за Осмогруда.

Найбільш ошелешеним серед усіх ловців здавався Соболю. Він і досі тримав у руці напівздобутий з піхов меч і дививсь на брата нестямними очима знизу вгору. Десь у плавнях гомоніла дичина, й приборкані кречети в лозових клітках збуджено квилили.

— Сховай меч у піхва, брате, — сказав Осмогруд, не тішачись тим ураженням, яке справив на сих людей.

Всі з полегшею відітхнули, й тоді Осмогруд знову порушив тишу:

— Речуть, ніби-с убив ти жупана Дибубу?

Се подіяло на Соболя, мов ляпас для сплячого, й він прокинувся й ще стонілим від сну голосом вигукнув:

— Не я-м убив! Його волфи вбили!

— За що?

— За клятволамство!..

Та Осмогруд підняв руку, наче мав право перебивати Великого князя:

— За те, що кричав мені "славу", брате. Всі відають, і всі те чули. Безневинного-с убив ти, брате... А ще-м чув я, що ладнуєш рать на турицького Воїжира, за Дунай. Чи правда то?

Соболь мовчав. Із першими морозами він збирався перейти Дунай по кризі й дав усе в сім ділі слово Валдиславові. Дбав не так за Валдислава, але ліпше мати сусідом свого друга, ніж братового.

— То ж родаки наші, туричі, — вів Осмогруд. — Не діло — ратитися з родаками.

Соболь прискалив око:

— Хіба ж Валдислав не є твій вуйко, рідний брат твоєї матері?

— Вуйко.

— Тож я й хочу допомогти твоєму родакові, — засміявся Соболь. Коли небезпека минула, він знову стямився й тепер говорив розкуто й вільно, як і належить Великому князеві, навіть коли навпроти — рідний брат, навіть коли сам піший, а брат — верхи. Й раптом йому спало на думку те, що мало б уже давно спасти. Він уражено вигукнув:

— Зажди!.. А хто се мовив тобі про моє ладнання на турицького князя Воїжира, га? Диба?.. Диба, речи! То ти й прийшов-с його хистити? А мовиш: "Диба є невинний"! Винний, винний, коли повідав тобі про мої лаштування. Бо ж їв у мене попіл з вогнища й присягався, ніби нічого про те не відає! Винного-м скарав я на горло й карати-йму всіх клятволамів, аби-с і ти про се відав!

І коли він урешті спинився, лихий і червлений од власного крику, Осмогруд тихо, але чутно, проказав:

— Диба невинний, і хай убивцям одплатять за нього наші кумири. Ти підняв руку на родича, а рідну кров не змиєш ніякими покутами. Стрий Гостомисл Диба... Ну, а про твою турицьку рать повідав мені Валдислав.

— Хто-о?!.. — Соболь аж очі вирячив.

— Я-м уже казав тобі: Валдислав.

Соболь роззирнувся, шукаючи очима турицького жупана, який мав бути тут, серед мисливців, але не побачив його.

— Де Валдислав?! Нехай одповідь моему братові, що то є лжа! — вигукнув Соболь.

Осмогруд глузливо посміхнувся:

— Здоганяй, брате, вітра в полі!

Й кивнув бичем у степ, де бігло двоє коней. На одному з них сидів охляп турицький жупан. Почувши, куди хилить розмова між братами, він поза спинами мисливців розпутав двох найближчих скакунів і втік.

Соболь наказав негайно здоганяти втікача, та Валдислав був уже надто далеко, ще й із другим, заводним жеребцем.

Валдислав міркував приблизно так само, як і Соболь, що ліпше мати сусідом родака, до того ж найближчого — сестринця, ніж чужу людину, бо чужий завжди зрадить, а ще й поглумиться. Й він підбивав Осмогруда перехопити в брата меч Юра Побідника. Нахвалявся вбити Соболя коли Осмогруд пообіцяє йому, Валдиславові, підтримку супроти Воїжира.

Про те, що князь Осмогруд поблизу, Валдислав довідавсь у його підручного воїна Слободана, якого зустрів у трясовищах понад Інгульцем.

Тепер Слободан стояв конем олівуруч Осмогруда й теж посміхався, дивлячись, як тане на крайнебі маленька постать утікача.

Доки Соболь, відмовившись од переслідування, шукав ті слова, які мусив сказати братові, брат поставив коня диба, й так само диба обернув його, й зострожив, і тепер усі ловці дивилися вже вслід трьом верхівцям, які неслись похилим горбом угору, де з'юрмилися їхні люди. Й найдивніше було їм стежити за тим молодшим, підручним воїном, Слободаном, бо той якось кумедно підскакував у сідлі, коли кінь викидав уперед ліву ногу. Чобітьми молодик стояв у якихось петлях,

припасованих до сідла. Такого ганьбища ще ніхто не бачив, бо вої споконвіку їздили верхи, охляп звівши ноги додолу чи обхопивши ними коня попід черево. Іншим разом люди попореготали б із такої пригоди, та тепер було не до сього.

Розділ 14

Після повернення ловців у Стані загомоніли про зустріч у плавнях над Інгульцем між двома синами Велеслава. По тій пригоді вже минуло добрих десять або й більше днів, але князь Любиця вирішив розшукати Осмогруда, розшукати, хоч хай там що.

Виїхавши ніби на влови з двома синами, не взявши в обслугу жодного роба чи бодай молодого воїна, він проблукав три дні, марно перепитав у всіх селах. А на четвертий день, перед самим рушенням уранці, коли вже й коні були посідлані, до двору, де ночував князь Любиця зі своїми вусатими синами, в'їхав кумедний вершник, який, припасувавши до сідла ременюку з петлями, не гуцався, як усі, дрібно й часто, за кожним кроком коня, а ніби підводивсь у петлях і знову сідав, — через крок.

— Ти що то дієш? — здивувався рудовусий князь.

А вершник уже не підсідав угору, бо кінь перестав бігти.

— Так легше, — пояснив він князеві. — Не гуцає й не збиває зад.

Любиця тільки стенув плечима, а сини його підійшли до вершника й заходилися розглядати кумедний приладок із сирого ременю на його сідлі.

— А конязі хребта не набиває? — спитав молодший вусанець.

— Не набиває, — пояснив Слободан. — Я-м підклав по боках дві товсті вузькі повстини — якраз ремінь до хребта й не торкається. А ти єси князь Любиця? — звернувся він до старого.

— Любиця. Зодкуду відаєш?

— Із твоїх вусів, — одповів хлопець і заллявся реготом. — Речуть оратаї ніби шукаєш Осмогруда?

— Ну й що?

— Сідайте, поїдемо.

— Ти відаєш, де Осмогруд?

— Сідайте, речу! — знову засміявся Слободан. — А разом уздрите, чи гуцає мені з тим ременем на сідлі.

Князь із дорослими княжичами посідали на коней, і доки сонце підбилося на дві сулиці вгору, Слободан привів їх до Осмогруда.

— Поможнів єси, — сказав Осмогрудові Любиця, коли вони вітались.

— Та й твої отроки також поможніли, — відповів Осмогруд. Із старшим, Стоїлом, вони колись товаришували, та тепер той осторонь тримав свого та вітцевого коня, бо в вітця малася перемога не про його вухо. — Пощо-с мене шукав?

Князь Любиця не відказав одразу. Він почав довго й широко розповідати про те, що діється в Стані війська, що думають і що гомонять вої та боляри, чим вони заклопотані та як налаштовані діяти. Й лише тоді відповів на запитання Осмогруда:

— Осе-м приїхав по тебе, княже. Всі боляри велії та малі, й усі князі просять, і я з ними також. Послали мене й наказали, аби-м без тебе не вертав.

— Так таки й усі? — засумнівавсь Осмогруд. — А Сур, а Малко?

— Сура з Малком облиш. Ті мають вигоду.

— А волфи?

Князь Любиця зітхнув. Усе наплутав отой зайда Валдислав, і хоч тепер і сам утік, але всіх переколошкав і позводив лобами. А хто раз дав хибу, то вже й тримається того, віддавши душу чорним тіням.

Любиця й сам був мовби кривним родичем Осмогрудові: жона Осмогрудового вітця Велеслава — Опія — була донькою рідного Любичиноного брата, Рудана Лютиборовича, сина Люта Пугачича.

— Він тобі кривний, — сказав сіверський князь Любиця Пугачич.

— Свому братові Валдислав ще кривніший, — дав одкоша родичеві Осмогруд.

Любиця не без удоволення хитнув головою й почав знову благати:

— Їдь, княже, з нами. Вся рада й усе віче буде за тебе.

— Ні, — твердо відрубав Осмогруд. — Братогубом ніколи не стану.

— То ти й не вбивай Соболя. Нехай собі жиє.

Молодий князь подивився на Любичиних синів, які захоплено про щось розмовляли, зиркаючи на Слободана та його коня, й на душі стало сумно та щемно.

— Коли вже що почнеться, то ніхто не скаже, де тому край.

Сі мудрі слова були достойні старця, й рудовусий князь із повагою й жалем подивився на молодшого Велеславого сина. Й ще дужче збрижалося йому чоло, коли згадав, хто лишається в Стані володарем Священного меча.

— Мовлять, нібито брат твій повів собі жону в грецькому торжищі.

Осмогруд відкинув звинувачення:

— То й що? Мій отець також мав жону-грекиню.

Любиця хотів сказати, що з того нічого путнього не вийшло, бо тепер Сობоль і сам не відає, хто він є: грек чи древлянин. Але Осмогруд стояв на своєму:

— Я-м чув про те, але то не є жона йому, а наліжниця. По-грецькому — гетера. Й не вір, що Великий князь може зрадити свій народ. Нехай помиляється — то одне, а зрадити не може володар, бо то все їдно, що зрадити самого себе.

— А ти не боїшся? — раптом, спитав Любиця, просто спитав і годі, не пояснюючи й не тлумачачи.

Та молодий князь його зрозумів:

— Брат на брата руки не здійме. Так велить давній покон.

— А Валдислав? — закинув Любиця.

Се вже було надто жорстоко, та сіверський князь не мав іншого виходу — мусив сказати все й усе зважити. Осмогруд по довгій мовчанці сказав, мовби сам до себе:

— В кожній череді лучається ґула корова. Є всякі древляни, сіверяни, всякі русини й греки... Мені повідав осей воїн, — Осмогруд кинув на Слободана, — що видів тут у наших краях вельми мудрого грека. По-нашому звався Дарданом, а по-їхньому-м забув... — Князь голосно спитав свого молодого воїна: — Як звали отого грека?

— Котрого?.. Дардана?.. Геродот.

— Геродот, — повторив князь. — Речуть, ходив до того котла нашого на Мертвоводі. Й мовив, що наші люди — вельми розумні. Слободан сам чув се від нього. — Осмогруд подивився на зажуреного Любицю, збагнувши, що всі ті слова сіверському князеві ні до чого, й пояснив: — Інчі ж греки звать нас варварами, а се є по-нашому як дикуни. Всякі люди є на землі, княже. Й не вір отим перебрехам про брата мого.

Навколо здіймалося з десять або дванадцять полоток, притрушених першим снігом, а далі плинув ще не закутий у кригу Інгулець, і Любиця подумав, що повідає князям та болярам, повернувшись у Стан. І що вчинить Великий князь, коли раптом дізнається про сі його відвідини.

А Великому князеві було в Стані вельми тоскно. Після тієї несподіваної зустрічі з братом в інгулецьких плавнях він перестав вірити будь-кому і в будь-що, почував себе дуже самотнім, волею кумирів закинутим серед чужі люди, які коряться не йому, а важкому старовинному мечеві, що висить на середній сосі його полотки.

На кожного він тепер дивився з підозрою й удень і ввечері тримав коло намету двох воїв о мечях і списах, о мідних шоломах та кованих

щитах. Найогиднішими з усіх видавалися йому Сур та Малко, проте ні з ким іншим не міг зійтися, бо друзів у таборі не мав змалечку, довгі роки проживши в далекому материному теремі, де розмовлялося тільки по-грецькому, требалося виключно грецьким кумирам і всі звичаї були незмінно грецькими.

Відтоді, буваючи тут короткими наїздами, він так і не звик до законів ратного Стану й завжди відчував себе гостем серед козаків. А тепер, по всіх подіях останнього часу, надто ж по тій розмові з молодшим братом, Соболю почувався геть розбитим. Осмогруд при всіх болярах показав тоді в інгулецькій заплаві, що не Соболю, а він мусив перейняти від отця священний меч Юра Побідника.

Й найстрашніше сталося вже пізніше, після того злещасного ловування, коли Соболю і сам повірив у се.

Тоді йому раптом згадалась Опія. Чи знов озвалися забуті почуття, чи він підсвідомо шукав людину, якій міг би звіритись у скрутний час. Опія завжди зустрічала його з холодною покорою жони, яка мусить винитися можеві, навіть нелюбому й гидкому, а й се не злякало б тепер Соболя, бо Опія була часткою чогось міцного й сталого. Але її вже теж давно вирядили на Вітчину, в Древлянську країну, й усі подуми про неї лишалися марницею.

Й коли Великому князеві зовсім забракло повітря серед тисячі тисяч незнайомих і чужих людей, він несподівано для себе збагнув, що й оті самокарання, й думки про Опію, яку він ніколи не любив, — звичайна маячня. Просто йому закортіло до Ольбії та й годі.

Соболю аж пожвавішав, і Сур і Малко та інші чільники здивувалися, побачивши в очах свого зверхника нетерплячий вогник.

— На влови, княже-с, намислив іти? — спитав його великий горинський пан Малко, якого Соболя після страти Гостомисла Диви зробив древлянським жупаном.

Але Соболя презирливо зморщився й тихо буркнув грецькою мовою:

— Варвар!

Малко не зрозумів, і се ще дужче зміцнило Соболя в його переконанні. Варвар завжди лишається варваром, зі злістю в серці подумав він, бо, крім битов та ловування, нічого не знає.

Й тут його побили мурашки. Ні, він не злякався, а просто був дуже здивований сам собою. Він уперше в житті назвав свого підданця й одноплемінця тим зневажливим словом, яким називають греки всіх негреків. Соболя подивився на жупана Малка ще раз, і перед очима постав багатий і дивний материн дім над Богом, і мати в білім хітоні, й роби, стрижені "в драбинку", й вітар Зевса Огнищанина, й маленький чорнявий хлопчик серед чепурного брукованого дворика. Він сам. І жупан Малко з його бритою головою та бритим підборіддям здався йому таким нікчемним і диким, що Соболя аж очі заплющив. За яку провину, за гріхи якого прадіда так безжально покарали його безсмертні, зробивши подібним до сих похмурих і диких людей, що не знають ні солодких ритмів "Іліади", ні легенди про палкого й нестримного Фаетона, ні навіть звичайнісінького еллінського письма? Яким ериніям слід піднести найдорожчі жертви, аби змилоstellились і не переслідували його все життя за чужі гріхи диких предків? Чи не за злочин вітцевого діда Савлія переслідують еринії Соболя? За того Савлія, що вбив свого рідного брата Анахарсіса, якого навіть Солон Велемудрий мав за наймудрішу в світі людину?

Соболеві стало неймовірно шкода себе. Ту давню історію, що трапилася тому літ із сто тридцять чи й більше, розповідала мати в один з теплих літніх вечорів його щасливого безтурботного дитинства, й він і

досі пам'ятав материн осудливий голос. Такі вони всі, ті варвари, ревниві до свого й нестерпні до чужого. Їх, казала мати, не спиняє навіть кров, яка тече в братових жилах...

Наступного дня Великий князь повелів тисячі ратників лаштуватись у витягу.

— З обозом і чередою, — сказав він сіверському князеві Любиці Пугачичу. — Й воєводою будеш ти.

Любиця був дуже здивований. Великий князь хотів підлеститися до нього — інакше такого веління зрозуміти не міг би ніхто.

— Коли? — тільки й спитав Любиця. Великий князь одвернувся від нього й буркнув:

— По двох днях.

І по двох-таки днях раннього ранку, не принісши навіть звичайної жертви Юрові Побіднику, як належало перед кожною витягою, він повів полк через обидва гирла. Вода в Данапрі була холодна, мов крига, й листопадовий вітер до кісток проймав мокрих воїв і мокрих коней; а Великий князь незворушно мостивсь у високоносій, вистеленій строкатою повстю ладді на шість веслярів, і таке в житті воїнського стану траплялося вперше. Навіть найстаріший ратник не пригадував, щоб не якийсь там болярин, а й сам Великий князь Велеслав забиравсь у ладдю тоді, коли ратні можі й косаки долали плавом крижану воду.

На правому березі Головного гирла, між Данапром та Білим озером, Великий князь показав мечем на захід, не давши воям до пуття й висушитись. П'ять сотень на чолі з володарем погналі вскач, а решта під проводом сіверського князя Любиці Пугачича лишилась іти повільним кроком за волячими возами та чередою сивих тонкорогих корів.

На Лимані навпроти Ольбії Соболю послав півсотні козаків уздовж берега шукати ладдю, й незабаром вої притягли старий баркас, відібравши в якогось грека в рибальському селищі. Соболю поморщився. Не личило сідати в таке брудне й просмолене корито, від якого тхнуло рибою й жабуринням. Але послати на той бік по щось пристойніше він не міг, бо сонце вже хилилось над білі стіни Ольбії, а його взяла страшенна нетерплячка.

Соболю повелів вислати ладдю чистою повстиною й заліз усередину, взявши з собою десятьох воїв. Коні шарпалися й не хотіли входити в зимну воду, тож ратники насилу зтягли їх, добре вимокши. Четверо сіло за весла, решта тягла коней і стерегла, щоб не набрали у вуха води, бо Лиман тут був гін за сорок уширшки.

Пізньої ночі скіфського басилевса впустили західним пілоном у город, хоча й довго допитувалися, хто він, а тоді ще посилали по ніктепарха — воєводу нічної сторожі. Соболю узяв із собою лише двох комонників, але коло брами власного дому наказав їм вертатися назад і ночувати за мурами.

Віддавши коня приворітному робові, Соболю подався в дім. Тут уже ніхто не спав, бо Герміону вчасно попередили про його прибуття. Молода жона кинулася йому на груди, тоді сповзла вниз і обхопила велителеві коліна, як і належало справжній еллінці на стрітинах можа. Роба принесла в екус глибоку срібну мису води з лугом і стягла з Соболя м'які чоботи-скіфики, а Герміона заходилася власноруч мити йому ноги, відчуваючи себе на сьомому небі.

Великий князь, примостившись край ложа, дослухався до дотиків її ніжних і чуйних пальців та плюскотіння теплої води в співучій мисі й думав, що се, власне, те, чого йому ввесь час бракувало, а виразисті очі Герміони, коли вона знизу вгору дивилася на нього, сяяли радістю й нетерпінням.

Уранці він за набутою в Стані звичкою прокинувся з першим сонцем, і поряд на пухкому ложі була знову Герміона, розімліла й розкидана в теплі затемненого таламуса, струнка й досконала, мов ті харити, яких Соболь бачив на чорнолакових афінських енохоях та пеліках. Тоді йому здалося, що вона й сама ввібрала в себе довершені лінії тих пеліків та амфор, нова хвиля тепла залляла його з голови до ніг, і він ледь чутно провів рукою по чистому, як новий сніг, тілові Герміони. Вона прокинулася, й солодко випросталась, і притягла його до себе, раптом спалахнувши займистим рум'янцем.

А по сніданковій порі, лежачи на його пружному м'язистому передпліччі, вона водила маленьким пальчиком по колючому, з двох днів не голеному тім'ї й перебирала чорне пасмо довгої чуприни.

— Відріж її, — сказала Герміона.

— Пощо?

— Тоді в тебе відросте волосся й ти зовсім не будеш схожий на них.

Вона говорила про скіфів, і Соболь потамовано зітхнув:

— А як же я вернуся... туди?

Вона підвелась на лікоть і заглянула йому в очі, й у зіницях її він побачив себе й свою бриту голову з в'юном кіски. А Герміона, певно, знала, що він там бачить, і говорила тихо та млосно:

— А ти не вертайся. Тоді в тебе й борода відросте, й будеш, як усі...

— Хто "усі"?

— Як усі елліни, — відповіла вона ще тихіше.

Соболь засміявся, вивільнившись із її м'яких рук, і почав убиратися в те, що з вечора налаштувала йому роба-покоївка. Так завжди говорила йому мати, й се його трохи ображало.

— Мій отець і мій дід були басилевсами скіфів, — нагадав Герміоні Соболь.

Але вона тут-таки знайшла відповідь:

— А кров людині дає мати, бо так звеліла Гера, Скіле.

Й тепер уже Соболь ніскільки не сумнівався, що то слова невгамовної Кіно. Герміона навіть назвала його так, як завше називала стара басиліса.

— Вона давно поїхала? — спитав Соболь. Герміона подумала:

— Перед двома декадами. Все чекала на тебе.

Молода жінка навіть не замислилася, про кого він питає, бо Кіно незримо була весь час між ними.

Соболь убрався в тонкий хітон із м'якої червленої вовни, вдяг куці еллінські ногавиці, що ледве сягали за коліна, взувся в еллінські черевії, що застібались на гаплики, й подивився на Герміону. На серці раптом замлоїлося, й Соболь згадав: якщо Герміона зараз промовить, що він викапаний еллін і тільки бороди та волосся йому бракує, — неодмінно трапиться щось лихе й невідворотне. Лежачи на боці зовсім гола, підперши щоку довгопалою рукою, Герміона теж дивилася на нього, й страх у Соболевому серці дужчав і дужчав. Її вуста розтулились, та не зронили тих слів, і Соболеві попустило в грудях.

Пошлю в Афіни багаті дари й накажу віддати жерцям того хорому, що серед священного гаю Евменід. Мати так докладно розповідала йому

про афінські хорони, що він мовби бачив їх на власні очі. Еринії, німфи неблаганної помсти, які все життя переслідують мене за невчинені гріхи, зглянуться на мене й теж стануть лагідними евменідами, з пристрасстю думав Соболь, бо я загадав на Герміону й кумири дали мені добрий знак.

Се принесло йому душевний спокій.

Над обід у гості до скіфського басилевса завітала ціла дюжина магістратів — і з колегії архонтів троє, й з колегії П'яти двоє, й четверо з колегії Дев'яти, й два ситони, й навіть старший аґораном, що наглядав на торжищі за цінами, товарами та податками з метеків і чужоземців. Скіл-Соболь поспитав архонта-епоніма Еака, що там чинять ратники за брамою, й той усміхнувсь:

— Оті десятеро скіфів? Усі вони вже тут. Ніктепарх упустив їх ночувати в кліть до сторожі. Сю ніч сильний вітер був!

Скіл-Соболь невдоволено буркнув:

— Я питав тебе про тих, що лишилися за Лиманом.

Вийшло трохи грубо, та старий Еак навіть не завважив того.

— Ти мислиш, басилевсе, — спитав він, — знову поставити їх під нашими мурами?

Не так давно майже вся скіфська рать уже стояла під мурами міста, й усі в Ольбії з тривогою згадували той час. Але з басилевсом скіфів сперечатися не годилось, і він удав, що питає просто з цікавості. Скіл-Соболь відчув загальну настороженість і спробував згладити се враження.

— Сього разу я привів не всю рать, а жменьку. Тисячу. Басилевсові не личить ходити самому. П'ять сотень з обозом переправиться вгорі, а сих, що zostалися за Лиманом, треба перевезти.

Ольбійські евпатриди, що насідали по всіх ложах і всіх тронах простірною екуса, пожвавішали, бо чутка про нову облогу не давала їм спокою й привела сюди, але тепер слова скіфського басилевса, сієї людини, яка мовила по-їхньому, наче справжній ольбіополіт, — заспокоїли їх остаточно. Архонт Еак підвівся й вийшов, а за хвилину повернувся й повідомив Соболя:

— Скїле, я послав роба свого гукнути сюди наварха.[57]

В екусі стояло велике бронзове вогнище о трьох коротких ніжках, яке скидалось на жертovníк, і звідти хвилями линуло тепло. Роб-частувальник нарешті вніс кратер, по тому три півамфори — одну з вином і дві з водою, й почав розводити напій. Певно, се здогадалася Гермїона, не без удячності подумав Сობоль про свою нову жону. Жодна жона, скїлькох я перезнав досі, не пасувала б навіть у підметки її сандалій.

І коли молоденька роба-покоївка внесла цілий кошик золотих і срібних келихів, прийшов покликаний Еаком наварх. Се був обвітрений кремезний моряк у чорному корзні-хламиді. Він повідомив, що суден в Ольбїї зараз мало.

— Скїльки? — спитав архонт Еак.

— Одна трїера й чотири малих діери, архонте. А Лиман розлився з осени на цілий схен.[58]

— До вечора перевезете, — сказав Сობоль, і наварх неохоче погодився.

— Хїба що до самої ночі...

Він душком випорожнив простягнений йому робом-частувальником ритон вина у вигляді двох баранячих голів із двома горлечками й ураз повеселішав:

— Добре вино. Слава тобі, басилевсе, й слава доброму кумирові Амфіктіону, що навчив еллінів змішувати вино з водою!

— Я п'ю нерозведене, — неприязно відгукнувся Соболь. — По-скіфському.

Й евпатриди, які зрозуміли нечемність грубого моряка, поквапливо допили зі своїх чар і заходилися підставляти порожній посуд частувальникові:

— Лий, робе, й мені по-скіфському!

— Також по-скіфському...

А старий Еак, який ніколи не відзначавсь умінням чемно розмовляти, цього разу квапливо вирядив наварха з екуса:

— Йди, Аріоне, звели закладати весла в судна.

Наварх знову нахмурився й вийшов, недбало махнувши рукою, й шкарубка моряцька хламида його сердито зашелестіла в одвірках.

Соболь осягнув поглядом присутніх, бо поведінку наварха всіх ольбійських кораблів можна було розцінювати не інакше як образу. Й усі се добре відчували й заходились один з-поперед одного нахвалювати скіфів за дотепний спосіб пити вино.

Тоді архонт-басилей Макроб перекинув розмову на теремницю скіфського басилевса:

— Такого в Ольбії не було й немає. Повідаю вам, у цьому теремі не посоромився б жити й найбагатший афінський евпатрид!

— А ти город наш бачив, Скіле? — раптом спало на думку архонтові Еаку. Сьогодні він був головним хоревтом, і Соболеві все здавалося дивним. Наближалась головна еклесія літа, коли вільні ольбійські громадяни переобирають і раду поліса, й усі колегії. Протягом дванадцяти місяців Еак карбував драхми зі своїм ім'ям, і се літо відтепер так і зватиметься: "Літо архонта Еака". Й хоч архонтом-епонімом ольбіополіт мав право стати лише раз у житті, та сей старий не шкодував ні рук, ні срібла, й голоси на всіх останніх еклесіях неухильно схилялися на його бік, чого не був певен про себе жоден з тут присутніх архонтів та магістратів.

— Ще не довелося, — відповів Скіл-Соболь на його запитання. — Знаю город лише від пілону до сього теремка.

То була гарна нагода, й незабаром гості гуртом повели скіфського басилевса показувати йому свій город. Надворі стояла холодна млиста днина, й з-від аґори вже розходились базарювальники. Люди горнулися в цупкі теплі гіматії, й з-під подолу в кожного виглядали вузькі скіфські штани, що добре облягали литку. Еллінський одяг був придатний для літа, якщо ж його носили й у зимові місяці, то тільки десь там, на полудні, в Елладі. Вуличками гуркотіли важкі повози купців та селян, і люди тиснулися до мурів, даючи їм дорогу. Вільні громадяни вертались із аґори з порожніми руками, зате роби ступали вслід за господарями, згинаючись під повними кошиками та червленими й чорними амфорами вина й оливи.

Перейшовши на той бік своєї вулиці, Скіл-Соболь із гостями вступили на священний брук аґори, з чотирьох сторін оточеної хоромами кумирів. По кутках стояли тесані кам'яні знаки, на яких було викарбувано: "Я — межа аґори". Камінь мовби промовляв до нього людським голосом, і Соболь засміявся. Йому стало весело, й та сутичка з нікчемним навархом ольбійських ладь видалася тепер не вартою уваги. Праворуч і ліворуч

майдану здіймалися стрункі колони хоромів, і все було так, як розповідала мати в далекі літа його дитинства. Святилища Посідона й Амфітріти, храм Афін Робітниці, якій громадяни часом дарували робів, одпускаючи їх на волю, все се Скіл-Соболь бачив, проїздивши вулицею додому, але бачив лише ззаду, — й тепер був зачарований красою хоромів.

— Подобається? — спитав архонт-епонім Еак, показуючи йому й тлумачачи.

Скіл-Соболь тільки схвильовано кивав.

— А там ото, навпроти нас, хором Зевса Громовержця.

В скіфського володаря по спині пройшов холод. З іменем усемогутнього еллінського кумира було пов'язано стільки легенд і пісень, які співала й переказувала мати. Й кожна легенда завершувалася перемогою еллінських кумирів, що незмінно брали гору над кумирами інших народів, і перемогою еллінів над варварами, бо на те Зевс і такий могутній, щоб давати сил своєму народові.

Й коли вони, штовхаючись поміж базарювальниками, робами, трапедзитами й агораномами, які, здавалося, не звертають на них жодної уваги, зайняті улюбленим ділом, — обійшли всі хороми всіх чотирьох сторін агори, Соболеві стало сумно й знову трохи шкода себе.

Все викликало подив і захоплення, й усе належало сим цікавим людям, які з гордістю звали себе еллінами. А хто ж він такий, нещасний володар диких варварів? Хто? Теж еллін, бо має матір-еллінку? Чи таки варвар, син і внук варвара? Ольбійські евпатриди йшли обіч і позад нього й улесливо пояснювали йому й назви хоромів, і силу кумирів, яким ті хороми присвячені, та він чуйним вухом уловлював їхню нещирість. Діди сих магістратів приїхали тому сто літ на дику землю скіфів з прекрасного й таємничого Мілета, й се вчувалося в кожному їхньому слові, зверненому

до нього. Вони елліни, а він був і лишається варваром, попри всю його могутність і всі багатства.

Соболь потяг Еака в прохід між хоромами Зевса й Аполлона й несподівано й для самого себе грубо спитав його:

— Коли людина стає елліном?

Се запитання злякало самовпевненого архонта, й він кліпнув очима в бік інших магістратів, але скіфський басилевс дивився на нього роздратовано й сердито, й Еак не знайшов у собі сили гукнути когось на підмогу.

— К-коли! Ну... як розмовляє по-еллінському...

— Та й годі?

— І як приносить жертви еллінським кумирам. І Зевсові, й Гері, й Афіні, й Аполлонові, й Ареєві, й Посідонові, й...

— І годі?

Архонт-епонім знову блимнув у бік товаришів, які нічого не чули, зате пильно дивилися сюди, намагаючись уторопати, чому так знітився їхній перший архонт. А Скіл-Соболь думав про те, що всі ті слова словами й лишаються, не варті навіть мідного халка, бо й метеки-іноземельці, й метеки-відпущеники, навіть роби й говорять по-грецькому й чинять треби грецьким кумирам.

— А ще коли метекові дасть ісотелію екклесія, Скіле.

— Метекові?

Обличчя Скіла-Соболя раптом налялося кров'ю й довгі скіфські вуса ворухнулись угору. Метеками його мати називала найупослідженіших людей, майже робів, і він одразу збагнув, за кого мають його ці влєсливі на стороннє око люди й ким він для них лишиться назавжди. Соболю насилу втримався, щоб не схопити сього старого чоловіка за гостру сиву бороду й геть висмикнути її.

Агора, де ще кілька хвилин тому було чимало всякого людю, тепер нараз спорожніла, бо наставала обідня пора, й холодний вітер удерся в проміжок між хоромами, й Соболеві стало холодно й самотньо на сій знелюдній агорі, й він майже побіг повз евпатридів, повз облишені ятки гончарів, і рибалок, і пекарів за нижні хороми священної площі, де починалася вулиця й де був його дім, усе таки його...

Герміона зустріла Соболя в порозі таламуса, й він здавсь їй не так злий, як розгублений і нещасний. Молода жона не зважилася розпитувати й негайно зникла за дверима, що вели в Гінекей, жіноче царство дому, бо так велів закон еллінський — жона є жоною, а між — можем, і гріх розпитувати його, коли він не бажає сам звіритися своїми чоловічими клопатами, й належить триматись якнайдалі від тієї спокуси. Навіть богиня ночі не владна до кінця зрівняти обидві статі, бо й у таламусі жона завжди внизу, а між угорі, й так поклали кумири, й смертні мусять шанувати сей закон.

— Коня! — гукнув Соболю до котрогось роба, що саме ніс в'язку дров на пекарню.

Незабаром засідланого білого жеребця з чорною гривою й чорним хвостом підвели до хвіртки, й Соболю подався клусом у бік Борейського пілону, розпуджуючи нечисленних перехожих. Брама була відчинена, й він на повному скаку пронісся повз ошелешену варту. За містом по сей і по той бік дороги здіймалися стели та пам'ятники Борейського некрополя, де спочивали перші мілетяни-колоністи. Вітер тут гуляв ще нестримніше й аж свистів у вухах. За некрополем Соболю роззирнувсь, але ніде нікого не побачив. Тільки вдалині ліворуч видніло невеличке

сільце, а з геть протилежного боку на побілілих од снігу горбах — ще одне.

Соболь потяг за лівий повід, і жеребець поніс його навколо некрополя та примерзлого водоймища, яке облягало мури города від полунічного, Борейського пілону поза згином мало не до пілону Зефірного. Й тут, на захід од Ольбії, був теж некрополь, але молодший, де ховали небіжчиків тепер, та й не самих еллінів, а й метеків, і робів, і навіть собак. І якщо над місцем останнього сну метеків стояли скромні стели, на яких було написано "Рой, пафлагонець", або ж "Драгос, тракіянин", а могили робів були взагалі без жодної мітки, то над місцем поховання улюбленого пса часом здіймалися мармурові пам'ятники з пишними епітафіями, де було перелічено всі достоїнності чотириноного друга й увесь його родовід.

Скіл-Соболь осадив коня біля самого пілону й гукнув до двох вартових:

— Де ваш епарх?

Епарх виглянув з-за визубня башти й одразу впізнав Соболя, бо той був знову в усьому скіфському.

— Що ти хочеш, басилевсе? — озвавсь епарх.

— Де мої вої?

— Тут неподалік, Скіле. В приміщенні сторожі під стіною. Якщо ти...

Скіл-Соболь нетерпляче перебив:

— Не про сих питаю!

Епарх одразу здогадався і гукнув:

— Піднімися, басилевсе, до мене, й сам побачиш. Сходини он там! — І він показав на вежу позад себе. — Коня твого мої гопліти відведуть.

Соболь кинув повід у руки вартового й пішов шукати сходинок, що вели на башту. Піднявшись угору, він роззирнувся. Звідси, з західного, Зефірного муру було видно невисокі пагорки, за якими холодно блищало вузьке звідси плесо Берязанського лиману. Та епарх сторожі повів його муром на полудень, широким, у п'ять ліктів, муром, який тягся рівною стрічкою на добрих три або й чотири стадії. Там, де мур повертав на схід було Верхнє місто. На наріжній вежі стояло двоє вартових. Епарх махнув їм рукою, й вони спустили їм лазиво з міцними дубовими щаблями.

— Лізь, — запропонував епарх і прослідував за Скілом-Сободем на вежу, що здіймалася значно вище над муром.

Звідси зовсім добре було видно весь Верхній і весь Нижній город і широку та круглясту внутрішню заводь із двома пристанями, зовсім порожніми в сей час, і сходи, що вели з гори до самої заводі, й східчастий, напівкруглий амфітеатр Діоніса в тому місці, де верхні вулиці з'єднувалися з нижніми.

— Он де твої вої, — сказав епарх, та Скіл-Соболь і сам уже бачив величезну трієру, що наближалася до Гідропілона, та чотири невеликих дієри за нею. Наварх ольбійського флоту ледве тепер перевіз частину Соболевих воїв, інші лишалися десь там, на лівому березі Лиману, й він марно силкувався розгледіти їх на далекій смужці суходолу.

— Скільки воїв уміщає та трієра?

— Якщо без коней, то на морі — вісімдесят. А в Лимані можна й сто, й більше. Тут хвиля низька. З кіньми ж...

Він навіть вагався назвати, скільки вершників із кіньми могла вмістити найбільша їхня ладдя.

— Пошли сказати їм, хай вої стають не в городі, а за Борейським пілоном, — промовив до епарха Соболя, а сам заходився спускатись тим таки лазивом на городську стіну.

Розділ 15

В останні числа мемактеріона[59] в гості до скіфського басилевса внадивсь архонт-басилей Макроб. Заходив, пролежавши з господарем півгодинки, йшов собі додому. Скіл-Соболь був радий і йому, бо в теремі ставало нудно, а після того випадку на агорі майже ніхто не наважувався приходити сюди. Здавалось дивним, що всі їхні розмови крутились навколо Малих Діонісій, що мали початись із місяцем посідеоном.[60] Та скіфський басилевс, попиваючи з довговухого кіафа розведену пірру (чистого вина він намагався не вживати, хоч розведене тхнуло водою), уважно слухав, а потім, коли старий залишав його самого, приходила Герміона, й тепер уже сам Скіл-Соболь навертав розмову на ті таки Діонісієві свята, що відкривались у найдовшу ніч року.

Герміона потай раділа — й разом з тим боялася злякати його необережним словом. Але часом літа зраджували її, й вона пускалася берега, забувши про все на світі, радіючи тій мрії, що заповонила їй душу ще з муніхіона-місяця й що мусила рано чи пізно здійснитись.

Одного вечора, лежачи поряд під пухким овечим укривалом, вона сказала йому:

— Скіле, не хочеш стати елліном?

Такі відверті слова бентежили його, й він ставав небалакучим, але сього разу Герміона почула:

— А що се дасть?

— Будеш елліном! — засміялась вона.

А йому раптом пригадався рудовусий сіверський князь Любиця Пугачич з його двома теж рудовусими синами-княжичами. Тисяча воїв, яких узяв із собою Великий князь, розташувала свій стан одразу за Борейським некрополем, й ольбійські купці та техніти[61] знайшли там удячних покупців свого товару. Вони з рання до самого смерку товклися серед скіфських воїв, вигідно збуваючи їм і полотна, й прикраси, й навіть печений хліб, оскільки в поході, хай і такому, як осей, м'ясо в'їдається, пекти ж хліба нема де.

Між греками й скіфами часто виникали суперечки, які Любиця вмів швидко гамувати, та одного разу він, почувши галас у тісному натовпі серед стану, встряв і сам у змагання. Якийсь техніт, а чи купець насміхався:

— Що то за кумири ваші? Хіба то кумири? Вони й хоромів собі не мають. А в нас...

І почав нахвалявати хороми священної площі: й Зевсів, і Посідонів, й Аполлонів, і розкішні жертovníки, й бронзові та срібні тринози, й тесані вівтарі перед кожним святилищем. А ви, варвари, тільки, мовляв, і знаєте хором свого Арея, якого називаєте Юром.

— А ви влітку світите голим тілом — ноги аж за коліна видно, гидко дивитися! — відповів еллінові котрийсь воїн.

— Зате ви п'єте кров убитого ворога! — повернув йому еллін.

— Хто се тобі казав?!..

— Ми всі знаємо. Й здираєте з убитих шкіру на голові й шиєте з таких шкір собі хламиди. Або ж робите з них утиральники.

Від такої образи всім косакам заціпило, й ніхто не міг здобути на достойну відповідь. Устряли й інші греки, які вміли розмовляти по-скіфському, й почали повторювати всілякі вигадки про варварів, що ціле життя живуть на своїх возах і навіть не вмиваються.

Купатися в поході таки не було умов, і греки-посмішники брали гору.

— Де ваші жони? Обходитесь й без жінок? — зухвало натякнув той самий техніт з гончарної вулиці.

Князеві Любиці хотілось пояснити грекам, що такий закон у скіфського воїнства — тримати жону в стані доти, поки вона виповниться, щоб не меншало люду в їхній великій землі. А непорожніх жінок закони велять відправляти назад. Вигодувавши ж маля, жона знову приїздить до свого жока по нову дитину, бо так заведено серед воїв, які вже понад шістдесят літ, після перської навали, стережуть землю та яких елліни прозивають "царськими скіфами"...

Так хотів сказати сіверський князь Любиця Пугачич і вже був почав проштовхуватись до сперечальників, як раптом спинився. До нього тільки тепер дійшло, на віщо натякають усі ольбійці, й у животі йому похолело від нечуваної образи. Він розметав натовп і вхопив того техніта за барки:

— Що плетеш ти, цапе бородатий! Та то ж ви, греки, без жінок обходитесь! Коли вам обридає жона, ви беретеся до молодих отроків! Не ми, а ви! В нас би за се — голову! Йди з-відсюду, аби-м я тебе тут і не видів, паскуднику!..

Вої, до яких теж тільки тепер дійшло, в чому їх винять греки, ошаліли й почали шмагати посмішників бичами й плазом мечів, а греки втікали, затуляючись, аж курява знялася по них на примерзлому сухому вигоні.

Іншим разом косаки почали доводити грекам, що грецькі кумири неправдиві й нечисті — змушують людей своїх брехати й калічити собі душу, а то й уподібнюватися хижим звірям на тих вурдалацьких святах, що зветься "оргіями". Греки щось там заперечували, й котрийсь вигукнув:

— Ми хіба самі собі кумирів повигадували?

Сьому грекові сказали:

— Ми — також не самі. Нам вигадали їх наші прадіди. Та якби нам ті кумири веліли чинити таке, як вам велять ваші, ми б смо вигадали собі нових!

І князь Любиця Пугачич се теж чув, а потім, коли стрівся з Великим князем, що навідався подивитись, як улаштовано табір, — переповів йому. Володар з підозрою поглянув на свого вельможа, та так і не зрозумів, до чого той хилить і нащо оповідає, хоч і був певен, що з доброго дива сей северин нікому нічого не каже, тим паче — своєму велителеві.

Соболь уторопав ту причту тільки тепер і роздратовано повторив Герміоні:

— Й що се дасть, як стану елліном?

Після тієї розмови з князем Любицею Великий князь наказав поставити й свою сторожу біля ольбійських брам.

— Для чого? — здивувався Любиця.

Але Соболь мов і не чув того запитання. Він сказав:

— Коли котрийсь воїн або чільник переступить бодай поріг — велю стягти голову! Хоч хай би він хто був!

І тільки по тому, як Любиці від несподіваного повеління скам'яніло обличчя, Великий князь розтлумачив:

— Щоб не було тих сварок.

Хоч на думці мав далеко не тільки се. Зовсім не се.

Й тепер, у ложу, розмовляючи з Герміною, Скіл-Соболь бачив перед собою те рудовусе й чуже, стерпле від зненависті обличчя. Було прикро, що теж належить до того дикого племені, й соромно за себе. Й він раптом усе розповів жоні, яка мовчки пестила пальцями його довгі чорні вуса.

— Варвари, — лагідним голосом проказала Герміона, й Скіл-Соболь аж підвівся й заглянув їй у вічі — настільки не в'язалось те слово з її голосом. Але вона так само тихо й незворушно лежала, до грудей укрита чесаним баранячим хутром, і дивилася на сволок, де грали жовті відблиски світильника. — Я не хочу, щоб ти був навіть басилевсом варварів, Скіле.

— А над ким же я володарюватиму?

— Над еллінами.

— Що?!

— Над еллінами.

Тепер у її голос уплелася ледь чутна тремка ниточка, й Скіл-Соболь нашорошився.

— Де ж я їх візьму? — спитав він, хоча все знав наперед і про все вже тисячу разів думав. І Герміона теж се знала, тому не відповіла на його непотрібне запитання.

— За три дні починаються Малі Діонісії, — сказала Герміона, й він не відгукнувся. Він знав, що то таке й навіщо Герміона говорить йому про Діонісієві торжества. — Щоб стати басилевсом над еллінами, треба й самому стати елліном.

Соболь знову ліг на узголів'я й відчув під потилицею м'яку й теплу руку Герміони. Герміона промовляла голосом його матері, й стало ніяково, що досі так грубо й, власне, по-дурному сперечався. Він поклав долоню на її пружне персо, й для неї се стало мовби новим поштовхом.

— Ти станеш елліном і владарюватимеш над усіма — й еллінами, й скіфами, — сказала вона. — Й хто не вклониться тобі й не визнає твоєї мови, хай буде робом, і діти його теж нехай будуть рабами. З твоєю силою ти станеш найбільшим еллінським героєм.

— Як Геракл? — ніби жартома спитав Соболь і гикнув.

Герміона кивнула головою, а Соболеві стало неймовірно соромно за те гикання й по-дитячому бовкнуте слово, й він одвернув обличчя до високого бронзового світильника. Тоді думки заповнили його знову, й Скіл-Соболь віддався на ласку їхніх хвиль, які заколисували й змивали з нього все чуже й непотрібне.

Тоді Герміона тихим пристрасним шепотом промовила йому на саме вухо:

— Посвятися, чуєш?

То було слово, якого вони обоє боялися вимовити весь сей час, і яке так старанно обминали. Тепер слово вилетіло й його не владен був ніхто завернути. Соболеві пересохло в горлі, він устав, підійшов до низенького столика й напився розведеного вина зі здвоєного золотого ритончика. Й коли заговорив, голос його бринів дужо й дзвінко, мов у нутро тієї химерної судини з двома вінцями:

— Отой афінянин минулого літа, отой Протагор, усе підбивав мене до раті з аґафірсами. Він казав, ніби Афіни споможуть мені й гоплітами, й зброєю, й трієрами, й чим завгодно. Я знаю, чого від мене хочуть Афіни: землі для нових поселень! Тепер я не дам їм ані клаптя землі. Я посвящуся, й Афіни схияться переді мною. Хай тоді ставлять нові міста — тільки вже під мою рукою!

Герміона захоплено слухала його відверті й рішучі слова, яких чекала вже так давно, тоді підійшла й притулилася до нього гарячим тілом:

— Афіни схияться, Скіле! Ти зараз — наймогутніший у світі володар, а після того, як посвятишся, станеш напівбогом, і горде місто Афіни Паллади, й Спарта, і Корінф, і Мілет, і всі острови визнають тебе за свого володаря! А сі наші ольбійські евпатриди розводитимуть вино в твоєму кратері. А ті, афінські, будуватимуть тобі теремниці, а ввечері гратимуть на лірах і співатимуть оди на твою честь!

Він палко обійняв її і поніс до ложа, й уже на м'якій постелі Герміона крізь рожеву млість прошепотіла:

— А я буду твоєю басилісою, народжу тобі синів і митиму тобі ноги в золотій мивниці, коли входитимеш у наш таламус...

Соболеві на мить майнуло в голові, що Герміона в нього — третя жона, власне, й не жона, а наліжниця, бо мати заплатила її вітцеві два таланти срібла, отже, гетера, та се вже не мало значення, бо що було

досі, належало скіфам, а що робитиметься відтепер, буде справжнім, еллінським...

А вранці його знову посіли сумніви.

Скіл-Соболь тільки тепер відчув, який він був звечора п'яний. І так з ним траплялось уперше. Він досі й не думав, що тим-о рідким, власне ж, ніяким бовталінням отак можна впитися. Голова гула й у животі було порожньо й булькаво, та він пам'ятав усе, геть усеньке, що казав учора сам і що говорила Герміона. Й не те, щоб шкодував за свої слова, проте сьогодні, на холодну голову, все здавалося не таким простим і здійсненним, як учора.

Й першому ж ліпшому, хто завітав до нього в гості, Скіл-Соболь вилив свою душу й ті сумніви, що її шматували. Се був найбагатший ольбіополіт Гіпербол. Досі він мав метека за щось дрібне й невиразне, просто нехтував ним, та сьогодні сталося незбагненне, й Соболь одчув до нього раптову прихильність, убачивши в його та своїй долі спільне.

Гіпербол був небалакучий. Останнім часом він майже щодня приходив у сей дім, і Герміона, молода господиня, дуже нахвалювала його. То приніс важкий золочений світильник, то навантажив двох робів білим, наче паморозь, через три єгипетських сита сіяним борошном семідалом, якого в Ольбії не можна було дістати, то сором'язливо поклав на край столика Герміони важкі підвіси з головою Афіни Паллади та великими сапфірами, й усе так, задурно, не вимагаючи жодного обола.

Герміона дивувалася:

— Навіщо се ти робиш?

А він скромно схиляв голову:

— Мені доста, коли ти, ясночола, вдячно всміхаєшся...

— Але ж усмішка моя не варта всього того! — заперечувала, сміючись, молода жона.

— Ти просто того не відаєш...

Се втішало її, й вона запрошувала Гіпербола на кілік розведеного вина. Метек сидів у просторім екусі, неквапно сьорбаючи з кіліка, а Герміона, примостившись у дальньому кутку й гукнувши котрись робу, пряла білену вовну, хоч молодій жоні за давнім поконом не дуже й личило з'являтися на очі можам.

Гіпербол розпитував її про вітця, дарма що й сам не переставав навідувати свого колишнього господаря, а нині — простата. Герміона від тієї ночі не бувала в рідному домі, але знала все від робів.

— Отець уже потроху встає з ложа, — говорила вона.

— Попустило?

— Слава Паонові, й Асклепієві, й донькам його Гігеї та Панакеї...

Герміона щиро раділа з вітцевого видужання, бо сама стала причиною його хвороби, й те, що він оклигував, видавалося добрим знаком кумирів і вселяло в душу сподівання на майбутнє.

Коли до Ольбії знову прибув Скіл-Соболь, Гіпербол також навідувався в його дім, але далі дворика заходити боявся. Й сьогодні йому приємно стислося серце, коли Скіл-Соболь уперше запросив його до екуса. Кирпатий ніс його блищав од поту й жиру, та Гіпербол майже не озивався, тільки час од часу покинував головою. Й коли господар замовк і стомлено відкинувся на ложі, він сказав:

— Іди, Скіле, я тобі щось покажу...

— Куди? — здивовано підвівся на лікоть Скіл-Соболь.

— Та тут, у твоєму домі...

Господар накинувся теплим цупким гіматієм і, стеновши плечима, пішов услід за метеком, сам собі дивуючись із власної згідливості. А Гіпербол, перетнувши подвір'я навскоси, провів рукою по холодному мрамурі крилатої жони-левиці, заздіймався крутими й теж біломармуровими сходами на терасу й зупинивсь аж над лискучим двосхилим дашком брами.

Була рання пора між сніданням та обідом, і вздовж головної вулиці Медини сунуло багато припізнілих базарювальників. За якийсь неповний стадій праворуч унизу видніли кам'яні приступки амфітеатру, лави спадали півколами до високого підмурку скени, де по двох днях мали відбутися головні торжества Малих Діонісій. І повз амфітеатр, що, мов величезний полумисок, стояв дном на Нижньому городі, а вінцями сягав города Верхнього, теж ішли вуличкою громадяни в супроводі робів, пірнаючи в вузькі проходи між хоромами, що з усіх чотирьох боків оточили аґору. А з гори зрідка озивався дзвін, сповіщаючи ольбіополітів, що прибув новий рибалка зі свіжим уловом. І хоч риба в кінці мемактеріона не псується так швидко, як у теплі місяці, та ольбіополіти, любителі рибних страв, однаково поспішали.

Коло наріжного будинку Скіла-Соболя два людські строкаті потоки з Низу та з Верхнього міста зливались, і тут стояв клекіт — лунко торохтіли вози по бруківці, ревла велика худоба, мекали вівці та ляскотів пронизливий свинячий вереск.

Басилевс і досі не розумів, нащо притяг його сюди Гіпербол. Люди поспішали в своїх справах, одні на аґору, інші — звідти, й ніхто навіть не дивився вгору, де стояло двоє можів. Тоді Гіпербол витяг із-за широкого пояса важку скіряну торбину й поставив коло себе на дашку брами. То

були мідні та срібні номисми, які він збиравсь однести своїм трьом робам, що міняли всілякі чужоземні гроші на ольбійські.

Й доки Скїл-Соболь, горнучись у товстий гіматій, устиг щось збагнути, Гіпербол розсупонив торбину, набрав повну жменю драхм, і дидрахм, і тетрадрахм, і декадрахм, і круглих афінських оболів, і довгастих ольбійських "дельфінчиків" і сипонув на голови перехожим. Люди спершу ошелешено зароззиралися, тоді кинулись визбирувати мідні й срібні номисми, й нараз під брамою Скїла-Соболя завирувало. Й роб, й метеки, й громадяни, навіть поважні евпатриди змішались укупу й почали боротися. Гіпербол же набирав у жменю свого дзенькоту й кидав та кидав їм на голови й спини.

Вирячивши очі, Соболь дивився то на людей під ворітьми, то на метека, бо вигляд у Гіпербола був і справді гідний подиву. Метек часто дихав, ніздрі широко роздимались, очі ж палахкотіли сухим хижим вогнем. Кидаючи й кидаючи номисми в здичавіле клубовище, він майже захлинавсь од божевільного реготу. Й коли в мішку не лишилось жодного обола, він пошпував у натовп і мішок, збивши з голови якогось громадянина кругленьку собачу шапчину.

Натовп дуже повільно приходив до тям після спалаху небаченої щедрости з боку метека-трапедзита, й Гіпербол презирливо дивився на громадян, які так уперто не хотіли приймати його до общини свого поліса. Ольбіюполіти ж вимагали ще й ще. Дехто голосно, долаючи гамір, гукав:

— Хайре, Гіперболе!

Й той улесливий вигук підхопили й понесли над розтелесаним натовпом:

— Хайре!

— Хайре!..

— Живи сто літ, Гіперболе!

— Хай олімпійці полюблять тебе!

— Хайре!..

Гіпербол востаннє зиркнувши на здичавілу від жадоби й легкого набутку юрбу, з огидою скрививсь і пішов терасою геть, а Скіл-Соболь поплентав за ним. І вже в теплому екусі метек озвався:

— Бачив?

Скіл-Соболь, не дивлячись на нього, мовчки кивнув. Його вразив і вчинок метека, й ота майже непритомна юрма, що за мідний халк ладна була славити й метека.

— Вони слухатимуться тебе, як овечки, — сказав Гіпербол, і тут таки виправив себе: — Як пси! Я — найбагатша людина в Ольбії, а ти не маєш рівних у світі за тим сріблом і золотом, що в тебе є. Вони лизатимуть підошви твоїх сандалій, Скіле!

Скіл-Соболь і досі не міг прийти до тями. Жадоба еллінів, яких він уважав за обраних кумирами людей, прикро вразила його. Ось сими людьми він мріяв правити? Й Гіпербол угадавши хід його думок, проказав:

— Люди... Вони скрізь однакові... Й у скіфському плащі, й у еллінському гіматії...

Скіл подивився на нього з роздратуванням:

— Нащо ж ти тоді хочеш стати елліном?

Гіпербол схилив голову. То була незгойна рана його життя, й скіфський володар поклав у неї пальці. Й аж тепер, дивлячись на нього, Скіл-Соболь остаточно зрозумів і ту подію, що сталася допіру на вулиці, і метекові слова про людей, яких не змінюють ні одяг, ні звичаї, ні мова. Й раптовий повів удячності заповонив його, басилевс прихильно подивився на метека й мовив:

— Я зроблю тебе евпатридом, Гіперболе. Тоді.

Й метек не розпитував більше. Він знав, що має на оці скіфський басилевс під отим коротким словом "тоді".

— Приходь у мій дім завжди.

І Гіпербол тепер днював і ночував у його домі. Власне, спати не лишався, бо то суперечило б еллінській гідності, зате приходив ще поночі й цілий короткий зимовий день тинявся по мрамуром вимощеному дворику й по всіх світлицях, куди мав право заходити чоловік сторонній. З його невсидючости дивувалися всі, й найдужче — Герміона. Сивобородий метек наводив старанний лад у багатому, але занедбаному домі, по суті позбавленому твердої чоловічої руки. Бо хоч молода господиня й не потурала робам, яких у неї було добрих півтора десятка, та вона лишалася жінкою, й лукаві, до всього здатні "живі знаряддя" користувалися з того.

Він звелів, незважаючи на морозець, вимити гарячою водою весь двір, і шестикутні плити, ще з осені затоптані вуличною грязюкою, раптом саянули чистою білиною благородного каменю.

— Пощо так стараєшся? — приємно здивована, вигукнула Герміона.

Й Гіпербол, пригладивши шпакувату бороду, стрижену по-еллінському клинцем, відповів доньці Іфікратовій:

— Аби втішити твоє око, господине. Позавтра — перший день Малих Діонісій.

Вони розмовляли надворі під перістилем, а Скіл-Соболь за найближчими дверима гомонів із архонтом-басилеєм Макробом. Герміона, загорнувшись у довгий, до п'ят, гіматій, прикривала верхнім його краєм вуста й ніс, і Гіпербол і справді бачив тільки юні очі, променисті й вабливі, мов затінені кронами лісові джерельця.

Одного ж разу, ввійшовши за робом-персіянином, який під його наглядом до сяйва начистив триноге бронзове вогнище, й тепер обережно, щоб не поколупати стіну, мостив його в куточку біля порога, Гіпербол застав у по-святковому прибранім екусі Герміону саму. Вона приміряла проти вікна золоті підвіси з сапфірами, що він подарував їх не так давно, приміряла й дивилась у невелике бронзове свічадо, не ховаючись од метека.

Гіпербол почекав, доки роб устаткує вогнище, й кивнув очима на двері. Персіянин у короткій грубій хламиді та теплих скіфських штанях миттю вислизнув, а Гіпербол подивися на юну господиню з темного кутка й дивився доти, поки вона відклала люстро й засміялася:

— Личать мені сі підвіси?

Але Гіпербол натомість сам запитав:

— А чому ти не ховаєшся від мене й не криєш лиця?

Герміона грайливо повела бровою:

— Бо ти вже як свій! — Тоді знову подивилась на себе в дзеркало. — А він ніколи нічого не дарує мені... — й трохи ображено та манірно підкопилила губенята, сама собою милуючись у свічаді.

Гіпербол підступав чимраз ближче й ближче, й коли підійшов на відстань випростаної руки, несподівано й для неї, й для самого себе сказав:

— Кинь його!

— Кого?..

Молода жінка здивовано блимала на метека променистими очима, які й досі грали й мінилися.

— Кинь його, — вперто повторив метек, заворожено дивлячись на її веселе порожевіле личко. — Він ніколи не буде твоїм, та й ти йому не належатимеш. Хай іде туди, звідки прийшов: до своїх варварів. Його мати цілий вік каралася з варваром, і ти каратимешся, бо варвар еллінці не рівня...

Він у сю мить забув, що й сам походить з варварів, і сам такий же скіф, як і той, навіть чистіший, повнокровніший. Нарешті зрозумівши, про що каже старий метек, Герміона зареготала:

— Намовляєш мене кинути його?.. Чи ти сповна розуму?!

— Я знаю, що кажу, — торочив Гіпербол. — Кинь його, він тобі не пара.

— Він — басилевс, а я — його жона, басиліса! Чув, метеку?

Те слово стьобнуло Гіпербола по виді, й він аж сахнувся, бо Герміона досі ніколи не нагадувала йому, що він був робом у їхньому домі. Й Гіпербол майже просичав їй у вічі:

— Хочеш стати жоною скіфського басилевса? Третьою жоною?

Герміона теж образилася:

— Першою! Першою і єдиною, як велить наш закон!

— А скіфські закони — інші!

— Він буде елліном і владарюватиме над еллінами, — переконано заперечила молода жінка. — Чув?

— Чув, але того ніколи не буде. Сьогодні наші евпатриди залицяються до нього, а він — до них, а в кожного свій камінь за пазухою: в нього — свій, а в евпатридів — свій.

Вони сперечалися на всю хату, але тільки Гіпербол знав, що, крім них, у цілому домі лишилася тільки повариця, яка ніколи не вилазила з поварні, та роб-персіянин, що ще не знає по-еллінському жодного слова. Скіл-Соболь пішов із архонтом Макробом до театру подивитись на приготування до Діонісій, а решту робів Гіпербол передбачено порозсилав з дорученнями якнайдалі.

Він сказав Герміоні:

— Наші евпатриди хочуть посвятити його в елліни, бо так велять із-за моря: Афіни силкуються видурити в нього клопоть землі. А він думає, ніби їм не терпиться стати його підданцями. Та колись вони розкусять одне одного, й тоді, побачиш, буде лихо.

Гіпербол підійшов і взяв Герміону за руку, в якій вона тримала важке свічадо:

— Кинь його! Я полюбив тебе, як тільки побачив у цьому теремі. Ти досі була дівчинкою, та тут я побачив тебе справжню й полюбив. Будь моєю!

Герміона рвучко вихопила руку й щосили вдарила його бронзовим дзеркалом по пальцях:

— Не забувай, хто ти й з ким говориш, метеку!

З руки в нього закапала кров, шкіра на великому та вказівному пальці була збита, але він не помічав того:

— Я найбагатша в Ольбії людина! Ні в кого немає стільки срібла, як у мене. Шістдесят талантів! Шістдесят талантів лише самого срібла в зливках і декадрамах! А золота, а каміння різного! Проти нього не встоїть ніхто, Герміоно, й ти будеш найщасливіша жона в світі.

— Жона метека? — зареготала Герміона, та він знову схопив її за кисті й притяг до себе. — Я кричатиму! — ледве стримуючи огиду, сказала жінка. Та Гіпербол засміявся вривчато й переможно, й вона збагнула, що сей старий метек наперед забезпечивсь од усяких несподіванок, і притихла, й сіла на дерев'яний трон із лев'ячими ніжками.

Він пустив її, а Герміона від безсилої злости та розпачу заплакала.

— Коли він повернеться, я скажу йому все, й він звелить шмагати тебе волячим бичем!

А Гіпербол, ковтаючи слова й захилинаючись, почав розповідати їй про те видовище, яке сам улаштував був учора за рамою їхнього дому, й улаштував не для того бритоголового скіфа, а для себе. Й там, як не

соромно, вперше за всі свої чималі роки відчув свою силу. Демос, народ! Ось кого належало купувати, а не окремих архонтів та нікчемних магістратів, які сьогодні є, а завтра їх агора зідме, мов торішне листя.

Набравши повні груди повітря, Герміона заволатала:

— Геть з мого дому, робе шолудивий! Тут я господиня, я жона басилевса! Геть, бо зараз він повернеться, й я накажу йому шмагати тебе й закувати, й продати знову в робство! Геть, метеку! Се тобі велить басиліса!

— Не басиліса ти, Герміоно, не басиліса, — тихо заперечив Гіпербол.

— А хто?.. Хто?!

Й він ураз теж крикнув на всю хату, аж Герміона сахнулася:

— Гетера ти! Наліжниця! Його мати купила тебе в вітця твого! Купила за два таланти срібла. Гетера ти!

Герміона схопилася з трону й затрясла кулачками, тоді підбігла до найближчого ложа, впала горлиць і зайшлася невтримним плачем.

Гіпербол трохи постояв над нею й пішов, а коли в обід повернувся Скіл-Соболь, Герміона не сказала йому нічого. Він з-під лоба глянув на неї, й вона пояснила:

— Болить голова.

Розділ 16

Увечері до Ольбії приїхала мати скіфського басилевса. Кіно майже щороку приїздила на свято народження Діоніса-Вакха, й тепер се тим

паче нікого не здивувало, бо тут був її син. Вона відразу завважила зміни в Герміоніному настрої й почала розпитувати. Молода жінка довго стримувалася, відбуваючись одмовками про головний біль чи якісь там звичайні для жін нездужання, але се стару княгиню не влаштовувало. Вона відчувала щось неладне й злилася. Й тут Герміону теж прорвало.

— Ти казала, що я буду басилісою, а на мене речуть гетера!

Те слово страшенно вразило Кіно, й вона довго не могла відповісти їй, і що довше мовчала, то ніби якась прірва западалася між ними. Й коли Герміона врешті дала волю ввесь сей час гамованим сльозам, Кіно подивилася на неї мовби геть іншими, чужими очима. Вид у молодої жони поїнявся червленими плямами, старанно зметикована зачіска розкуйовдилась, а з-під страдницьки зламаних брів басилісу кололи шпаркі яскрини.

— Ти винна в усьому! — більше не стримувала себе Герміона, тицяючи в неї пальцем. — Через тебе я й вітця свого занастила! Через тебе!..

Й Кіно виразно відчула холод у грудях. Тепер їй було вже зрозуміло, що вона ненавидить сю красуню. Першим зродилося мстиве бажання наляскати негідницю й гукнути робів, аби прогнали її геть із сього терему, хай вертається туди, звідки прийшла. Се була б добра дяка і їй, і татусеві, бо навряд чи старий осел Іфікрат пережив би вдруге таку ганьбу, ще жахливішу, ніж тоді. Та Кіно з останніх сил вистояла проти спокуси й холодно мовила синовій наліжниці:

— Як я сказала, так і буде.

Й з гідністю вийшла, високо тримаючи голову, й грюкнула дверима в ту мить, коли Герміона, доведена до шалу, сіпаючись і голосячи, почала було казати й про підбивання метека Гіпербола.

Кіно вже не чула її голосінь. Вона продиралася крізь натовп ольбіополітів, які збирались на аґорі для принесення жертв перед хоромом Діоніса. Ту гетеру вона знищить потім, а зараз мусить робити все так, аби здійснилися її довголітні, давно виношувані мрії.

Та у день народження Діоніса нічого путнього не сталось, і Кіно винуватила в тому тільки себе. Якби приїхала на день чи два раніше, вона б знайшла і сили, й засоби вплинути на лякливих евпатридів Ольбії, а тепер уже було пізно. Мати скіфського басилевса кружляла неподалік Діонісового святища, не наважуючись приступити ближче до того місця, де стояв кам'яний вівтар кумира й де юрмилися самі чоловіки. Літа дозволяли їй ходити вільно по всьому городі, та коли б вона раптом устряла в чоловічу розмову, ще й серед аґори, се викликало б загальний осуд громадян. А з ними Кіно теж не хотіла завчасно сваритися.

Але їй було добре видно прохальний, майже ввнестямлений погляд сина, який одчував своє приниження, та не міг опанувати себе й тільки червонів од безсилі. Архонт-басилей же разом з іншими магістратами старанно уникали його погляду й дивилися на жерця, який допіру зарівав трирічного куцорогого бугая й зціджував гарячу кров у видовбану перед вівтарем ямку в бруківці.

Ввечері, по закінченні свята Тріетерій, Кіно майже не бачила сина. Скіл-Соболь, зазимкувато горнучись у цупкий багрецевий гіматій, квапливим кроком перетяв аґору й тісну вуличку за нею й пірнув у хвіртку власного двору. Мати спробувала гукнути його, та він і не озирнувся. Чи не чув через гамір на вулиці, чи ж удав, що не чує. Наздогнала його вже біля дверей екуса. Син сердито й аж якось чужо поглянув на неї, тоді шарпнув двері й увійшов до хати.

— Скіле... — несміливо гукнула йому Кіно, та син не обізвався, й вона, потоптавшись перед порогом, пішла до гінекею. Там теж нікого не було, коли не рахувати двох роб, які слали господарям на ніч пухове ложе. Кіно гукнула свого роба з приворітної комірчини й подалася додому. Більше їй

в Ольбії нічого було робити, принаймні зараз, і скіфська басиліса вранці виїхала.

А в першій декаді місяця елафеболіона, коли сонце по зимі стало набиратися жару й день вирівнявся із ніччю, до Ольбії знову прибув афінський елленотамій Протагор, якого тут не бачили майже рік. Він приплив на тій самій червленій трієрі з червленим вітрилом, був одягнений у червлений гіматій із золотою емблемою Горґони-Медузи на правому плечі — ознакою високого сану, та коли ніктепарх викликав найсановитіших магістратів, Протагор звелів не влаштовувати жодних процесій і врочистого віншування.

Над Ольбією спадала ніч, і він, тихо спираючись на золочену патерицю, йшов довгими сходами від пристані до Верхнього міста, яке вже знав чи не краще від власних п'яти пальців. Услід за Протагором важко сапав торішній архонт-епонім, а тепер стратег Еак, раз у раз пристаючи й спиняючись відпочити. Протагор бачив, як він стомивсь, але зараз було не до чемности. Через вісім чи десять сходинок за ними йшло двоє гоплітів при мечях та списах, а троє робів несли Протагорові речі.

В будинку Еака, коли вони лишились в екусі тільки вдвох, Протагор сів на ложе й кивнув:

— То розповідай, стратегу, для чого ти мене гукнув з Афін.

— Зараз, — відповів господар дому. — Дай лише...

Кратер із розведеним вином стояв у кутку, та старий, подумавши, налив собі в якусь мисочку просто з чорної амфори.

— П'єш, наче варвар, — посміхнувся Протагор.

— Мав при кому звикнути.

Господар теж усміхнувся й сів навпроти, зготувавшись до тривалої розмови.

— Проаґон уже почався?

— Вже. Сьогодні. Ми ж тепер святкуємо Великі Діонісії не згірш, як ви в Афінах. Поети Прокл і Кенон уже показали ольбіополітам своїх хорегів і хоревтів.

— Усього дві трагедії?

— Нам і двох досить.

— А він же як? — раптом перевів розмову Протаґор на головне, й Еак добре зрозумів його.

— Ти не дурно приїхав, елленотамію, — сказав він. — Усе йде як слід, але ж знаєш наших страхопудів: без тебе ніколи не зважаться.

Розмова затяглась до другої й третьої варті, й коли нарешті поснули тут таки, в екусі, спати лишалося мало часу.

Ольбія прокинулась, як завжди, з сонцем, але й город, і самі люди були сьогодні не такі, як щодня. Хвіртки зеленіли гірляндами з барвінку та соснових лапок, скрізь висіли яскраві еллінські й скіфські рядна та килими й у повітрі пахло весною. Весна вже пробилася молодою травичкою між круглими голяками брукованих вулиць, а з моря тягло духом теплого Нота.

Всі дороги сього ранку вели до аґори, де ще вчора, посеред священної площі, було споруджено врочистий вівтар. Громадяни, метеки й роби з нагоди першого дня Великих Діонісій убралися в найкраще, в яскраві гіматії й нові черевії. Кожен мав на простоволосій голові тугий вінок з першого весняного зела, й усі були врочисті й лагідні, бо так

велить могутній Діоніс: прощати в сей день своїм кривдникам, не правити боргів і не ображати одне одного. За образу належала в сей день кара. Магістратура суддів навіть заборонила на дні свят будь-які арешти, в'язнів, що досі гнили в городській цюпі, повипускали на поруки, але наглядачі з колегій архонтів та агораномів пильно стежили за ладом, аби, коли хтось там скривдить громадянина, притягти його до покарання по закінченні свят.

Потроху вся агора виповнилася народом у пістрявих гіматіях, омофорах, вінках, дехто поприходив у козлячих масках, інші накинулися звірськими шкірами вовною догори й повдягали високі повстяні та смушеві шапки, багато хто тримав під гіматієм тимпани, сопілки та флейти або ніс над головою священний посох-тірс, оповитий зеленню та першими весняними квітами. Й усі обличчя були звернені на східний бік агори, де в ряді хоромів тулилося стареньке святилище Вакха-Діоніса. Й коли кілька флейт при хоромі затягли давній священний дифірамп, юрма змовкла, й серед майдану втворився широкій прохід.

Флейти нараз урвали, тоді озвались із новою силою, й серед задніх прокотився гомін:

— Уже несуть!

Від хорому до середини агори із святковим віттарем потяглась урочиста процесія. Восьмеро дужих ефебів у хламидах із червленого сукна, в повстяних петасах із чотирикутними крисами, при блискучих щитах та повнім оружжі несли на дерев'яній підставці мармурову подобу всемогутнього Діоніса-Вакха, сина Землі-Семели та громоверзного Зевса.

Агора розділилася навпіл, і піднята на молоді плечі воїв скульптура, ледь коливаючись, попливла туди, де проходом між хоромами Зевса й Аполлона починалася головна вулиця. Та ефеби попід будинком скіфської базиліси звернули ліворуч, а тоді ще раз і понесли зображення кумира поза будівлями агори. Слідом за ними з золоченими кошиками на

плечах ішли канефори — найвродливіші діви Ольбії, несучи в дар Діонісові перші плоди ранньої весни — зелене пір'я часнику та цибулі, левадний кислець, гілочки розквітлих персиків, черешень і яблунь.

Усі вічі були в канефорах, бо тільки в сей день парубок міг побачити обличчя ольбійських красунь, і хлопці потроху виступали й виступали вперед, аж поки суворі агораноми почали цюкати найнестриманіших довгими палицями по головах, прокладаючи дорогу священній процесії.

За красунями-канефорами йшли поважні, сповнені трепетної гідности горевти на чолі зі своїми хорегами, що мали зображати в амфітеатрі Діонісові трагедії. Далі в дорогих омофорах і з вінками на головах виступали обранці поліса — архонти, стратеги та інші магістрати, а за ними сунув гомінкий натовп юнаків у жіночому вбранні, які зображували менад-вакханок, сіленів і сатирів — супутниць та супутників кумира Діоніса. Всі вони були в козлячих шкірах і з козлячою машкарою на головах, усі мекали, бекали й реготали, а "менади-вакханки", сі ніби жриці Діоніса, стрибали й вихилялися в диких і для стороннього ока геть непристойних рухах, доводячи себе до шалу.

Коли проминули й вони, потяглася густа юрма пішки й на конях та ослах, і кожен подбав про те, щоб мати найкумедніший вигляд, і до сієї групи приєднувалися вже всі, хто хотів і хто мав у руках чи священний, оповитий барвінком тірс, чи тимпан, чи бодай якусь сопілку або дуду.

Й натовп обабіч вулиці вже не стояв тихо й чемно, як тоді, коли проносили статую, а жваво відгукувавсь на кожен жарт із боку веселих учасників шестя. Перед гуртом сатирів ішов у рудій козлячій шкірі й з цапиними рогами на голові Пан, і всі почали реготати й показувати в його бік пальцем. Між колінами в Пана кумедно теліпався добрий головатий дрюк, що мав зображувати гордість чоловічої половини Ольбії, й хтось гукнув:

— Егей, Пане! Підними свій фалос угору, бо поб'єш ним усю бруківку!

Пан відповів:

— Коли я підніму його, він упаде тобі на голову й матимеш гулю!

Й таки підняв дрюка й кинувся з ним на юрму, а юрма заливисто розреготалась.

Праворуч тяглися вузькі замуровані дворики ольбіополітів, з лівого боку частіли колони хоромів, що оточували чотирикутник священного майдану. Й коли шестя звернуло поза ним ліворуч, із пишної брами найбагатшого в Ольбії терема на розі головної вулиці вийшов запізнілий чоловік у машкарі сілена, пірнув у гуртик сіленів, менад та інших супутників Діоніса й розтанув серед них.

Ніхто не звернув на нього особливої уваги, хоча "сіленові" й личило починати священний хід од хорому бога весни на самій агорі. Хід поволі, з танками та диким вереском, під неміряні згуки дуд і тимпанів сунув грубо мощеною вулицею вниз, тоді звернув за четвертий бік прямокутної агори, й біля останнього, наріжного хорому Феміди спинився. Звідси круті сходи вели до Нижнього городу, й іти можна було не більш як по троє. Передні ебефи тримали ноші з мармуровим кумиром на плечах, а задні — на рівні запозичених у скіфів бойових бронзових поясів, і за кожним їхнім кроком кумир сторожко хитався з боку на бік, але не падав. Унизу видніли рівнобічні півкола амфітеатру, де мала стати священна скульптура на всі три дні Великих Діонісій як перший суддя в змаганнях трагедів.

Протагор хвилювався. Він, хоча й ішов попереду ряджених у гурті евпатридів та магістратів, одразу помітив того "сілена", що шаснув з хвіртки рожево-мармурової брами. "Сілена" у цапиній шкірі через одне плече стрибав і вихилявся, й задирав тих, що стояли, міцно притулившись до мурів та портиків, і нічим не різнивсь од решти супутників Діоніса, хіба що золотою машкарою, яка затуляла йому все обличчя. Та Протагор добре бачив, що вся увага "золотолицього" звернена сюди, до чільників поліса. В широких очних отворах машкари

раз у раз поблискували чорні жагучі зіниці, які мовби питали Протаґора не знати що й не знати для чого кликали.

Стратег Еак і сьогодні йшов на чолі, попереду й від нового архонта-епоніма Павса, врочисто спираючись на барвінком завітчаний тірс, і Протаґор напинив його трохи, смикнувши за полу святкового омофора.

— Дістань мені вбрання сілена, — шепнув йому на вухо Протаґор, хоч у гаморі його й так ніхто б не почув.

Старий чинець здивовано глянув молодому афінцеві в вічі, той нишком кивнув назад, і стратег одразу все зрозумів. Він теж помітив "золотолицього", як тільки той вийшов з рожевої брами, та не знав, що робити. Найупливовіша в цілій Ольбії особа мусить бути на врочистій церемонії від початку й до кінця. Поряд поважно, свідомий своєї ваги, ступав Макроб, якого й на се літо обрано архонтом-басилеєм. Він теж був із таким самим священним тірсом у правиці, та нічого не бачив поперед себе, крім подоби Діоніса на хистких ношах.

— Як же мені вчинити? — розгублено заблимав довкола себе Еак, шукаючи бодай якогось свого роба, щоб послати додому по вбрання "сілена" чи "вакханки". Але шестя йшло розміреною ступою по двоє та по троє в ряд, роби юрмилися ще десь коло самої аґори в розтелесаному натовпі ольбіополітів.

День видався теплий, майже літній, на небі не було ні хмаринки, й коли ефеби під священний спів дифірамбу нарешті встановили скульптуру в лівому кутку сцени, сонце підбилося над східними мурами Ольбії на добрих п'ять сулиць і стало парко.

— Пече, мов улітку, — сказав стратег Еак, обтираючи піт полою омофора, та Протаґор з раптовою неприязню глянув на нього. Колоніст є й лишається колоністом, і таких варварських звичаїв жоден афінський евпатрид не допустився б, а витер би піт яскравою хусткою.

— Пошли когось! — роздратовано нагадав він Еакові, та старий тільки ще дужче знітився. Тоді Протагор, не звертаючи уваги на здивовані погляди, заходився рішуче протискатись до виходу з амфітеатру. Від переляку стратегові навіть здалося, що мармурова скульптура Діоніса з вінком на голові важким осудливим оком дивиться то на нього, то на Протагора, й він тремкими губами прошепотів:

— О велесильний олімпійцю! Якщо ти допоможеш нам, я принесу тобі в жертву дві дюжини білих ягниць і дюжину чорних. — Тоді подумав і додав: — А ще десять амфор вина родоського й п'ять амфор оливи!

Він так щиро молився, що не помітив, коли поряд з ним опинився "сілен" у золотій машкарі.

Стратег Еак сприйняв се як ласку Діоніса, й від радощів йому аж мурахи побігли поза спиною. Він мало не підняв руку для привітання, та вчасно стримався й одвернув голову.

— Відійдімо вбік, стратегу! — запропонував підійшлий. Еак удавано здивувався:

— Пощо?

— Маю поговорити з тобою.

— А хто ти є?

Той, що в машкарі, роздратовано запереступав з місця на місце.

— Може, відкрити тобі вид свій?

Голос із золотої машкари долинав дзвінко й виразно, мов з порожнього піфоса, й стратег злякано підняв руку:

— Не треба! Кажі тут, бо я не владен одійти. Лише не так голосно.

— Хочу посвятитись!

Еак спробував заглянути в "очі" машкари, та збоку віч не було видно.

— Боюся, Скіле, посвячувати тебе в елліни, — сказав він по хвилі, нахилившись до співрозмовника.

— Боїшся? Чого й кого? Павса?

— Боюсь твоїх скіфів. То є народ дикий.

— Я не боюсь, а ти боїшся? — Голос із-під машкари був такий самий лункий та багатократний, і стратег знову згадав про Діоніса.

— Скіфи, коли того схочуть, геть по камінчику розкидають Ольбію.

— Я їхній басилевс, і вони робитимуть те, що я повелю їм, стратегу! Й не прикидайся, ніби ти не хочеш посвятити мене. Я все відаю.

Старий чинець зашарівся, проте й далі вдавав, ніби вагається. Незабаром мав повернутись Протагор, хай би сам на себе й брав ту небезпечну ношу. Дифірамби змінювались один за одним, розповідаючи пригоди та діяння всемогутнього переможця зими, а Протагора не було й не було. Перекидаючись зі Скілом-Соболем тягучкими словами, стратег Еак дедалі занепокоєніше озирався назад, до широких воріт амфітеатру.

— То ж сей досі так вагався, — сказав Скіл-Соболь, кивнувши золотим цапиним писком у бік архонта-басилея Макроба: — А тепер і ти?

— Та я що... — зумисне тяг слово за словом перший чинець Ольбії, та раптом аж здригнувся з несподіванки.

Скіл-Соболь, обернувшись до нього машкарою, блиснув з отвору чорним оком:

— А де той ваш афінянин?

Старий не знав, що й відповісти, та в сей час до них протиснувся "сілен" у грубій закоцублій подобизні рудого цапа й став другобіч від Скіла-Соболя. Шпарке весняне сонце підбилося високо вгору, й у натовпі було нічим дихати. Скіфський басилевс одразу впізнав афінянина:

— Се ти задля мене перебрався на цапа?

Протагор з гідністю відповів:

— Сьогодні вся Еллада святкує Великі Діонісії.

— Але ж мене ти добре знаєш? — спитав Скіл-Соболь. — А чи, може, й ти не впізнаєш мене, як осей евпатрид?

— Він показав тірсом на стратеґа Еака.

— Що ти волієш?

— Ти сам відаєш, афінянине.

— Добре. А яку користь матиме від сього Еллада?

— Я дам Афінам те, що вони хочуть.

Протагор мовчав, мірно вимахуючи тірсом у такт священному дифірамбові, що розповідав сього разу про те, як пірати хотіли полонити Діоніса, закували його в кайдани, а кайдани не тримались на руках

кумира. Та Скіл-Соболь бачив, що Протагор не чує й не слухає притчі й тільки вдає з себе побожного афінянина.

Так вони простояли до кінця містерій, виголодавшись і потомившись не стільки від стояння біля скени, як од напруги.

Й тут раптом знявся гарячий Нот і почав гнати з-од моря високі білі, наче на дріжджах висходжені, хмари. Тоді під білими з'явилися темніші, згодом усе небо затягло свинцевим оповитком — і пішов рясний теплий дощ.

Елліни стрибали під його скісним лагідним батіжжям і несамовито горлали до хмар:

— Діоніс прийняв нашу жертву!

— Прийняв!

— Буде врожай!..

— Урожай-й-й!..

Лишивши статую на відкритій скені, бо ж олімпійцеві дощ не шкодить, усі посунули до брами амфітеатру, не перестаючи радісно горлати. Тоді вдарив перший весняний грім, і захопленню не було ні меж, ні впину. Сам тато Діоніса, Зевс Громовержець, виявив сього літа прихильність до ольбіополітів, пославши перший грім на завітчані дерева.

Скіла-Соболя охопила загальна радість, і йому, як ніколи досі, схотілося бути схожим до сих людей, таким самим, і нічим не відрізнятись од них. Раз у раз із неба били перуни й розбивалися на сині іскри хтозна й де за Лиманом, і по той бік города, й у степу, й із цапиної скіри в Скіла-Соболя збігали кошлаті струмини води. Він зняв із голови золоту

машкару, підставив її дощеві й довго тримав отак, аж доки в вузькому писку зібралася вода, тоді нараз випив її й мов охмелів од неї.

— Посвящуся! Посвящуся! — кричав він, і вистрибував, наче несамовитий, і знову кричав, обіймаючи то Протаґора, то старого Еака, які теж вимокли до нитки, але не відходили од нього ні на крок.

Рада поліса зібралася нашвидкуруч у довгому, з сорока колонами, будинку магістратур на аґорі. Всі вимокли до решти, але сушитися було ніколи. Надворі й досі шаленіла гроза, то на мить утихаючи, то знову падаючи на білокам'яний город з небаченою силою. Магістрати сиділи на дерев'яних ослонах, зазимкувато щулячись, а головував стратег Еак, хоч мав би се робити котрийсь епістат. Протаґор мостивсь у першому ряді, заґорнувши мокру цапину шкіру під саму шию, й слухав теревені ольбійських чинців. Коли рада почалась, він сказав те, чого не мав говорити так зопалу, а мусив спершу підготувати кожного магістрата. Але тут хвилинка була дорога, й Протаґор вирішив одразу приголомшити нерішучих і дурних дідів, які вершили долю поліса. Він сказав, підвівшись на ноги:

— Сього літа Ольбія повинна сплатити форосу в півтора рази більше, ніж торік. Себто, на кожен торішній талант ще по тридесять мін срібла.

Сказав і сів, і над лавами повисла нестерпна тиша. Магістрати попригиналися й залякли, й стало чути, як капає вода в скляній клепсидрі. Й коли з верхньої півкулі нарешті все вибігло, Протаґор підійшов і перевернув клепсидру. Й аж тепер магістрати мов попрокидались. Голова спробував був дати лад, але марно. Кожен кричав і вимахував руками, й нічого не можна було розібрати в загальному гвалті. Чулися тільки окремі вигуки:

— Здирство!

— Се вже не форос Морського союзу, а данина!

— Афіни накладають на нас данину!

Й коли магістрати похрипли від галасу, голова ради стратег Еак звернувся до Протагора:

— Елленотамію, слава тобі й Афінам, які послали тебе до нас. Але ж одразу після Великих Діонісій починається головна еклесія...

— То й що?

— Переобрання...

— То й що? Там і переконаєте демос ольбійський, що в Морського союзу збільшились видатки, отже, треба збільшити й форос.

Архонт-басилей Макроб вигукнув з місця:

— Не форос, а данину! Делоського морського союзу вже нема.

— Тепер Афіни мають нас за данників!

Але Протагор удав, ніби не чує, й знову звернувся до голови ради:

— Може, Ольбія збирається повставати проти Афін?

Знову запала мертва тиша, й почулося булькання води в клепсидрі, хоч буря за стінами й не вщухала.

— Що ж нам робити тепер? — жалібно проказав Еак.

— Раді видніше, — відповів Протагор. — Уся влада в ваших руках.

— Демос підніме заколот...

— І поскидає вас? — уточнив Протагор, мерзлякувато шулячись у мокрій шкірі. Його розбирала лють на сих переляканих евпатридів, але він вичікував і кидав свої слова поволі, розмірено й одне за одним у тому порядку, який видавався найбільш дійовим у сперечанні. Тепер він чекав останнього запитання, на яке мав дати давно готову відповідь. І йому знову допоміг Еак — старий спитав ще жалібніше:

— Що ж нам робити, елленотамію? Порадь, ти ж дружиш з афінськими стратеґами Періклом і Фукідідом. Порадь...

Протагор звівся на ноги й сказав чітко, щоб його чули всі маґистрати:

— Посвятить в елліни скіфського басилевса!

Й знову сів, і йому нарешті стало тепло, навіть мокре розкисле хутро більше не дратувало його. Встав маґистрат агораномів Арістоґітон:

— А що скажуть на те скіфи? Ти, елленотамію, й усі ви, афіняни, не знаєте, що то за народ і як нам важко жити серед них. Ми залежимо від їхньої ласки! Адже се не люди — се ґрифони, а коли ґрифона роздратувати, він стає страшним. Краще не дратуймо ґрифонів!..

Протагор хотів сказати йому, що еллінові не личить вимолювати ласку в диких варварів, що Афіни змусили стати навколішки навіть перського басилевса, та стримався. Він знав — йому відповідять: Афіни перемогли персів, але перси набагато слабші за скіфів, і се відомо всім, а якщо комусь невтямки, то можна нагадати поразку шахиншаха Дарія в Скіфії.

Й Протагор сказав, надавши своєму голосові якнайбільшої недбалости:

— Що ви всіх лякаєте ґрифонами? Ними тепер тільки дітей лякають. Нічого не бійтеся, за наслідки відповідаю я.

Він говорив од імені всемогутніх Афін, і се таки вплинуло на членів ради поліса.

— Кличте Скіла!

Більше ніхто не заперечував, й Еак полегшено відітхнув. Таке важке завдання було йому явно не до снаги й не до розуму, й коли все лишилося позаду, він пошепки подякував кумирам за підтримку.

Сам вийшовши з приміщення, стратег розшукав у магістратурській комірчині роба-вісника й послав його по скіфського басилевса. На якусь мить у голові майнула думка, чи не образить такий виклик гордого варвара, та він одмахнувсь. Афінянин є афінянин, і йому ліпше знати, що добре й що не добре.

Скіл-Соболь прийшов небавом і став у дверях. Він уже встиг перевдягтися й був у дорогому, тканому сріблом і золотом омофорі, а на голові мав бескрису шкіряну шапчину. Протагор дивився на нього й ніяк не міг уторопати, що змінилось у скіфові за той час, поки він його не бачив.

— Ти просив посвятити тебе в елліни, басилевсе, — підвівшись йому назустріч, озвався Протагор, трохи соромлячись свого дикого засмоктаного вигляду, бо проти пишного варвара мав здаватися кумедним. — Ти й зараз хочеш сього?

— Хочу! — відповів Скіл-Соболь і, знявши свою круглу шапчину, стріпнув з неї дощовицю.

А Протагор аж тепер здогадався, що сталося зі скіфським басилевсом. Колись до блиску вибрита голова Скіла-Соболя поросла густим кучерявим волоссячком, коси вже на тім'ї не було, довгі вуса він теж утяв і викохав малесеньку борідку, ставши трохи схожим на елліна.

— Висока рада Ольбії погодилася, — сказав Протаґор. — А ти не шкодуватимеш?

— Ні.

— А чи не забудеш обіцянок?

— Не забуду.

— Афіни вустами свого всемогутнього стратеґа Фукідіда шлють тобі привіт і дорогі дарунки. Ти одержиш їх у хоромі Зевса Фратрія.

У вікна сипонуло синім приском, і відразу ж ударив оглушливий перун, і всі презирнулися, бо то був лихий знак Олімпу. Та Протаґор поквапився розвіяти враження:

— Тоді рушаймо до хорому, басилевсе! — й кивнув Макробові, який нерішуче топтався у кутку: — Веди нас, архонте-басилею! В твоїх руках — усі хороми й усі жерці

Горнучись у жолобисті, ще не висхлі сукняні гіматії, члени ради поліса вслід за Макробом, Скілом-Сободем та Протаґором потяглися з дверей у негоду. Сандалії в них порозкисали, й магістрати сковзалися на нерівній бруківці аґори.

Жертовний вогонь перед хоромом Зевса Фратрія довго не хотів займатися під пружними смугами зливи. Тоді двоє молодших жерців нап'яли над віттарем хламиду, й третій таки розпалив примоклі дрова. Білий бичок уже стояв коло віттаря, приречено дивлячись на буйне вогнище. Головний жрець хорому Телефан дістав з-за пояса священний бронзовий ніж, ударив бичка вістрям межі роги, й коли оглушена тварина впала навколішки, перерізав їй горлянку й сточив кров у неглибокий виямок перед віттарем.

В сей час усю священну площу, з чотирьох боків оточену хоромами еллінських кумирів, осяяло сліпучим синім блиском і вдарив приголомшливої сили грім. Евпатриди спереляку попадали навколішки, як щойно перед тим — офірований бичок, а коли трохи стямилися, почали здійсмати руки до грізного неба.

— О, кумири!.. — заволав архснт-басилей Макроб. — О, безсмертні!.. Що се за знак ваш?..

Обличчям його збігали струмини дощовиці, й, здавалося, чільник ольбійських жерців плаче.

— То Зевс прийняв нашу жертву! — вигукнув Еак, сам себе збадьорюючи. — Прийняв! Прийняв!

Жерці заходилися білувати тушу бичка, й кожен мусив бодай пальцем торкатися священної офіри. А вогонь у вівтарі від зливи мовби ще дужче розгорявся, поглинаючи дрова, рясно скроплені оливою, й осявав і жерців, і Скіла-Соболя, й евпатридів, які тремтіли від священного насланя. Й раптом архонт-басилей Макроб, озирнувшись, заволав несвоїм голосом:

— Дивіться!.. Дивіться!.. Гори-и-ить!..

Усі заоберталися й поклякли. По той бік агори, відразу ж за святими хоромами, клубочився густий чорний дим із темночервленими язиками полум'я, й навіть крізь гуркіт грози було чути людський лемент.

— Пожежа!.. Пожежа!..

Кілька магістратів подались через агору глянути, хто ж горить, і коли в усіх увірвався терпець, прибіг Кіпсел, магістрат з колегії ситонів, і тремким голосом повідомив:

— Горить оселя скіфського басилевса...

Архонт Макроб упав ниць:

— Оселя басилевса! Горе нам, елліни! Горе! Зевс не прийняв нашої жертви!

— Не прийняв! — почав підголошувати йому й головний жрець Телефан, кинувши білувати забитого бичка. — Не прийняв!

Протагор не відав, що йому й робити. Все, що досі так старанно зводив, розвалилося й пішло з димом. Під холодною й різучою зливою йому раптом стало парко й млосно, й він розгублено дивився то на варварського басилевса, то на Макроба, то на головного жерця Телефана. Все завалилося, й жодного виходу не було, й ніхто не владен був урятувати його від неласки Перікла та лютих насмішок Фукідіда.

— Зевс не воліє! — хрипів архонт-басилей Макроб. — Не воліє, чуєте?

Й ту сталося несподіване. Скіл-Соболь, який досі стояв мовчки, не менш приголомшений од інших, сказав:

— То не знак Зевса. Я знаю, що то не знак.

Протагор аж сіпнувся в його бік і заблимав мокрими повіками, зганяючи з вій краплини дощу.

— То скіфський кумир Перун-Дідьдух лютує, що я зрікаюся його.

— І ти посвятишся, басилевсе? — вихопилось у Протагора.

— Посвящусь! Перун лютує, але Зевс од нього дужчий! Посвящусь!

Він гарячими чорними очима дивився туди, де за хоромами полудневої стіни священної площі клубочився дим.

Розділ 17

Наступного дня грози вже не було. Вона вщухла відразу по тому, як згорів дім скіфського басилевса. Але з полуночі дмухав холодний Борей, і в усіх було таке враження, ніби весна роздумала й знову поступилася перед зимою.

Обидва пілони міста — й Полунічний, і Західний — стояли з широко розчиненими ворітьми, бо Великі Діонісії — найгостинніше свято року. В Ольбію мав право зайти кожен, хто хотів, хоча на зубчатих вежах над пілонами й стояла варта гоплітів, а крім неї, відразу ж за ровом розташувалися два десятки скіфських стрільців, які пильно стежили, щоб жоден свій не проникнув до Ольбії під час Великих Діонісій. Так наказав Соболь, а слово володаря не можна ламати. Се повеління він переказав сіверському князеві Любиці Пугачичу якимось ольбійським начальником, певно, ніктепархом.

— А пощо сам Великий князь не з'являється? — спитав Любиця, та грек тільки плечима стенив:

— Не відаю.

А греки сновигали з брами та в браму. Всі вони з нагоди свята були напідпитку, й князь Любиця верхи роз'їздив між Полунічним та Західним пілонами, щоб вої знову не зчиняли з ними сварок, як раніш.

Але вої за найменшої нагоди шпиняли греків, бо ті виходили до них і в цапиному хутрі, й навіть із машкарою на обличчях. Двоє ряджених, добре хильнувши, з ранку до самого обіду стояли між визубнями Полунічного пілону й дратувалися зі скіфськими воями: то мекали, то бекали, то заходжувалися показувати їм заголені до ліктя кулаки.

Вовко, призначений десятником сторожі, те й робив, що заспокоював своїх стрільців, а в обід поскаржився Любиці:

— Княже, коли вони не перестануть, то наші отроки знімуть їх відтуду стрілами.

Любиця насварився Вовкові й погнав коня понад водосховищем до Західного пілону, бо там п'яні теж дратувалися з косаками.

Стрільці посідали спиною до мурів міста й почали вдавати, що не чують кпин, але з вежі заходились мекати на всю горлянку, й Вовко, не втримавшись, показав їм кулака:

— Заціпить вам! Нечестивці!

— А чого се смо нечестивці? — вчепилися відразу п'янички, перейшовши на скіфську мову. — Ми ж не смо варвари, як ви!.. Ме-е-е!..

Другий приголошував йому грубим голосом:

— Бе-е-е!..

— Вбралися сте в смердючі шкіри й мекочете! Тьху! В нас такого й діти не чинять!

— Діти? Ме-е-е... — зареготав тонкоголосий. — Кажеш, діти? Ме-е-е... Ха-ха-ха! Варвари нечисті! Піди лиш та подивися, що ваш басилевс виробляє! Ме-е-е!..

— Бе-е-е!..

Вовко визвірився на нього:

— А що він виробляє? Регоче з вас, дурників, ото й виробляє!

— Ме-е-е! Варваре! Ваш басилевс он шаленіє на агорі не згірш од наших! Піди-но подивися! Ме-е-е!..

— Бе-е-е.

Всі вої знов обернулися до брами й з обуренням почали стежити за сваркою греків з Вовком.

— Не брешти ти, бородатий цапе!

— Я брешу? Ме-е-е!.. Кажу ж тобі — глянь сам та й побачиш. Убрався в цапину шкіру, нап'яв машкару на писок і стрибає, мов шалений цап, і мекече, й бекече, й блее! Він не такий варвар, як ви! В ньому тече й еллінська кров! Ме-е-е!

— Бе-е-е!

П'янички заходилися стрибати між визубнями й показувати воям роги й кулаки до ліктя, коли ж князь Любиця знову повернувся до Полунічного пілону, Вовко переповів йому теревені тих двох.

Рудовусий сіверський князь наказав Вовкові йти в табір, а замість нього призначив іншого десятника. Та по полудні з брами вийшов літній ольбіополіт і сів серед могилок некрополя навпроти наріжної вежі городського муру. Й коли князь Любиця повертався від Західного пілону, він устав і підніс догори руку:

— Стій, княже, маю мовити тобі щось.

Любиця підозріливо глянув на нього, проте напинив коня:

— Ти хто єси? Сколот?

— Ольбієць.

— А говориш по-нашому? — Любиці досі не доводилося бувати під самими мурами Ольбії й мова сього гречина дивувала його.

— В нас усі вміють по-вашому. Та я не про се хтів з тобою...

— А про що?

— Зсядь із коня! — Ольбієць остережно глянув спершу до Полунічного, тоді до Західного пілону, але й у той, і в той бік було по добромуду стадію, й ніхто не міг підслухати їх. — Волю про Великого князя вашого мовити тобі.

— Що про Великого князя?

— Те, що рекли твоїм воям тамті п'янички, — він кинув рукою в бік Полунічної брами, — то не є лжа.

— Що?!

Літній ольбіополіт сахнувся, бо Любиця мало не схопив його за барки, проте повторив:

— Не є лжа, а є істинна правда!

— Вб'ю! — гаркнув на нього Любиця, та лише руді вуса настовбурчив, а за меч не взявся.

Спершись на коня, він стояв і слухав, а гречин розповідав йому й розповідав усе, що бачив, про що довідався і що знає про Великого князя сколотів Соболя.

— Яку вигоду маєш із сього? — похмуро спитав його в кінці Любиця, та ольбіополіт криво всміхнувся. — Хочеш срібла чи золота?

— Мого срібла й золота й твій кінь не здужає втримати, княже. Вигода моя тебе не обходить. А коли маєш хіть, можу провести тебе, щоби-с убачив на власні вічі. Бо не ймеш віри.

— Не йму, — буркнув Любиця Пугачич. — Такого не чинив аніжоден Великий князь.

— Ліпо. Тоді вранці по третій сторожі жди мене тут, але без коня. Як маєш хіть — візьми й инчого болярина в пару, а чи й двох.

І він, махнувши за грецьким звичаєм рукою, зник серед пам'ятників та надгробків некрополя в напрямку Західного пілону.

А по третій нічній сторожі, щойно почало розвиднятися, сіверський князь Любиця вже стояв з двома болярами, Дорогомиром та Людотою, на вречному місці. Незабаром серед могилок з'явилися дві тіні, й коли підійшли ближче, Любиця впізнав одного з них.

— Се є наш ніктепарх Періандр, — сказав учорашній ольбіополіт, і Любиця впізнав і другого: ніктепарх переказував йому днями повеління Великого князя. — А ви сте втрьох?

— Утрох. А сей яку вигоду має? — спитав Любиця по-своєму.

— Срібло відчиняє всі брами. Навіть і ті, яких не бере залізо.

У греків свої закони, їх не кожен дотямить зрозуміти, важко зітхнув рудовусий князь. Він хотів був сказати про се й ольбіополітам, але махнув рукою:

— Ходімте.

— Отак? — здивувався Гіпербол. — Ні, зупершу скиньте все своє й переберіться в ось осе.

Він витяг з-під поли гіматія якесь грецьке вбрання й подав Любиці. Той повагавсь, але врешті почав перевдягатися. Його прикладові послідували й мовчазні боляри. Та коли дійшло до масок, усі завпиралися:

— Осю погань натягати? Воно смердить! Хіба смо цапи?

Гіпербол хмикнув:

— А як же ваші вуса? Та й борід не маєте. Коли хочете щось побачити, чіпляйте й се. Одіж вашу поховаємо тут.

— А мечі брати, княже? — спитав у Любиці болярин Людота. Любиця не знав що й відповісти, але Гіпербол сказав замість нього:

— Беріть, коли маєте волю.

В рідких сутінках вони проминули скіфську варту, й ніктепарх провів їх у Полунічний пілон. По той бік мурів до них підійшов якийсь начільник, і ніктепарх сказав йому:

— Троє.

Гіпербол пояснив Любиці:

— То є наш наварх Аріон. Він гакож усе відає. Більше ніхто.

Вони ввійшли до комірчини сторожі під стіною й просиділи там з годину, а коли вулиці Ольбії виповнилися народом, повдягали машкари й непомітно влились у натовп. Третій день свят був днем великої гекатомби, й усі знову збиралися на аґору. Тут і там за налігачі та кільця в хряпах вели бугаїв для жертви, й холодне ранкове повітря здригалося від їхнього страшного гудіння. Сто круторогих мало віддати сьогодні життя за славу олімпійців, і кожен ольбіополіт відтепер уже впивався насолодою майбутнього видовища та загального пиру, що мав настати по обіді.

Любиця йшов у рясному гіматії, мов голий. Йому здавалося, що всі дивляться тільки на нього, на його волохаті, не звиклі до сандалів ноги. Але добра третина святкувальників була теж у машкарах і на нього ніхто не звертав ані найменшої уваги.

— Осе є мій терем, — тихо проказав Гіпербол, а згодом, біля самої аґори, обізвався знову: — А се — терем вашої княгині.

Любиця мало не спіткнувся, задивившись на високі мури княгининого двору.

— Тут по пожежі тепер жиє й він.

Гіпербол мав на оці Великого князя, й Любиця був би спинивсь, але натовп уже втягав їх у вузький прохід між двома хоромами до площі.

Аґора розсідалася від народу, звідти долинали нестрункі дитячі голоси, які співали священну пісню. Протиснутися досередини було майже неможливо, та Гіперболові щастило. Він то когось лякав раптовим беканням на саме вухо, то шугав попід ногами, то просто відтрочував людей ліктями, й Любиця зі своїми болярами намагався не відстати. Йому

геть позбивали ноги, та він крок за кроком протискався через святковий натовп.

Нарешті Гіпербол спинивсь. Попереду було вільне коло, зап'яте мотузкою. Посередині височів жертovníк з великим багаттям, ліворуч юрмився хор отроків од восьми до вісімнадцяти років, праворуч стояв ще один хор — чоловічий, а біля вівтаря двоє молодих жерців тримало на кільці здоровезного бугая, що мав першим із ста возславити Діоніса-Вакха та всіх олімпійців.

Поза мотузком стояли щільним рядом прибрані в цапів та вакханок чоловіки, й Любиця до сліз удивлявся в кожного з них, бо Гіпербол попередив, що Великий князь буде в цапиній машкарі. Та під потворною мордою годі було впізнати когось. Тоді Любиця заходився пригадувати властиві Соболеві рухи та звички, але й се не привело ні до чого.

— Та де ж він? — шепнув Любиця на вухо проводиреві, але Гіпербол тільки засичав.

Нарешті, коли хор отроків урвав спів, головний жрець Вакха-Діоніса штрикнув бугая кілька разів поміж роги вершечком ножа, тоді почекав, поки впаде навколішки, й перерізав йому горлянку. Озвавсь грубоголосий чоловічий хор, якому час по час приспівували й отроки. Забитого бугая почали білувати, а на його місце привели другого, по тому ще й ще. Тепер тварин жахав дух гарячої крові й перелякане ревище змішувалося з тягучою священною піснею, званою дифірамбом, і все те на тлі залитого кров'ю вівтаря та бруківки розпалювало й хоревтів, і жреців, і глядачів. І тоді "менади-вакханки" та "сатири-сілени", які досі стояли за мотузком, перестрибнули в коло й почали вихилитися, сіпатись і волати нелюдськими голосами. Дехто підскакував до жерців, що відправляли священну службу над забитими тваринами, впинався в тепле м'ясо руками й, дико виючи, рвав, хто де міг. Вихиляння найзапеклішого "сілена" здалися Любиці дуже знайомими, й він ухопив Гіпербола за руку:

— Ото?.. Ото?..

Гіпербол подивився туди, куди кивав йому Любиця. В сей час до них, стрибаючи й мекаючи, підбіг юнак, що зображував менаду-вакханку. Метек притяг його до себе й, почекавши, доки той заспокоїться, щось йому сказав, тицьнувши в жменю кілька срібних кружалець. Перевдягнений пострибав до середини майданчика, озирнувся на Гіпербола, й Гіпербол мовчки кивнув головою. Юнак шарпнув маску найшаленішого "сілена", й Любиця побачив незнайоме обличчя.

Й розчарування, й полегкість, і лютя на Гіпербола водночас охопили сіверського князя, й він презирнувся зі своїми болярами, які зачаровано дивилися на досі ніколи не бачену потребу. Та юнак у вбранні вакханки знову підійшов до них, і Гіпербол дав йому дві чи три драхми, кивнувши на іншого "сілена", й Любиця був ладен тепер потягти підступного метека. Він навіть лапнувся за схований у лахах меч. Гіпербол помітив сей його рух і спробував схватися за найближчого сусіду. Що сталося б потім, про те Любиця волів не думати, але тепер він уже був цілком певний, що метек із якоїсь користі оббрехав Соболя й заманив і їх трьох сюди, в се збіговисько розхвалених мудрагелів, які виявилися хижими дикунами.

Та в сю мить із-поза хорому вийшло кілька десятків убраних у дорогі омофори чоловіків. То були евпатриди й магістрати Ольбії. Кожен мав у руці рясно завітчаний вакхічний ціпок-тірс, а на голові — яскравий вінок із весняних квітів. І серед перших у золототканому пеплосі та безліччю срібних бляшок виступав Великий князь і повелитель усієї Скіфії. Було зарізано дванадцятого бугая гекатомби, й отці міста прийшли взяти участь у врочистій требі.

Любицю вразило, що голова в Соболя не брита, довгого чуба, знаку воїнської доблести, немає, навіть вуса вкорочені до краю, а хтозна відколи не голене підборіддя взялося густими чорними кучерями. Любиця стояв і важко сапав у смердючу цапину морду. Хоч Великий князь і не шаленів разом з отими дикунами навколо кривавих бугаїних

туш, але слова метека виявилися правдою. Соболь убравсь в усе грецьке й сам став схожим на грека; Любиці навіть гидко було дивитися, як поважно стоїть він серед чільників міста, вбраний, наче волф, у жоноче полоття й із жоночим вінком на неголеній голові. Любиця з одразою відвернувся й у задумі мало не стяг із себе машкару. Що тепер буде й що він скаже воям у Стані? А чутка про ганьбу Великого князя рано чи пізно докотиться й до Стану, Любиця був переконаний у тім.

Він обернувся й почав проштовхуватись назад, а боляри мовчки послідували за ним. І тут чиясь рука боляче стиснула його за лікоть. То був Гіпербол. Він кивав у той бік, де стояли евпатриди. Любиця не відразу повірив своїм очам. Великий князь Соболь квапливо скинув із себе золототканий омофор, хтось простяг йому кошлату шкіру бурого цапа. Соболь кинув її собі на плече, тоді натяг і цапину машкару з довгими витими рогами й почав стрибати та шарпати криваве м'ясо з допіру обдертого бугая. Руки його стали червоні, цапина шкіра теж повбиралась у кров, а він стрибав і щоголосу мекав, передужуючи всіх "менад" і "сіленів", навіть отого, найшаленішого, з якого підкуплений Гіперболом юнак був здер машкару.

Тепер ольбіополіти дивилися тільки на нього, й се мов додавало йому жару й висушувало рештки мозку. Натовп горлав, і свистів, і грав на всі лади й на всі дудки, й бив у бубни та тимпани, а гора туш біля вівтаря росла й росла, й кров офірованих тварин уже давно не всотувалась у виїмок перед вівтарем і чорними струмками текла між каміння бруківки. "Менади" й "сілени" сковзалися на крові, й падали, й знову вставали, й сказ набрав дедалі більшого розмаху, не чути вже було навіть досмертного мучання жертв. Агора перетворилася на суцільний котел, який кипів і порскав шпарким варом диких пристрастей, поту, й бруду, й крові.

Більше не стережучись, Любиця здер із себе машкару й кинувсь утікати від того жаху й тієї ганьби, й ніхто не спиняв ні його, ні двох боляр, Дорогомира й Людоту, хоч усі троє були з одкритими голобородими обличчями.

Довга головна вулиця, що вела від агори до полунічного, Борецького, пілону, видалася їм ще довшою, й вони ледве здолали її, й досі забиту припізнілими святкувальниками та худобою.

Чутка враз облетіла всю рать, що нудилася за мурами Ольбії. Чи то котрийсь із двох боляр, які все бачили, чи вої самотуж дізналися про се від греків, але в сотнях тільки й говорили за ганьбу Великого князя. Й хоч говорили потай і пошепки, та чутка завжди є то приголомшливішою, що більше в ній таїни.

Й Любиця не спиняв своїх воїнів. Перетяти поголос він міг тільки сам, але не хотів сього робити, бо мав би клястись, а клястися несправедно не зміг би. Цілий день і цілу ніч рудовусий сіверський князь ні з ким не розмовляв і нікого не підпускав до себе, а вранці вирядив своїх теж рудовусих синів із двома десятками комонців у путь.

— Розшукаєш Осмогруда, — сказав він старшому княжичеві, Стоїлові.

— Де?

— Того й сам не відаю. Питати-ймеш по селах. А як зналізеш, то речі: княже, твій брат став гречином. Запродав кумирів наших і чинить потребу грецьким. А ще речі йому: княже, тобі отець мій кланяється в ноги...

— Так і ректи? — Стоїл глянув на вітця з недовірою: — Так і ректи? В ноги кланяються тільки Великому князеві...

— Ректи-ймеш усе, що тобі повідаю! Речі йому: тобі отець мій кланяється в ноги й благально просить їхати в Стан... — Любиця Пугачич подумав і виправив себе: — Не в Стан, а сюди, під осе грецьке торжище.

Вони розмовляли віч-на-віч, і се до часу мало лишатися таємницею. Старий князь вирядив із полотки всіх і говорив пошепки.

— А як не зволіє їхати?

Любиця вперше підвищив голос:

— Преси добре, аби зволів!

Він помовчав, а тоді вирішив, що старший син мусить знати все, бо незабаром перебере від отця князівський пернач і князівського меча золотовручного, тож розповів йому докладно про страшну ганьбу, якою вкрив себе син Велеславів.

Старший Любичич, Стоїл, та його брат Милан разом із своїми двома десятками воїв і завідними кіньми плавом перебралися на той бік Лиману напроти гирла Інгулу й лівим берегом сієї річки подались угору. Князя Осмогруда вони знайшли неподалік того самого місця, де його бачили останнього разу. Та Осмогруд сприйняв звістку дуже спокійно, навіть байдуже.

— Його мати є грекиня, — сказав він Стоїлові й більше нічого не хотів слухати. Рудовусий княжич, одноліток Осмогруда, тоскно дивився на пістрявий табун коней, що вільно паслися за гони від табурища, на воїв між полотками та величезні чотири котли, в яких варивсь обід.

— А скільки воїв маєш? — спитав Стоїл, не зводячи голодного погляду з найближчого котлища.

— Скільки вільно пристали до мене, всі мої, — недружелюбно відповів Осмогруд, по тому зглянувся над своїм однолітком, який нічим не завинив перед ним: — Тисяча, може, буде, а може, й ні. Їсти хочеш? — Він перехопив Стоїлів погляд і покартав себе за невважність.

Рудовусий княжич просто відповів:

— Угу.

— Хай довариться, на всіх стачить.

Із тим Стоїл і повернувся до вітця.

В ратному таборі під мурами Ольбії вже творилося недобре. Любиця Пугачич насилу стримував козаків, бо никали поміж полотками лихі й настовбурчені, й щомиті можна було сподіватися від них чого завгодно.

— Неліпо чиниш, княже, — мовив Любиці велій болярин Дорогомир, який був з ним того дня на ганебному ольбійському грищі, — неліпо — й край.

— Бо що? — сіпнув рудим вусом Любиця.

— Бо займуть коней — і шукай вітра в полі.

— Куди ж вони подадуться?..

Князь добре знав, що в тому разі можуть зробити козаки й куди податись, але чекав, поки се скаже й Дорогомир. Та, замість нього, відповів молодший болярин Людота — він теж був тоді в Ольбії й бачив ганьбу свого Великого князя, який стрибав та брикався на очах в усього народу, мов скажений цап. Болярин мовив:

— Займуть і коней, і вози, й подадуться в стан, а ми тут утрюх стерегти-ймемо того...

Він хотів додати: несамовитого, але надто вже страшним видавалося те слово при великокняжім імені, й молодий болярин лише махнув рукою на почорнілі від часу та негоди колись білі мури грецького торжища, й усі троє похнюпили голови. Тоді Людота ще підкинув хмизу в вогонь, який і так уже пік їм у грудях:

— Стерегти-ймемо, щоб жодна волосина не впала йому з неголеного підборіддя.

Се нагадало всім дике шаловисько в грецькому городі та Великого князя, який бляв і мекав, забувши й дідніх кумирів, і сором, і людську гідність. Велій болярин Дорогомир сказав:

— Княже, веди воїв до Стану.

Але Любиця мав уже власний рішенець і підвівся:

— Грай!

— У сурму? — пожвавивсь Людота, схопившись і собі. — Вертаємо до Стану?

Та рудовусий сіверський князь Любиця Пугачич надів смушеву шапку й заправив ще карого в'юнкого чуба за вухо:

— До князя Осмогруда!

Рать збиралася швидко, охоче, не криючись, на очах в усієї Ольбії, й ратників, заполонених нетерплячкою, сотники розгорнули в похідний стрій. Попереду йшов обоз волячих запрягів, по них — півтисячі комонної сторожі. Решта двома вервечками розтяглася ліворуч і праворуч валки. Іржали коні, ревіла худоба в ярмах і в череді, а з кам'яних мурів грецького торжища вслід скіфській раті дивилися гопліти в святкових хламидах. Дивуватися було чого, бо варвари знялись геть несподівано, а всі ж добре знали, що їхній басилевс і досі сидить в Ольбії, в теремі своєї матері басиліси Кіно.

Розділ 18

Тисяча сіверського князя Любиці Пугачича, що покинула Соболя, знайшла Осмогруда дуже швидко. Він, власне, лишався в тому самому таборі, й дорогу вказував старший Любичич, Стоїл. Свого молодшого сина Милана рудовусий князь лишив з десятком комонців у рідких перелісках неподалік Ольбії, на правому березі Лиману. Княжич мав стежити за тим, що відбуватиметься в Ольбії після відходу раті й що чинитиме Великий князь Соболя.

Осмогрудова рать частково пасла коней та споживну худобу, частково стерегла свій табір, а решта, розподілившись навпіл, гарцювала в недалекому вибалку, й Любиця зрозумів, що старі досвідчені вої навчають ратитися молодих комонників. У сьому маленькому таборі без діла ніхто не сидів, і се дуже втішило рудовусого князя. Роз'їзди верхівців зустріли Любичину рать за десять гін[62] від осередку й, викликавши до себе перемовців та зрозумівши, хто йде й задля чого, привели гостей аж до полотки Осмогруда.

Молодий князь був схвильований з'явою Любичиних косаків, але намагався се приховати від северина.

— Пощо-с прийшов, Любице? — спитав він, не дивлячись на рудовусого князя, його старшого сина Стоїла та двох боляр.

Любиця відповів, торкнувшись пальцями витолченої трави:

— Чолом прийшли смо бити тобі, Осмогруде!

Осмогрудові тьохнуло в серці. Так споконвіку вітали тільки найстаршого володаря, й хоч Любиця не назвав його Великим князем, а звернувся на ймення, та Осмогруд зрозумів і настрої Любиці, й подуми його, й настовбурчився, вирішивши не розкисати й не погоджуватись ні з чим, до чого підбиватиме його старий володар Сіверської України. Колись Любиця мав звичку дуже пишатися перед Осмогрудовим вітцем Велеславом і своїм давнім родом Пугачичів, і могуттю Севери, й отець

недолюблював його, Опіїного стрія. Тепер Осмогруд намагався збагнути, чого прагне Любиця.

— Я відаю все, що ти лаштуєшся мені сказати, — так само похмуро мовив син Велеславів. — Розводите смуту й котору межі князями та болярами, а від сього тільки радість ворогам україн. Пощо прийшов-с удруге, княже? Все, що маєш казати, мені вже повідав твій син. Чого знову хочеш для себе?

І Любицю образили такі підозри, він аж займався знітом:

— Неправедні річі твої, Осмогруде-княже! Не тільки про себе дбаю, а й про сіверян, і про твоє плем'я древлянське, що дає нам тепер Великих князів, і про Руську вкраїну, й про туричів-солян, і про саків-бродників, про всю сколотську вкраїну нашу. Неправедно речеш, княже! Коли б я-м не привів осюди сю тисячу, — Любиця, не дивлячись, махнув рукою позад себе, де розсідлувала коней його рать, — то лише невблаганна Доля відає, що б сталося.

— А що? — Голос Осмогруда вже не був такий ущипливий, як допіру. За сі дні, відколи в нього побував Стоїл Любичич, він багато передумав, душа йому млоїлась у напуванні якогось великого неминучого лиха, й хоч він і намагавсь одігнати від себе ті думки, але так досі й не прийшов до жодного висновку. — Покладімося, княже, на Соварога та всіх наших кумирів.

Таке можна було сказати, аби не казати нічого, й Любиця Пугачич не міг такого знести.

— Кумири самі нічого не чинять, Осмогруде! — сердито сказав він. — Я-м старіший од тебе втричі й добре-м се затямив. Кумири вказують лише путь, а все чинять люди. Коли би-м я не привів сюди рать свою, вона самочинно подалася б до стану. А тоді...

Осмогруд знову хотів закликати на поміч і древлянського Соварога, й сіверського Бога, й Юра, та се знову була б утеча, й Любиця попередив його, закінчивши свою думку:

— А тоді вже б ніякі кумири не порятували ні твого брата, ні тебе, ні нас усіх.

Осмогруд кволо посміхнувся:

— То ти й за брата мого дбаєш?

— За всі країни наші дбаю, княже! — в розпачі від його небажання вилізти зі своєї равликової черепашки вигукнув Любиця Пугачич і натяг шапку, бо досі розмовляв з Осмогрудом простоволосий, наче перед Великим князем. — Та не думай, що лише сам ти вмієш дбати про всіх, яко твій отець Велеслав Боримислович. Я-м також не з вулиці взятий. Мій отець Лют Пугачич разом з своїм дідом Боримислом Дарія розтрошили.

Й він пішов, а його сини Стоїл та боляри Дорогомир і Людота ніяково подалися назирці.

А ввечері обидві раті — Любичина й Осмогрудова — зійшлися до купи й не розходились, і то тут, то там побіля вогнищ лунали притамовані голоси, й уранці сам Осмогруд увійшов до полотки Любиці й похмуро заявив:

— Твої можі намовляють моїх, княже...

Рудовусий северин хотів був сказати, що він до того непричетний, але син Великого князя Велеслава докинув:

— Я не вірю в усе те, про що ви тут... Але мушу звидітися з братом своїм. — Тоді докинув: — З Великим князем. — І раптом очі його

зайнялися похмурим вогнем: — Але відай собі, княже, коли все то є лжа, волфи вкажуть чорну смерть тому, хто ту лжу сіє!

Й вийшов, сердитий і нестримний, нагадавши Любиці покійного Велеслава.

Полки з веселим гамором знялися й рушили на полудень понад усхідним берегом Інгула. Попереду йшли череди худоби, далі тяглися, кожен сам по собі, обози волячих двоколів і чотириколів з доброю сторожею, а по них ішли вої двома вервечками — Осмогрудові й Любичині.

Осмогруд усю дорогу їхав мовчки, коли ж і перекидався двома словами, то лише з велієм болярином Дорогомиром про місце нічного стану чи про ще щось таке. Любиця теж не намагався вступити з Осмогрудом у перемови. Тоді вони наговорили один одному чимало прикростей, які не личить дарувати, але попереду була Ольбія, й вона мала вирішити, хто з них правий, а хто кривий.

До торжища підійшли пізнього вечора, по заході сонця, з боку Полунічних воріт, і розташувались одразу ж за некрополем: Любиця в своєму старому стані, Осмогруд же — на півгін лівіше, над невеликим вибалком. Любичин табір був оточений докрузь ровом у півтора списи завширшки та добрим насипом ізсередини рову. Князь Осмогруд же тільки скотив докупи вози й позчіплював їх, і досі не вірячи в підступи лякливих і покірних гречинів, а ще менше — в братів гріх.

Коли по третій нічній сторожі розвиднилось, Осмогруда неприємно вразило, що Полунічні ворота торжища так і лишаються зачинені, а на стінах рябіє від синіх, зелених та чорних корзен, стирчать списи й мають на вітрі гривасті грецькі шоломи. Він послав десятника до Західних воріт, але й там і вежі, й мур були зайняті ольбійцями.

Збентежений Осмогруд пішов знову до Любиці, й сіверський князь, і досі тамуючи образу, похмуро сказав:

— Греки зачинились.

Осмогруд і сам усе бачив, хоч і не міг зрозуміти, чого брами на засувах. Та Любиця глухим голосом додав:

— А мого малого ніде нема, й ніхто не може й досі знайти його.

Він казав про молодшого сина Милана, якого лишав тут разом із десятком воїв у засідці, й се, певно, зараз найдужче непокоїло Любицю. Осмогруд уперше глянув йому в вічі, але мовив про інше:

— Пошли когось кликнути брата мого... Великого князя.

Любиця вийшов з полотки й наказав крикунові йти до брами торжища. Та крикун повернувся дуже швидко й повідомив:

— Речуть греки, що не є в городі.

— А де ж є? — grimнув Осмогруд. Крикун повторив те саме:

— Речуть, не є там...

Осмогруд сів на коня й погнав до свого стану, захищеного возами. Перший, хто трапився йому на вічі, був Слободан, і князь повелів йому:

— Жени до їхнього торжища й речі: князь Осмогруд, син Велеславів, має хіть ізвідітися із своїм братом старійшим Сободем, Великим князем.

Слободан, який мав при собі лише меч, оперезався ще й тулою з луком та стрілами й незабаром кумедно загупав у своєму сідлі,

повпихавши носики черевій у ремінні петлі. Та по якомусь часі й він повернувся із тією самою звісткою:

— Не є там брат твій, княже!

Осмогруд, піднявши по собі зо три десятки можів та боляр, погнав сам до Полунічної брами, тоді, напинивши коня, роздумав, понад водоймищем під стіною звернув на полудень і став біля іншої брами, Західної.

— Кричи, — наказав він Слободанові. Отрок, набравши духу, загорлав по-грецькому:

— Молодший син Велеславів, якого ви звете Аріантом, Осмогруд, якого ви звете по-грецькому Октамасадом, хіть має звидітися з братом своїм старійшим Великим князем Сободем, якого ви звете по-своєму скіфським басилевсом Скілом!

На вежах заворушились, але нічого не відповіли, й Осмогруд наказав:

— Речи їм, ліпше, по-нашому!

Слободан повторив усе сказане спершу по-древлянському, тоді й руським наріччям, але греки знову не відповідали нічого.

Осмогруд збліднув од злости й наказав супровідцям:

— Стріль!

Два десятки дзвінких жалючих очеретин полетіло між визубні надбрамних веж, і звідти долинув чийсь болісний зойк, а по тому роздратований голос вигукнув:

— Забирайтеся відси, варвари! Від вас і від вашого басилевса тхне кінським потом! Нема його! Шукайте вітра в полі!..

Й важка балістична стріла розпорола Осмогрудову холошу на литці й уп'ялась коневі в черево. Князь видер її й зострожив коня, й ошалілий жеребець, іржнувши, поніс його між надгробками грецького кладовища, яке з полунічного та західного боку облягало город. У стані, геть нестямний од люті, він почав підіймати можів і коли сонце підбилося вгору на дві сулиці, обліг Ольбію з полунічного та західного боку.

Бачивши се, Любиця хотів був спинити князя Осмогруда, але, повагавшись, приєднав і своїх ратників. Мури тепер наїжачилися сотнями й сотнями списів та сулиць, таку залогу неможливо було здолати двома тисячами воїв, але Любиця почував себе трохи винним і не хотів заперечувати Осмогрудові.

Можі рубали дерева в некрополі та збивали з них важкі й довгі лізниці, готуючись до приступу. З боку водосховища про се не могло бути й мови, й Осмогруд перевів усіх ратників ліворуч од Полунічних воріт, де мур, заввишки в десять ліктів, трохи завертаючи, сходив до Лиману. Греки швидко вгадали його замір і незабаром перевели всіх своїх воїв на сей мур. Під муром тут води не було, зате земля западалася широким вибалком, утруднюючи підхід.

Приступ розпочався перед обідом і тривав до полудня. За балкою стояли густою лавою ратники й закидали стіни стрілами, а в сей час інші підставляли лізниці й дерлись угору. Звідти на голови їм сипали каміння, лили окріп і гарячу олію, а ті дерлись і дерлись. Одні падали, роздираючи повітря болісними криками, та на їхнє місце, прикриваючи себе щитами, лізли інші. Декому нарешті пощастило видертися на мур, і там спалахнула гаряча сутичка. Зате лучники не могли знизу підмогти своїх товаришів, і греки нарешті вибили всіх тих і потурляли додолу. Знизу, з глибокого вибалку під мурами, що був грекам за природний рів, уже лежало багато вбитих і покалічених, деякі лізниці грекам пощастило

втягти гаками вгору або спалити, й Любиця бачив, що приступ захлинається.

— Мало нас є, княже, для сього, — сказав він урешті Осмогрудові, й той розгублено подивився на сіверянина. Злість уже давно вивітрилася з Осмогрудового серця й лишався тільки біль.

— Грай до відходу, — погодивсь і він, і незабаром мідна сурма передолала шалений лемент бою, й ратники почали стрибати в вибалок і відбігати далі, куди не сягали грецькі стріли. З мурів пролунав короткий крик перемоги й polegшення й тут таки ввірвався. Греки відбили приступ, але вони не дуже втішали себе, бо мали справу з незначним полком скіфів. Тоді з-від Полунічної брами тричі вдарило в щит, і вої внизу втихли. То був знак до перемови, й незабаром над визубнями замахали гриватим шоломом і знову почулись удари в щит.

Любиця вислав уперед свого велішого болярина Дорогомира, а князь Осмогруд — Слободана. Ті швидко повернулися.

— Речуть, аби ми смо відвели рать за кладовище. Мають хіть одчинити ворота, але бояться.

Чільники наказали своїм воям відійти потойбіч надгробків, і ворота й справді з рипом розчинилися, й звідти вийшов якийсь між у короткому чорному корзні й із чорною гривною на мідному шоломі. За ним оддалік виступало ще двоє, й Осмогруд пішов їм назустріч, узявши також двох: Слободана та Любичиноного болярина Дорогомира.

— Я, — сказав ольбієць грецькою мовою, — наварх усіх ольбійських кораблів Аріон, хочу сказати, що нам немає задля чого битись. А хто стоїть переді мною?

Вони перемовлялися через гатку, що вела між балкою та водосховищем до Полунічних воріт. Слободан переклав його слова й сказав, хто з ним говорить. Аріон відповів:

— Твого брата тут немає. Він поїхав туди. — Наварх показав рукою понад берегом на захід. — Мабугь, у Тракію. Тут уже його нема.

Він почекав, доки Слободан перекладе, й спробував усміхнутись:

— А ми хочемо з вами, скіфами, жити в мирі.

Він підняв руку, й усі троє попростували до розчинених воріт, супроводжувані тисячами поглядів і з муру, й з-за некрополя.

Осмогрудові не знати чому полегшало. Коли б його брат виявився в торжищі, се б мало значити саме те, про що казав Любиця. Але Великого князя тут не виявилось, і незважаючи на зовсім дурне бойовисько, яке нічого нікому не дало, крім кількох десятків забитих та двохсот покалічених, Осмогрудові попустило. Він не вірив у те, що його брат подався до туричів за Дунай — йому там нічого було робити, бо Воїжир Турицький доводився рідним вуєм йому, Осмогрудові, а не Соболеві. Й тепер Осмогруд не знав, як поведеться з Любицею, й глухе роздратування до сіверського князя почало знову полонити його.

Та коли він у супроводі Слободана й Дорогомира проминув останні надгробки грецького кладовища, його зустрів сам Любиця. Вид у нього був скам'янілий і геть блідий, і він сказав:

— Твій брат забив мого Милана.

— Хто?!

Осмогруд від несподіванки вирячився на нього, та Любиця пішов геть. Слободан із Дорогомиром поскочили за ним, і невдовзі Слободан розповів Осмогрудові про те, що сталося:

— Є такий воїн Вовко... Він лише й урятувався. Всіх Соболь перебив. Оті погналися за ним, а він поставив засідку й виклав до ноги.

— Сам?!

— Ні, не сам, — відповів Слободан.

А в сей час Великий князь Соболь під'їздив до Головного гирла Данапра. Слідом за ним їхало зо два десятки робів та найнятих в Ольбії греків, а поряд, відставши на півконя, тримався турицький жупан Валдислав. Досі він жив у верхів'ях Ингула — після тієї пригоди йому пощастило перепросити свого небожа Осмогруда. Та коли Любиця передав Осмогрудові своїми синами несподівану звістку про Соболя, який нібито вирішив перекинутися на грека, Валдислав не став чекати ні дня й, узявши з випасу двох коней, подався до Ольбії. Там він робив усе так, щоб його перший побачив Соболь, не певний, як поведеться Великий князь. Та вулицями саме прокотилася новина, нібито "скіфи" знялися й зникли в невідомому напрямку, й Соболь просто зрадів зустрічі з Валдиславом.

Лишатись і далі в Ольбії Соболь не міг — він був захопився й тепер мусив негайно щось робити. Його тисяча, яку він узяв собі для охорони й ваговитости, зникла, тож вертатися в Стан запізно: воїнство, певно, вже все знає. Але ж куди?

Першою думкою було — за Дунай, до Валдиславого брата Воїжира. Але Валдиславові шлях додому не провіщав нічого доброго, та й не для того він утік нишком од Осмогруда, щоб бути прихвоснем Соболя. Й Валдислав заходися переконувати його, що Воїжир не прийме в свій дім ворога свого небожа.

— Я добріше знаю його, Великий княже.

— Що порадиш учинити?

Та сього й Валдислав не відав. Але, взявши по собі трьох найдужчих Соболевих робів, турицький утікач кудись майнув, а за півдня приїхав.

— Сідлай коня, — тільки й сказав він Соболеві, але в очах йому горіла надія. Се чуття передалось і Великому князеві, й він уже спокійніше спитав:

— То куди ж їдемо?

— До Стану! — відповів турич. — Твій Любиця погнав рать свою туди-о!

Він махнув рукою в бік полуночі, не назвавши Осмогруда на ім'я, та Соболю і сам зрозумів і заходився квапитись.

— Отак і їхати-ймеш? — майже тицьнув йому пучкою в геть заросле підборіддя Валдислав. — Там грека не приймуть!

Він злорадно реготнув уперше відчувши повну владу над сим розгубленим і зів'ялим князем.

Найнявши за срібло Великого князя дванадцятьох ольбіополітів та озброївши його молодих робів, турицький князь посадовив усіх на трієру, й вони переправилися через Лиман. Але надвечір того-таки дня хтось помітив, що за ними на поважній відстані женеться кільканадсятеро верхи. Турич, якого тут слухалися краще, ніж самого Великого князя, наказав усім поховатись у кущах і чинити те, що чинитиме він.

За годину переслідувачі наскочили на засідку, зусібіч сипонули стріли, більше половини лягло тут-таки, декого добили мечами, лиш одному пощастило вислизнути з пастки. То був добре знаний у війську шрамовитий воїн Вовко, який і повідомив Любицю про смерть його молодшого сина та всіх посланих у вивід косаків.

Коней, які гасали лісом без вершників, турицький жупан наказав половити, й тепер усі гнали до Стану, раз у раз пересідаючи на завідного коня, бо в Ольбії зайвих коней не змогли купити, не мали часу.

Соболь довго стояв на мокрій смужці піску — не наважувавсь улазити в холодну воду, хоча всі вже давно пороздягались і повпихали свій одяг та взуття в скіряні мішки. Перший повів своїх коней Валдислав, за ним поточилися роби, а найманці-греки шулились і стрибали на одній нозі, ступивши в хлюпінь непривітного Данапра. Нарешті, коли всі вже попливли, тримаючись однією рукою за конячу холку, Соболь і собі побрів у воду, присоромлений і трохи злий. Іншим разом він би дочекався, поки прислали б якусь ладдю, та сьогодні за се годі було й думати, й він плив, тримаючись лівою рукою за чорну холку білого жеребця, а правою підгрібаючи собі. Що далі до середини, то вода ставала холоднішою, течія зносила їх униз і вниз, тіло клякло й дубіло й груди так тисло водою, що Соболь ледве дихав, уголос хекаючи, мов у знесиленому бігові під палючим сонцем.

Решту дня й ніч перебули на Нижнім острові, бо Великий князь і справді знесилів і перемерз. У грудях йому ще довго хрипіло, мов хто пороздирав там усе на світі старим серпом, а на ранок у березі знайшли ладдю, видерли пакіл, до якого вона була прикута, й Соболь із Валдиславом тепер сиділи на носі, а двоє робів гребли веслами. Коні та решта людей лишилися на тому боці, й Валдислав, дивлячись, як вони меншають і мовби спливають разом з берегом та шелюгами вгору проти течії, поцікавивсь:

— У грудях і досі хрипить, Великий княже?

Той неохоче відповів:

— Та хрипить...

Валдислав сухо реготнув, і Соболю здивовано поглянув у його бік.

— А то є добрий знак!

Соболь хотів був перепитати, що він має на оці, та тільки зітхнув. Останній час промайнув, неначе легкий сон, а тепер доводилося прокидатись. Він лапнув себе за голене підборіддя, тоді провів долонею вище. Вуса були маленькі, без кінчиків. Соболеві подумалося, що певний час доведеться не скидати перед воями шапки, що коли він в останній ольбійський день побрив закучмлену голову, то коса виявилась не довшою за два пальці.

Але попереду ще було двоє гін Данапра, й Соболь боявся думати, що чекає його на тому березі. Рать, котра пішла шукати Осмогруда, рано чи пізно повернеться сюди, а за нею й Любиця, і може, й...

Соболь довірливо глянув у вічі Валдиславові:

— Що робити-ймемо, княже?

Турич був приємно здивований:

— Ти ще-с не звав мене князем. Те є вперше.

— Вперше, — не думаючи, відповів Соболь. — Речу, що робити-ймемо там?

Він кивнув назад себе, куди поавував ладдю третій роб-керманич

— Ти ж відаєш сам.

Великий князь удруге кивнув і в раптовому пориванні почав палко запевняти Валдислава:

— Як усе минеться... як минеться, княже, поведемо рать за Дунай! Поведемо! Се речу тобі я!

Валдислав зневажливо примружив очі й відвернувся, щоб ніхто не міг заглянути в його душу. Сей м'якотілий напівгрек ще багато слів скаже й даватиме обіцянки на кожному кроці, та всі вони не варті зламаної стріли, а вовк ногами ситий, і Валдислав давно вже затямив сю істину, не сподіваючись ні на кого й нікому не ймучи віри, крім самого себе. Проте він одповів Соболеві:

— Добре, Великий княже. Я тільки сим і живий єсмь. Людина ж і в повній безнадії на щось та сподівається.

У Стані були вельми здивовані, що Великий князь нарешті повернувся з мандрів, а ще дужче здивувалися, що прибув сам, без Любичиної тисячі, яку брав із собою. Соболю нікому нічого не казав, але Станом прокотилася чутка, що Любиця зрадив. Сю новину з благословіння Валдислава ширили Сур та Малко, а коли наступного дня Великому князеві раптом стало зле, всі повірили, бо ж Любиця клявся теплим духом великокняжого вогнища.

Розділ 19

Великий князь лежав у своїй полотці з шапкою на голові. Так розпорядився Валдислав, а його тепер боялися ще дужче, ніж торік. Він сказав:

— Великому князеві болить голова, нехай вигрівається. А надворі, незважаючи на червень місяць, було й справді зимно. Дрижкий вітер

ганяв небом кудлаті чорні хмари, й вода в Данапрі була теж важка й чорна, гейби цина. Холоди, що почалися в квітні, в третій день грецького свята Великих Діонісій, не припинялися й дотепер, і то було лихою прикметою неба й мстивих небожителів.

Щойно відбулося волошіння, й усі три волфи на чолі з Грабом визнали Любицю Пугачича, та його синів (про смерть молодшого ще ніхто не відав), та велійого болярина Дорогомира, та малого болярина Людоту, а з ними ще двох малих боляр та двох підлих воєвод винними в неправедному присяганні Цуром — теплим духом великокняжого вогнища. Й хоч клятволами були далеко, але вони підлягали карі на горло відразу ж після з'яви в Стані.

В Соболя піднявся жар, і Граб укупі з двома волфами, що були в нього на побігеньках, натирали його та напували відваром чорнобилю та сушеної ящурки, перед тим пошептавши проти всілякого пристріту. Але за життя його вже ніхто не боявся, бо винних у хворобі знайдено й злого духа з княжого тіла вигнано. Так сказав Граб.

Валдислав підмовив Соболя, поки той ще міг розуміти його, вислати на той бік Данапра коли не всю, то бодай половину раті й знищити негідних ускоків, тільки-но з'являться на березі. Й Соболю кволим голосом повелів учинити се й поставив на очіллі полку велійого болярина Сура. Не сказано було тільки про великокняжого брата, але Валдислав зумисне змовчував про нього, а Соболю нездатний був самотуж мислити.

Спершу належало покінчити з князем сіверським Любицею та його підпоміжниками, а вже потім думати про Осмогруда. Так міркував турицький князь і знав, що міркує правильно. В Ольбії він геть про все розпитав у тамтешнього міняйла з ім'ям Гіпербол, і коли Сур почав переправлятися через гирло, нагадав йому:

— Й Любицю, й боляр, і воєвод, і всіх їхніх боїв до ноги. — Й довірливо закинув: — Тебе ж Великий князь має собі за праву руку. Так він повелів, і коли все вчиниш, як рече, то він тобі, казав, оддячить.

Сур знав, хто є зараз у князя правою рукою, але мовчки кивнув, бо ліпше бути за ліву руку, аніж за ніщо.

Величезна рать переправлялася через обидва гирла до самого смерку, й коли нарешті стала на ніч за Білим озером, прийшли роз'їзди й повідомили, що за сорок гін звідси розташувався й табір князів Осмогрудта та Любиці.

Сур виставив далеко вперед кілька заслонів і подався до полотки спати. Дві тисячі супротиву п'ятьом тьмам[63] — усе їдно, що краплина в морі, й він почав з насолодою думати про те, як оточить уранці Любичине збіговисько, а самого Любицю, що давно сидів йому в печінках, накаже прив'язати до двох скажених жеребців за ноги й пустить у степ.

Та коли Сур удосвіта прокинувся, сталось непередбачене. Дехто з малих та веліих боляр і тисячників, і підлих воєвод збентежено перешіптувалися неподалік його полотки. Новий древлянський жупан Малко, запахуючи й досі розстебнуту свиту, прокаркав ще рипучим зі сну голосом:

— А р-рать, наша, Сур-ре, з половини — тю-тю...

— Куди? Що ти белькочеш?

— Пр-равду р-речу... До тамтого, Любиці!

В степу вже сіріло, й велій болярин напружив зір. На сусідніх пагорках було видно проти світлого неба невиразні постаті, які поволі меншали й танули в світанковій імлі. Про се головний воєвода великокняжої раті

найменше думав учора. Вої гуртами, не кваплячись, переходили до Любичиноного табору.

— Завертай їх, пощо стоїш та блимаєш, мов сич супроти світла! — вилаяв жупана Малка Сур, хоч мусив би кричати на когось іншого, й усамперед — на самого себе за недбалість і глупоту

Малко ніяково низав плечима, ображений таким окликом Сура, проте пішов оддати наказ, аби вислали вперед кілька сотень комонців і завернули бодай тих усюків, що не встигли далеко відійти.

Коли Сур хлюпнув собі у вічі зо дві пригорщі води й ізжував смужку в'яленої похідної волятини, вже було відомо, що трапилось уночі. Кілька десятків охочих отроків, не знаючи ні про задуми воєвод та боляр, ні про мету свого походу, вчули, що попереду стала станом та рать, яка не знати відколи блукала в невідомих краях, і вирішили навідати своїх товаришів та кривних. А ті розповіли їм і за нечувану поведінку Великого князя, який зрадив дідніх кумирів і перекинувся на грека, й за облогу та спробу князя Осмогруда вийняти грецьке торжище копієм. Отроки прискакали назад і розповіли тут усе, що чули, захопивши з собою багатьох послухів-свідків з-поміж любичан.

Ратники, та й не тільки шеренгові, а й можі значніші, навіть декотрі сотенні воєводи, не погасивши вогнищ, осіддали коней і заходилися гуртами переходити до стану князів Любиці й Осмогруда, й над ранок там зібралось тисяч двадесять комонних і пішаків.

Любиця теж дізнався про позавчорашнє волошіння й не боронив Суровим косакам приставати до Осмогруда.

Сонце вже виринуло з-за Данапра, як головний воєвода Сур наказав темним і тисячним воєводам перелічити своїх воїв. Іншого разу й за кращих умов він би ніколи не зваживсь на такий ризик, але зараз не мав іншого вилазу й мусив квапитись. Якщо негайно не накинє Любиці бою,

все військо перебіжить туди, та й не відомо, що тоді стане з ним, Суром. Коли хтось із-поміж своїх не потне мечем, доведеться вертати за Данапр самому, а від однієї думки про Валдислава Сурові ставало зимно

Та зрештою, коли б і Валдислав із Сободем подарували йому, то лишався ще Любиця, тож Сур, не вагаючись, повелів готувати полк до бою. В нього ще лишалося три тьми вірних ратників, які не полишили свого воєводу в скрутний час і з двома тьмами ускоків завжди впораються.

Виступили негайно, й Сур наказав поволі оточувати стан Любиці лівим і правим крилом, де темними воєводами були Марко та полянський князь Радун Струнич. Табір свого супротивника Сур побачив з першого ж пагорка над Білим озером. Стан був досить дивний і незвичний і Сур здогадався, чому возів у Любиці майже не було видно, та весь стан ніби ховався за стіною. Рудовусий северин обрав собі вигідне місце на звишші й, певно, обкопав його ровом.

Сурові знову зробилося дрижко. Коли Любиця так старанно зготувався до раті, годі й думати про якийсь негайний приступ. Тьма Радуна Струнича й тьма Малка все далі й далі обходила стан, а Сур притримував середину. Вже було добре видно й рів, і жовтий високий вал за ровом, і густі лави пішаків, що топталися на валу, й звідти, з-поза насипу, тягло пахучим вербовим димом сотень вогнищ. Головний воєвода наказав підступити ближче, й коли всі три тьми замкнули любичан щільним кільцем, дав нову повелю: відступити трохи назад, на два перестріли від стану супротистата, й копати свій рів навколо нього.

Ратники неохоче длубалися лопатками, й на той рів сплигло більш як півдня. Тоді Сур обперезав рів і насип ще й суцільною низкою возів, лишивши три широкі вилази, повиводив по дві третини з кожної тьми наперед, лишивши решту в обозі — для підмоги. Двадцять тисяч комонців, піших стрільців та порошників між кіньми настовбурчилися списами супротиву таборів любичан, і Сур нарешті втер піт із виду. Лишалося тільки обійти лаштунки й сказати їм запальне напутнє слово,

та головний воєвода раптом одчув у грудях порожнечу. Він не відав, що скаже зараз воям, а сказати мусив, бо сонце хилилося вже до заходу й день тікав. Сур зострожив коня й погнав у той бік, де мав бути колишній горинський пан Малко.

Він вирішив почати з його крила, та коли розтулив рота, в горлі пересохло, й косаки почули:

— Любиця несправедливо клявся теплим духом великокняжого вогнища, й тепер Великого князя пойняли біси! Хто перший упіймає Любицю, матиме ласку самого Великого князя й мою! Чулисте?

Йому ніхто не відповідав, бо Сур звертався не до когось, а до всіх, і всі похмуро дивилися на головного воєводу. А він гарцював і гарцював далі, дійшов до середньої тьми, тоді проминув її, й з вуст йому вихоплювалися ті самі слова:

— Хто перший упіймає клятволома, тому великокняжа ласка й моя!

Й коли нарешті обійшов укріплений стан з усіх боків і перед кожною тисячею ратників переказав не те, що мав сказати, а те, що зривалось із вуст, він повелів грати до бою. Жодна з передніх сотень не рушила на приступ, і Сур заходився в нестямі шмагати найближчих комонців бичем. Дивлячись на вождя, дехто з боляр та воєвод узялись і собі до бичів. Нарешті комонники поволі пішли вгору до Любичиних валів. Але щойно наблизилися на поприще, з валу сипнуло градом каміння й стріл, і верхівці не втримували своїх наляканих коней.

Поки що ніхто не зазнав рани, й Сур по часі наказав удруге йти в приступ, але й сей приніс йому стільки ж успіху. Любичани з валу щось вигукували, чого не можна було розібрати, зате всі добре розуміли їхні рухи. Воїв Сура заохочували перебігати на той бік, і Сур не був певен, чи довго ще ратники лишатимуться вірні й йому, й Великому князеві.

П'ять приступів нічогісінько не дали, не було навіть жодного пораненого, певно любичани й стріляли, й кидали каміння порощами зумисне так, щоб нікого не вразити, й Сурові стало вже млосно. Якщо його косаки зрозуміють се, то може статися найгірше.

Перед заходом сонця він одвів ратників на сей бік обвозу й повелів темникам виставити на валу та возах найвідданіших можів, десятників і соцьких, які пильно б стежили й за супротистатом, і за своїми. Тоді йому явилась рятівна думка, й він, узявши по собі кількох боляр із почтом, заходивсь обходити гору попід валами Любиці. Й коли дійшов до краю Малкового котла, став і знесилено пустив повіддя. Далі починався яр, а на дні яру в призахідних променях сонця рожевіла річечка, власне, струмок, але того струмка було досить, аби вкрай зіпсувати Сурові настрої. Він сподівався поморити Любицю спрагою, та з того нічого путнього не вийшло. Тим струмком, певно, можна було напоїти не дві, а цілих п'ять тем, і Сур перейнявся заздрістю до рудовусого, сіверського князя.

Про молодшого Велеславового сина Осмогруда Сур досі намагавсь не думати. Його й тепер морозило від однієї згадки, як він колись, піддавшись спокусі, кричав славу не Осмогрудові, за яким ішли всі, а Соболеві. Й тут біляве обличчя молодшого княжича мовби вималювалося на темному тлі яру, й головний воєвода квапливо повернув коня назад. І як я не помітив сього струмка ще зранку, покартав він сам себе.

Цілу ніч у ворожому стані горіли вогні, безліч вогнів, осяваючи знижені хмари мідним відлиском, а за Суровим обвозом лише де-не-де блимали бліді багаттячка, та й то побіля болярських і воєводських полоток. Любиця міг собі дозволити сі розкоші, бо мав лісу цілий яр, та й на горі виднів чималий перелісок, а тут, у підніжжі, сухому й голому, навіть у нижньому березі яру росли самі кущики, які вої давно вже позрубували мечами й попалили.

Тим більшу сторожу звелів поставити Сур, а за ровом ходили сотні комонних можів, підсилюючи варту на валу та возах і стережучи ускоків.

Головний воєвода й сам не спав усю ніч і їздив на чорному жеребці то до валів, то через обвози. Та коли настав кволий холодний ранок, він побачив, що марні були всі його старання. За величезним кільцем облоги тільки де-не-де тинялись поодинокі вої та кілька боляр із воєводами збилися перед Малковою полоткою.

Сур зострожив голодного втомленого жеребця й поскакав туди.

— Втікаймо, — сказав Малко, — доки не є пізно!

Їхні коні теж були тут — коней тримали болярські роби.

— А куди втікати? — замість Сура, поспитав темний воєвода Радун Струнич, руський князь.

Утікати й справді було нікуди, бо вони опинилися мовби між двох мечів, і ніхто не міг із певністю сказати, де пантрує на них менша небезпека: за валами Любиці чи в Стані Великого князя.

— Хіба за ласку його?

Се мовив той таки Радун Струнич, і всі здивовано презирнулися. Досі вони старанно уникали й згадувати ймення Осмогруда, й тепер слова руського князя ніби розв'язали їм язика, бо Радун Струнич мав на оці саме молодшого сина Велеславового.

Військові чільники ніби за наказом обернулися туди, де на високому валу, що оперізував гору з Любичиним станом, їжачилися тисячі списів.

— Хіба й справді... — підтримав Радуна Струнича Малко.

Й тут Сура мов сказило. Він вихопив меч і замахнувся на нього, й коли б Малко вчасно не пірнув у полотку, хтозна чим би кінчився для нього сей ранок. Сурів меч ковзнув по м'якій повсті намету й схибив убік.

— Се речеш ти, жупанчику?! — в нестямі загорлав Сур. — А забув єси, як кричав-с отоді славу Соболеві? Біжи! Біжи!..

Він сховав меч у піхва, здибав свого жеребця, повернув до полотки задом і щодуху погнав через майже порожній стан у бік Данапра, й гнав доти, поки втомлений за ніч кінь почав спотикатися на рівному. Шия та боки тварини взялися милом, а з ніздрів крапала руда піна з кров'ю.

Й тут його наздогнав Малко. За конем жупана древлянського, припнута поводом до сідла, скакала молода свіжа кобилка. Сур приготувався до захисту, але в Малкових очах було стільки суму й розгуби, що головний воєвода лише спитав:

— І ти?..

Й у душі подякував кумирам, що в таку лиху годину бодай не позбавили його товариша. Малко мовчки відв'язав повід кобилки й простяг Сурові. За ним ніхто не гнався, Сур пересів із сідла в сідло, й вони почали неквапом сходити вниз, де зеленіли Данапрові луки.

А в сей час у таборі Любиці коїлося незрозуміле. Рудовусий сіверський князь ходив поміж воями збуджений і врочистий. Перекинчики гуртувалися в звичні десятки й сотні, тисячники на конях широко розмахували болярськими бунчуками, подаючи знаки своїм. Витяга закінчилася так несподівано, як і почалась, і тепер усе мало набути буденного ладу й строю. Чого сподіватися взавтра — про те ніхто не думав, але сьогодні Мати-Земля не була зганьблена й опечалена жодною краплиною рідної крові, брат на брата руки не здійняв, і се додавало настрою.

Після розбору по сотнях і тисячах князь Любиця Пугачич наказав сурмити до сніданку, а сам пішоє у намет Осмогруда. Велеславів син сидів у глибині без шолома й скіряного колонтаря,[64] меч його теж висів на паколі посеред полотки, а біля входу чипів Слободан, лагодячи своє дивне сідло з петлями для ніг. Любиця за давнім поконом торкнувся правицею підлоги й тихо, але врочисто мовив:

— Слава тобі, Осмогруде, сину Велеславів!

Се несподівано роздратувало молодого князя, й він, навіть не підвівшись назустріч Любиці, проказав:

— Такі слова казати-ймеш мому братові!.. Й кланяти-ймешся до землі — також тільки йому.

Любиця Пугачич відповів терпляче:

— Половина рати Соболевої стала під твоє знамено. Тепер ви єсте рівні.

— Підбиваєш на котору? Маєш хіть навпіл розірвати україну сколотів?

— Твій брат... — Любиця зумисне уникав називати Соболя Великим князем. — Твій брат зрадив дідніх кумирів і перекинувся під грецькі. Кров, Осмогруде, водою не стає, а мати його — грекиня...

Осмогруд перебив Любицю, схопившись із місця:

— Зате отець його був древлянин. А в ньому тече кров мого вітця. — Й підвищив голос: — Не вірю я тобі, княже? Чув єси? Не йму тобі віри!

— Тоді спитай у Дорогомира. — Любиця теж утрачав самовладання, й руді вуса йому вже потроху сіпались. — А не віриш Дорогомирові, то

спитай у Людоти. Він повість тобі, як твій брат рідний, забувши дідів своїх, чинив требу поганим чужинським кумирам...

— Не йму тобі віри! — гукнув Осмогруд удруге. — Й болярам твоїм не йму!

А Любиця провадив далі:

— І всі виділи, як Перун-Дідьдух уразив його поганську хату своєю сулицею.

Се вже було щось инче, й Осморуд знову сів, але згодом озвався:

— Гукаєш до котори, шматуєш україну нашу з лютої мсти, княже!

— Твій брат убив мого сина молодшого, й то є так, — схвильовано й сердито зажебонів Любиця Пугачич. — Та видять кумири, що не шукаю мсти, лише правди. Не зволіє рать мати над собою Великого князя, що требить чужинським кумирам. Косаки мають хіть перебрати меч Юра Побідника й віддати тобі, Осмогруде. Всі можі, й малі, й великі болярове, й усі вої хочуть тебе...

Осмогруд хижо вискірився:

— Хочуть мене, щоби-м я захищав тебе?

Любиця геть розгубився, й молодий князь не дав йому передихнути:

— Він усе чув і все мені повідав!

Осмогруд кивав пальцем на свого можа Слободана, який досі нишкнув коло дверей, а тепер устав і дивився Любиці просто в вічі.

— Великий князь, брат мій, лежить у недузї. Ти-с неправедно присягнув теплим духом його вогнища, й волфи вгадали на тебе, Любице!

Сіверський князь од несподіванки відступив до дверей, і йому наче заціпило. Й він стояв отак, і мовчки дививсь на Осмогруда, поки до полотки ввійшов Людота, а по ньому — Дорогомир. Князь Любиця насилу здобувсь на слові:

— То все — вигадки того турича, ускока Валдислава!

— Вигадки, княже, — не довго вагаючись, устряв до розмови Дорогомир, а Людота схвально закивав головою.

Осмогруд розлютився:

— Підпомогу-с привів собі, Любице?! Щоб дужче кричали?

Любиця шапкою втер спітніле чоло:

— Здумай про древлянського жупана Гостомисла Дибу, княже...

Молодий князь на мить принішк, але кров бурунила йому в жилах, і він сказав:

— Диба був оббріханий, то є так. Та закон дідній стоїть на сторожі Великого князя. З доброго дива Великий князь не хворіти-йме: хтось та мусив переступити присягу.

Махнувши рукою на Слободана, він одяг безрукаву гуньку, підперезався мечем і вийшов, і коли вони лишилися самі перед гамориська ратників, Осмогруд сказав:

— А ти-с мов набрав собі води в рота!

Слободан хитрувато примружився:

— Коли тузяться князі, в косака чуб тріщить. А якби ще й косак у їхнє тузіння встряв!..

Та князь був надто сердитий, щоб слухати його теревені.

— Грай до збору!

— Куди? — здивувався Слободан.

— Видіти-ймеш.

По годині Осмогрудова тисяча лишила табір і взялася на полудень. І вже біля самого Данапра молодий князь повідомив свого підручного ратника, що правив йому й за першого болярина, й за друга, й за службу:

— Не хочу перебирати чужої крові на руки, але не хочу й сидіти в одній полотці з клятволамом.

Він говорив про Любицю, й Слободан замислився. То таки був страшний гріх — клястися неправедно Цуром — теплим духом великокняжого вогнища, та Любиця ж також був косак, хоч і княжого роду, й по ньому б теж плакала й жона, й син Стоїл, і Стоїлові діти. Слободан приязно глянув Осмогрудові в обличчя, та згодитися з ним не міг і не мав бажання. Всім і досі була на пам'яті неправедна смерть Велеславового брата жупана Гостомисла Диби, й він сказав:

— Збираєшся до великокняжого Стану?

— Збираюсь.

Молодий косак зітхнув:

— Стережися Валдислава. Речугь, він тепер знову гороводить у Стані, як і тоді.

— Не забувай, що Валдислав є рідний брат моєї матері. Один отець їх породив: турицький жупан Тур.

— То ти єси небіж Валдиславів? — прикинувся незнайком Слободан, й Осмогруд непорозуміло скосував на нього.

— Небіж. Буцім і не відаєш!

— А ти відаєш, княже, що Валдислав заносив меч і на рідного брата свого Воїжира?

Тільки тепер Осмогруд уторопав маленьку хитрість білявого косака й надовго змовк. Обізвався вже біля самого берега. Данапр був чорногривий і непривітний, і на душі в Осмогруда теж туманилося, проте він переміг себе:

— Мушу звідітися з братом Сободем, Великим князем. — Се уточнення тепер здавалося найважливішим.

— То коли маєш таку хіть, пощо-с не повів із собою оте військо? — пристрасно мовив Слободан, кивнувши рукою позад себе, де лишився табір князя Любиці. — Всі косаки разом з болярами прийшли під твою руку! Собоць із Валдиславом пойняли б Любицю, та Дорогомира, та Людоту, та всіх їхніх, а по тому б і до тебе череда дійшла...

— Братня кров — то є найстрашніше, Слободане! — вигукнув Осмогруд. — Що ти речеш — кумири не дарують братньої крові!

Слободан змiряв князя довгим поглядом:

— Кажеш тилько про князiв, Осмогруде. Забув єси, що в Любичиному таборi багато хто мав братiв, i синiв, i вiтцiв у таборi Сура. То та кров не є страшна?

Осмогруд не мав куди вiдступати й примирливо мовив:

— Брат мiй любить мене.

Тисяча плавом перебралася на той бiк, здолала острiв, а надвечiр першi косаки ввiйшли до Стану. Дiзнавшись, хто прибув, Соболю улаштував братовi пишне стрiтення. Він уже встиг одужати, навiть вуса йому вiдросли, а куцу кiску, необачно стяту в Ольбiї, Соболю пильно ховав пiд шапкою, виставляючи на показ лише до синього виголенi скронi та потилицю.

Осмогруд поводився дуже скуто. Його непокоїла та смушева шапка на братовiй голови. Любиця набалакав йому багато всiляких страхiв, i він тепер дивився тiльки на Соболеву голову, бо в полотцi було парко, й усi пороздягалися до сорочок i сидiли простоволосi. Та раптом Осмогруд забув про всi свої пiдозри. Соболю мовив йому:

— Хочеш, брате, бути рiвнею менi? То бери оту половину ратi, що там. Речуть, вона є схильна до тебе. Менi й сiєї стачить, i нiяка кiшка не пробiжить по тому межи нас. Там Любиця, речуть, усiлякого на мене бреше, та не вiр клятволамовi.

Коли він се сказав, Осмогруд мимоволi глянув у бiк материного брата, але Валдислав так щиро дививсь йому в вiчi, що молодий князь остаточно позбувся будь-яких пiдозр.

— Ні, — сказав Осмогруд. — Не хочу я твого війська, брате. Ти-с Великий князь і тобі вести по собі всіх козаків. А з мене й моїх забагато. Пощо вони мені?

Він твердо вирішив перейняти всю рать, яка того дня ускочила від Великого князя, й повернути її назад у великокняжий Стан. І наступного ранку знявся й перейшов обидва гирла. Військо й досі стояло там, де Осмогруд його й покинув, але Любиця тільки посміхнувся на його слова:

— Косаки й самі не підуть, Осмогруде. Й косаки, й воєводи, й боляри не підуть під брата твого.

Сіверянин умисне розмовляв з ним коло широкого багаття, де юрмилося чимало всілякого воїнства: й підлого, й чільного, й усі схвально загомоніли. Любиця говорив тихо, але чітко, й був зовсім спокійний.

— Коли не ймеш віри нам, Осмогруде, піди сам у грецьке торжище, й греки повідають тобі все про твого брата.

Осмогруд спробував уранці зібрати боляр і воєвод, і Любиця не чинив йому в тім опору. Та боляри з воєводами були відвертіші й заявили Осмогрудові вустами Дорогомира:

— Княже, ми хотіли смо тебе й зуперше й кричали смо славу тобі, а не йому. Того більш не буде, що було досі. Перебирай меч на себе, бо не мати-йме україна дідня супокою.

Більшого він од них не почув і ходив кілька день лихий і нестямний, навіть своїй тисячі звелів вибратися з великого стану й розташував її на сусідньому пагорі за добрі гони відси. Та косаки вільно переходили зі стану в стан, і по двох днях і найвідданіші йому люди почали которитись, а ще за день чи два вся рать зі старого табору потроху перейшла на новий горб і заходилась обкопувати його ровом. У протилежному від

Осмогруда краї поставив свого намета й Любиця, хоч і не з'являвся молодому князеві на вічі.

Тоді Осмогруд сам пішов до нього:

— Добре, княже, вчинив єси, ліпше й не вигадеш! Але я не вірю тобі й нині. Й не хочу війська братового. Піду в грецьке торжище, й начувайся, коли греки потвердять мені, що ти-с переступив клятву!

Любиця хотів сказати йому, що з греками теж треба обачно — ті за срібло можуть потвердити й посвідчити всяке: хто більше дасть. Але Осмогруда вже не було. Він звелів своїй тисячі негайно зніматися.

Десять неповних сотень Осмогрудових комонців із возами та чередою повільно виточилися в степ, і коли сховалися за далекими пагорками. Людота пустив услід їм спершу добрий роз'їзд, по тому споживну худобу, а далі й усю свою рать. Отак вони й ішли назирці, й коли Осмогруд переправився через Лиман плавом, Любиця підходив до торжища з іншого, полунічного боку, обійшовши Полудневий Бог поза Лиманом.

Осмогруд почав вимагати від греків, щоб йому відчинили брами, та ольбіополіти, дивлячись на нужденні сотні, лише реготали у відповідь і сипали зі стін образливими дотепами. Князь тоді попросив гукнути когось із-поміж чільників города, й знову прийшов уже знайомий йому наварх Аріон у чорній хламиді із чорною кінською гривовою на шоломі.

— Що хочеш од нас удруге, Октамасаде? — спитав він, назвавши князя по-грецькому.

Осмогруд звелів Слободанові перетлумачити:

— Хай греки відчинять мені браму. Я лише ввійду й нічого не чинитиму їм лихого.

Аріон відав, чого домагається скіфський князь, але синкліт заборонив упускати його до города, тож відповів:

— Скіфські басилевси дарували нам волю жити на їхній землі й ніколи не порушували слова. А ти хто такий, щоб вимагати неналежного?

— Я-м син Велеслава! — дратувавсь Осмогруд упертістю грека.

— Велеслав мертвий, — відказав Аріон. — А на столі тепер сидить його син Скіл.

І наварх зник за визубнями мурів, та й Осмогруд більше не мав чого додати до сказаного. Про взяття торжища копієм навіть і не йшлося — минулого разу він спробував був зробити се двома тисячами й нічого не здобув, а тепер під його рукою прийшло вдвічі менше ратників; греки могли відверто посміхатися з нього, й Осмогруд їх розумів.

З його спроби нічого не вийшло, й уранці князь мусив іти звідси геть — на радість обложеним. Та коли зайшло сонце й знову зійшло, вся Ольбія виявилась оточеною незліченними лавами комонних і піших воїв. У долинах і на дальніх пагіорах снували численні роз'їзди, добре видимі з веж, а ще далі великими чередями паслася сива скіфська худоба. Серед оборонців города знявся переполох, і незабаром полунічний, Борецький пілон розчинився, й звідти вийшли перемовники.

Очолював їх той-таки наварх Аріон.

— Чого хочуть від нас наші друзі скіфи? — спитав він, подаючи Осмогрудові багаті дарунки — золоту гідрію, кілька срібних ритонів та кіліків і сувій барвистого золототканого полотна. Осмогруд і не глянув на все те. В нього від несну запалились повіки, й він хрипким голосом проказав:

— Нехай греки відчиняться.

Він вимагав того, що й учора, та ольбійці більше не брали його на глузи. Їх найдужче цікавило, хто привів сюди стільки раті?

— Се твоїми вустами каже скіфський басилевс?

Але князь похмуро глянув на нього:

— Се речу я.

Він погасив останню надію обложених, і наварх Аріон почервонів:

— Тоді мушу доповісти се нашим патріархам. Я керую тільки ольбійськими кораблями, Октамасаде.

Греки зволікали з відповіддю аж до полудня, нарешті Аріон приніс вістку:

— Патріархи дозволяють тобі, Октамасаде, й твоїм архонтам увійти до Ольбії й перебувати там стільки, скільки схочеш.

Але Осмогруда вже брало на шал. Сього разу поряд стояв сіверський князь Любиця й теж роздратовано сіпав рудого вуса.

— Ви розчините всі свої ворота, — сказав Осмогруд таким голосом, од якого навархові Аріону стало холодно, мов на ладді серед моря в місяці посідеоні. — А що ми чинити-ймемо, там-то є наше діло. Тут є скрізь наша земля, й хай греки не забувають про се.

Наварх Аріон негайно доповів евпатридам погрозу скіфів, і синкліт вирішив здатися на ласку: грифонів не можна дратувати безкарно. Полунічний, Борейський пілон широко розчинився на обидві ворітниці, й Ольбія завмерла в передчутті свого кінця.

Та ніхто не заходив до города ні по обіді, ні надвечір. Пілон так і простояв одчинений цілу ніч — греки не наважилися його зачинити. На мурах і вежах мов повимирало, й усі приречено чекали того, що готував їм ранок.

А вранці князь Осмогруд разом із Любицею та ще кількома чільниками ввійшли до города пішо, й синкліт, який з дарами зустрів їх біля Борецького пілону, здивовано відітхнув. Ніхто не знав, що зроблять скіфи наступної миті, та бодай зараз вони всім станом лишалися по той бік мурів, а се означало лише одне: безсмертні олімпійці ще не позбавили обраного народу своєї ласки й зичливості.

А Ольбія була незвично тиха й безлюдна, мов після чуми...

Розділ 20

Скіфи несподівано знялися, й ольбіополіти, й досі не вірячи своєму щастю, допомагали їм переправлятися через Лиман усіма своїми ладдями. Нарешті потепліло, віяв лагідний Евр, і над тихим плесом шарувався пахучий гіркуватий димок. Елліни приносили кумирам щедрю жертву за порятунок від певної загибелі.

Осмогруд пішов із першими тисячами на схід, лишивши сіверського князя Любицю доглянути за переправою решти раті. Осмогруд від учорашнього вечора ні з ким не розмовляв, і ніхто не наважувався підступити до нього. Греки, приперті до стіни, розповіли йому всю правду про Великого князя, й се знав тепер кожен князь та болярин і кожен підлий косак.

Ратники відали, що попереду на них чигають неабиякі злигодні, і їхали мовчки. Іншим разом, вирушаючи у витягу, вони співали про діву, яка виряджає косака в дальню путь, про чорного степового орла, що з-під хмар стереже, чи не настав час виклювати косакові очі; співали про матір і стару хату десь на березі Ужа, Десни чи Росі й про запеклі січі.

Але тепер валка точилась у їдкій куряві, довга й похмура, тільки жеребці іржали до кобилиць, та лунко гупали втоптанною дорогою копита. Вої приглядалися й прислухались до кожної прикмети, шукаючи в кряканні ворона, в ширянні сокола-крагуя й навіть і дзявкоті лисиці бодай якогось віщого знаку й полічби, бо так із людиною розмовляли й кумири, й степові русалки, й духи чисті та нечисті, а людська ж доля таки була в їхніх руках, і лише вони знали, що принесе й захід сонця, й схід, і день узавтрашній.

І кожен, відомо, тулився вухом до волфів, які то там то сям їхали серед високого й підлого косацтва, по-жоночому перекинувши ноги на один бік сідла. Поряд із Осмогрудом тримався старий волох Душан. Він вряди-годи заглядав у вічі молодому князеві, якому се було неприємно. Князь не хотів ні з ким розмовляти, а дідо весь час пантрував сказати йому щось.

Учора в грецькому торжищі Осмогруд зібрав усіх тамтешніх старійшин, і вони довго тирлувалися на своєму капищі, й довго мулялись, і хитро викручували мову кудись убік. Найдужче старався молодий між у червленому корзні. То був, як сказали князеві, афінець Протаґор, і всі дивилися йому в рот і тремно слухали.

Їхня плутанина врешті таки заспокоїла Осмогруда. Брат його й справді жив у сьому грецькому торжищі, мав навіть свою теремницю, щоправда, її спалило перуном. Більше нічого він тут осудного не чинив, а тоді знявся й поїхав, і ніхто з-поміж ольбійців не питав його, куди він іде й чи швидко загостює знову.

— А кумирам вашим треба чинив? — хтозна й укотре допитувавсь Осмогруд.

Афінянин же щоразу кивав головою, що по-грецькому означало "ні". Се саме стверджували й їхні старійшини, й Осмогруд урешті відітхнув.

Любиця, як завше, передав куті меду, й зробив се зумисне, бо лякався великокняжого суду.

Молодий князь вирішив дати грекам супокій і зніматися з-під мурів, але тут прийшов старий волф Душан відкликав його вбік:

— Їден їхній має хіть перемовитися з тобою, княже.

— Хто?

— Речу ж: їхній. Імена його не відаю. По-нашому добре вміє...

Осмогруд сердито блимнув на старого волфа в довгій конопляній сорочці та хустці на голові, проте сказав:

— Нехай іде сюди.

— А він не є тутки, — заперечив Душан.

— Де ж є?!

— Там, — старий махнув кудись угору позад себе.

Осмогруд відвернувся. Він уже не мав бажання говорити про свого старійшого брата будь з ким, і невдовзі полишив грецьке торжище й пішов до стану. Та біля полотки на нього вже чекав цілий гурт, і серед них, звичайно ж, сіверський князь Любиця Пугачич.

— Знову ти?! — в нестямі вигукнув Осмогруд.

Але Любиця, мовби й не чувши тих слів, показав на вже немолодого грека:

— Сей хче, аби-с ти його вислухав. Зветься... — Любиця запнувся, тоді таки вимовив незвичне ймено: — Зветься Гіпербол.

Осмогруд слухав Гіпербола, стоячи до нього боком. Усі слова гречина видавалися йому гадючим сичанням, і він не вірив жодному слову. Тоді Гіпербол підвів ще двох. Се були вже відомі йому наварх Аріон у чорному короткому корзні та з чорною гривною на шоломі й чільник нічної сторожі ніктепарх Періандр...

Тепер, дивлячись на старого волфа, який по-собачому заглядав йому в вічі, Осмогруд знав, що несправедливий до діда, але дідо нагадував йому вчорашнє, й молодий князь не міг із собою нічого вдіяти.

Слободан, який їхав оправуруч від Осмогруда, був урочистий, трохи переляканий і мовчазний, і та німота йому зовсім не личила. Іншим разом він добрав би способу розважити й себе, й усіх довкола, та день був неспосібний, усі мовчали, й він теж мовчав.

До Данапра підійшли в другій половині дня, й Осмогруд навіть не заперечував Любиці, коли той сказав:

— Розіб'ємося тут?

Осмогрудові стало геть байдуже, де ставати станом і що робитиме військо. Він, либонь, не відав, що робитиме й сам. Так зайшло сонце й знову зійшло по тій бік Лівого гирла, й Осмогруд мовчав, і всі теж мовчали. Він лише наказав не копати ровів навколо стану, навіть не загороджуватися возами, й пролежав у наметі й сей день і ще один і третій, А четвертого раптом гукнув Слободана й повелів сідлати коні.

Слободан глянув на нього широко розплющеними очима й промовив:

— Скажу болярам...

Але князь перебив Слободана:

— Сідлай тільки свого та мого.

Юнак іще дужче вирячився, та князь не любив повторювати сказаного. Й невдовзі вони вдвох під поглядами князів, боляр і косаків завели коней у воду й спрямували їх на той бік, тримаючись шуйцями за ремінь сідла. Обидва були по-легкому — без різниць, без лат і навіть щитів, лише короткі мечі бовтались у воді. Так наказав Осмогруд, і Слободан безумовно виконав його повелю.

На лівому березі Данаспра довелося дати коням перепочинок. Вони стриножили їх і пустили в луг, і лише по обіді під'їхали до Лівого гирла. Осмогруд уже знав, що робитиме й що скаже братові старійшому. Те, що зробив брат, — страшне й огидне. Й Соварог, і Лада, й Перун-Дідьдух і Полель, і сестра його Леля, на яку русичі мовлять Дана, й Побідник Юр не подарують Соболеві довіку своєї ганьби. Та чи ліпше буде ввергати землю вітчу в братогубну прю? Закоториться й україна Древлянська, й Сіверська, й Руська полянська, й саки-бродники в Дикому Полі, й туровичі-соляни, й усі племена та язики, що платять їм щоосени дань, відпадуть і підугь оружно й на Древлянщину, й на Стан косацький, і западеться в пекло все те, чого так довго прагли діди й прадіди їхні й чому віддали животи свої. То який же гріх є страшніший і перед Соварогом, і перед Лелею, й Полем, і Дідьдухом, і Юром Побідником?

Осмогруд ще не знав того й не тямив одповісти собі на се питання. Він лише відав, що підійде до брата старшого і скаже йому, як казав колись у дитинстві, коли вони були ще рівними:

— Соболю, за який гріх страшніша кара?

Вони скличуть усіх боляр, що лишилися в Стані, й князів, і воєвод, і тисячників, і скажугь відунам волошити, і як вони наволошать, так і буде. А половину гріха він, Осмогруд, візьме на себе, бо ж один отець породив

їх, а брат за брата й мсту правити, і душу закласти має право, аби лише Мати-Земля не печалилася. Так велить покон дідній і прадідній, і так зробить Осмогруд.

Вода сього літа стояла висока, й вони насилу прибилися до берега, та й то біля самого Данапрового лиману, звідки виднів великокняжий знак на червоній мережаній полотці. Потомлені змаганням із хвилею, коні довго стріпувалися й форкали, та князь махнув Слободанові йти вгору, хоч і сам ледве тримався на ногах.

Його трохи дивувало, чому на високій сосні біля великокняжої полотки немає сторожі, та він лише зцідив зі свити воду й потяг коня за повід. Оддалік шастало зо два десятки чи то воїв, чи робів, які ховалися й визирали з-поза вільшини. Осмогруд зітхнув, тоді розперезав опояс із мечем і звелів Слободанові:

— Кинь і свого долу!

Юнак підкорився й узяв повід княжого коня. Осмогруд поправив на собі мокрий одяг і рушив до братової полотки. Перед самим носом у нього хтось югнув з дверей і залопотів не знати куди. Молодий князь одхилив завісу й увійшов:

— Слава тобі, Великий княже!

Йому ніхто не відповів. Знадвору в полотці видавалося темно, мов у ямі, аж Осмогрудові по спині сипонуло морозом. Якийсь час він стояв нерухомо, й коли вічі нарешті звикли з посмерками, побачив, що там нікого нема. Раптовий здогад обпалив його зсередини, й тепер Осмогрудові стало парко, хоча допіру тремтів усім тілом — од збудження й од холодної води священної річки. Він вихопився надвір, мало не збив Слободана, який підвів коней до самої полотки.

— Де він є?!

Слободан перепитав:

— Ти про кого?

Але князь, не пояснюючи, побіг туди, де щойно поміж деревами мигтіли постаті. Та там уже нікого не було, й він повернувся назад до полотки:

— Хоч хтось тут є?!

Слободан кинув повіддя додолу й пішов сам у тому напрямку, звідки щойно з'явивсь Осмогруд. Він даявся довго, нарешті привів двох украй розгублених воїв.

— Речуть, ніби Великий князь... — Отрок безпорадно закліпав, не знаючи, як вимовити лихе слово.

— Що речуть про Великого князя? — гримнув на нього Осмогруд, по тому звернувся до тих двох ратників: — Де є мій старший брат, Великий князь?

— Тю-тю! — відповів молодший ратник, а його товариш на потвердження тільки рукою махнув у бік Данапра.

Молодий князь од напору крови став з виду буряковим. Ухопивши того косака, що тютюкав, узабарки, хоча той був на півголови за нього вищий, він підняв його вгору, й затряс ним:

— Що мовиш про свого Великого князя, худобино!

Косак виснув у повітрі й реготав, наче з лоскоту, й сей його регіт, який мав би звести на шали Осмогруда, нараз одібрав йому й силу, й лють, князь важко гепнув косаком об землю й ніби змалів. Одійшовши до

кручі, він сів на пожухлу траву й узявся руками за бриту голову. Шапка ділася невідь де, й він термосив собі розкудлану, ще й досі мокру косу й не міг зібратися бодай на одну порядну думку.

Слободан певний час дивився, тоді скочив у своє кумедне сідло й погнав коня в глиб Стану. Й коли повернувся назад, устигли об'їхати мало не все табурище, Осмогруд так само сидів, обіруч обхопивши голову. Отрок сів поряд, і князь байдуже глянув на нього й знов одвернувся видом до берега, Слободан же збуджено розповідав те, що йому пощастило виїздити. Але в голосі його вже не було допірішнього страху та знічення, й від сього княже серце повивалося холодом.

— Речуть, утік ще звечора, — мовив Слободан. — Зуперша гасав по всьому Стані, а по тому взяв комоней і втік. А з ним ще й тоті Сур і Малко, та зо два десятки їхніх лакиз, та комоней прихопили товар везти, та ще комоней завідних, та й...

Слободан усіх називав на ймено, і лише про Великого князя казав, ніби про підлого косака, "він", та се вже не чіпало Осмогруда. Виявилось, ратники й учора, й повчора, й третього дні поодинці й гуртками втікали зі Стану на правий берег Данапра, й князь Любиця, певно ж, усе те знав і нічого не казав йому.

— Тутки вже й раті немає, — підсумував Слободан. — Хіба якась тисяча нашкребеться: хто кривий, хто сліпий, хто так недолугий та несвідомий. Тиняються Станом й одне одному на вічі показуватися бояться.

Слободан замовк, але сидів і підкахикував, і князь Осмогруд уже добре вивчив той знак. Отрок мав сказати йому ще щось, та Осмогрудові було тепер байдуже до всього.

— Речуть, нібито він утік до туричів, у Турицьку країну за Дунай.

Осмогруд понуро дивився поперед себе. Так само про брата його старшого казали й греки в торжищі на Бозькому лимані. Але Слободан і після сього не припиняв кахикати й соватись на піскуватому зривищі.

— Я-м послав ідного з тутешніх косаків на той бік, до князя Любиці..

Се, певно, було те, що змушувало Слободана весь час кахикати, й Осмогруд ошелешено глипнув на товариша, проте невідома досі млість оповила князя з ніг до голови, й він не владен був поворушитися.

Того-таки дня Великий князь Соболя укупі з велієм болярином Суром та новим жупаном Малком, і турицьким ізгоєм Валдиславом, і двадцятьма воями, тримаючись берега Данапрового лиману, їхали на захід і на захід, а коли сонце, розжарене довгими гонами спекоти, схилилось перед сном до води, аби втамувати спрагу, перед ними прослався зелений клин мису Гіпполая, де греки віддавен мали капище Деметри з оракулом. Соболеві дуже кортіло звернути в той бік, але боляри їхали поряд потомлені й вовкодухі, й він не зважився. Валдислав, певно, здогадувавсь про потаємні думки Великого князя, бо теж презирливо мружив очі, й з ним треба було рахуватися в сей день страхів та випробувань. А піфія могла б сказати все що чекає на них попереду

На душі в Соболя було похмуро й холодно Від якогось часу все завертілось хурделицею, й він не відав, що пантрує на нього взавтра й чого слід сподіватися в прийдешні дні. Великий князь тупо дивився на воду, до самого небосхилу встелену золотою рядниною, й боявся навіть подумати, куди вона його приведе. Вої, нужденні два десятки комонників, які лишились йому вірні й згодилися супроводжувати свого володаря в часину скрути й розпачу, безмовно лежали на потоптаній траві, геть виморені безперервною їздою. В їхньому мовчанні теж було щось двозначне, й Соболя багато дав би, аби дізнатися, чи тільки втома позамикала їм роти.

— Тут і перебудемося? — спитав турицький князь, і Соболеві стало приємно навіть од такого вияву чемности.

Він кволо всміхнувся до Валдислава:

— Можна й тут...

Сонячна чаша вже зачерпнула вінцями широкої, наче море, води Лиману, й із-поза спини тягло прохолодою. Від низької неоковирної брамки грецького капища на гурт скіфських вершників дивилося двоє жерців, уже добре підтоптаних, і їхній убогий вигляд, і груба вдяганка до литок, і довгі клинцюваті бороди, які в променях призахідного сонця здавалися геть червленими й несправжніми, навіювали в душу князя ще більше суму. Щось уламалося в його житті й, певно, назавжди, та він боявся навіть шукати причину й межі всього того.

Новий жупан Малко, взявши в підпоміжники одного воїна й одного роба, подався до капища й незабаром повернувся назад. Воїн із робом несли на карку, тримаючи за ноги, по овечці.

— Осе, що смо знайшли, — кивнув Малко в бік присадкуватої кам'яної хижі. Вівці були білі з чорними мордами, певно, жертівні, та Соболеві тепер усе видавалося бридким і непотрібним, і він одвернувся.

Одначе, коли роби зібрали в балці невелике багаття й звідти потягло лоскiтливими пахощами смаженого м'яса, в нього раптом заграли ніздрі. Соболю із самого ранку не мав у роті й рісочки. Й, коли рудочубий огнищанин Лиско підніс йому прикіптюжений димом шмат задньої овечої ноги, він із такою жадобою вп'явся зубами в гаряче м'ясо, що всі дотеперішні страхи видалися йому дрібними й нікчемними.

І вже коли лежав, розкинувшись на притолоченій траві, почув тихий улесливий голос:

— Кіріє...

Соболь підвівся на лікті. За ним сугулились один з тих двох жерців, що перед заходом сонця стояли там, біля капища. Й Валдислав, і боляри, й решта вже давно хропли за обрідними кущиками глоду. Соболь подививсь у той бік, тоді на коней, які паслись гуртиком, обфоркуючи з трави росу та комашню, й спитав у жерця по-грецькому:

— Старий, повідай волю кумирів — куди маю правувати коней?..

Довгобородий грецький волф сперся на сукуватий посох обіруч і зітхнув:

— Була в нас добра піфія. Сьогодні Аїд забрав її до царства тіней.

Соболь не відгукнувся. Усе складалося дивно й зловісно, й він тільки поглянув на почорнілі від туриці ноги жерця.

— Ми думали піднести Аїдові жертву за нашу піфію Нікандру, але тепер...

— Що сталося?

— Твої люди, кіріє, забрали в нас жертвних овець.

Великий князь ушилив руку за пазуху, дістав звідти добрий скіряний мішечок і мовчки простяг старому. Жрець узяв і здивовано потряс капшуком. Почулося приглушене скірою дзенькотіння срібла. Борода в старого дрібно засіпалася, й він хрипким од хвилювання голосом поспитав:

— Кому дякувати за се, кіріє? Хто ти і яке твоє ймено?

Соболь тихо проказав:

— Не відаю, діду... Йди... й помолися Дементрі за мене.

Молитися жрець не знав за кого, та на продиво щедрий мандрівник не казав більше ні слова. Старий, упхнувши гамана за пазуху, мовчки поцюкав ціпком геть. Але незабаром він прийшов знову й поклав коло Соболя довгасту амфору:

— Се тобі дарує Деметра.

Й тепер уже зовсім щез.

Соболь підкотив амфору ближче. Шийка в неї була запаяна, й він почав одколупувати мечем. В'язуча смола хапала лезо й не давалася. Тоді він замахнувся, ударив золотим руків'ям по шийці й відбив її. У ніздрі вдарило терпким духом старого червленого вина. Соболь приклався вустами до щербатої шийки й пив доти, поки в грудях забракло повітря...

Вранці голова йому була важка, мов довбня, й він навіть не спромігся сховати посудину з вином. Коли підійшов Сур, Соболь довго й тупо дивився на нього, намагаючись уторопати, чому так зневажливо посміхається велій болярин.

— То куди повелиш сього дні, Великий княже?

Сур дивився то на Соболя, то на гостродонний грецький глек із відбитою шийкою. Він торкнув його носакон чобота. Вино з амфори потекло в траву тоненькою цівочкою кривавиці, земля всотувала її в себе й ставала чорна.

Підкотився й Малко. Вид його з незручного спання був спухлий і брезкий.

— А троє косаків — тю-тю! — хрипко мовив він.

Та Соболю не відповів і Малкові. Вночі все здавалося простішим і легшим, він був твердо вирішив їхати в материне село, де народився й зріс і де, мабуть, єдино його чекали. Та ніч промайнула, коротка літня ніч, а з нею й хміль, і те рішення видавалося тепер так само неможливим, як і всі допірішні.

— Не відаю, — відповів Соболю на запитання Сура.

В голові блиснула думка, вривок думки, що найліпше було б нікуди не їхати й лишатись у Стані, поклавши свою долю в руки кумирам. Але згадка про кумирів аж обпекла його, й він нестямно зашмарав долонями щоки. Яким кумирам? Грецьким чи таки сколотським? І котрі з них зараз важать у його житті більше?

Тут виходу теж не було, й Соболю облишив і сю думку. Валдислав розпоряджався косаками, які лінкуватю потягались і неохоче виконували його накази. Нарешті четверо чи п'ятеро спроквола поплентали напувати коней, і Валдислав підступив до Великого князя. Він одразу помітив нащерблену амфору, підняв її з долу, напився й витер уса, й тільки по тому сів біля Соболя навпочіпки:

— Поїдемо в Ольбію?

Соболю байдуже стенив плечем. Йому було й справді однаково, куди їхати й чи їхати взагалі. Він цілком покладався на Валдислава, бо з-поміж усіх його супутників лише турицький жупан не втратив ще здатности думати й щось робити. Та Сур заперечив:

— Паки до тієї Ольбії? Я туди не поїду!

Малко й собі запереступав з ноги на ногу, й Валдислав одповів, прискаливши око:

— Се діло на охочого. Коли не волієш — лишайся тут, болярине.

Сур схарапудився:

— Де се тут? Де тутки? Маєте хіть віддати мене до рук тому-го?

Він махнув рукою назад, у бік Данапра й Стану, де вже, певно, сиділи й Любиця, й Осмогруд. А Валдислав хижо вищерився:

— Коли той помилує, то рудовусий — ні!

Сур принишк і схилив очі, а Малко важко засопів:

— Теперки в усіх нас одна путь...

— Отож. Сідлайте коні.

Й Валдислав знову приклався до амфори.

— Вино принесли оті? — спитав він Соболя, кивнувши головою до грецького капища.

Соболь теж кивнув.

— То є добрий знак. Ольбія нам одчинить ворота.

В Ольбію вони прибули наступного дня — проти ночі не зважилися перепливати через широкий лиман. Греки дуже чемно розмовляли з ними, сидячи на високих мурах, але пілонів так і не відчинили, довідавшись, хто завітав у гості. Валдислав і лаявся, й пробував умовляти, та все намарне.

Попередньої ночі ще двоє козаків утекло, забравши по собі й двох вільних коней, і навіть Валдислав розгубився. П'ятнадцять воїв і три нікчеми над ними!

Він одвів усіх за далекі пагорби, звідки не видно було високих мурів Ольбії, та Сур сказав:

— Мислиш, греки не пошлють за нами вивідців?

Думка була слухна, й Валдислав нічого не міг заперечити Сурові. Лише просичав:

— Пощо гукаєш на весь степ?

І блимнув у бік воїв, які гуртувалися кроків за двадцять, жуючи в'ялену шинку з дорожнього припасу.

Ночували знову просто неба, та майже ніхто не спав. Боляри пантрували за козаками, козаки — за болярами. Соболь лежав оддалік і безтямно дивився на ясні зорі. Й десь по других або третіх півнях до нього підійшов турицький жупан і мовчки ліг поряд. По довгому часі він озвався:

— Не спиш, Великий княже?

Соболь не ворухнувся, та Валдислав був певен, що він не спить, і спитав:

— То куди ж ми тепер подамося?

Відповіді не було.

— Їдьмо в краї полунічні. Скрізь люди живуть, і ми жити-ймемо.

Та Соболю несподівано твердим голосом одказав:

— Ні.

Се було вперше, досі він тільки байдуже знизував плечима, й Валдислав здивувався:

— Мислиш усп'ять до брата свого? Він розтягне тебе на диких конях! А коли не він, то Любиця. — Валдислав підвівся й сів: — Пощо ж мовчиш? Намислив еси до брата?

Соболь відповів:

— До брата. Лише не до мого, а до твого, жупане.

Валдислав сторопіло заблимав у темряву.

Розділ 21

Їх наздогнали вранці. Дві сотні комонних воїв під проводом Любичиноного сина Стоїла оточили пагорок із двох боків і намагалися взяти його в обруч. Косаки Великого князя не чинили опору й лише про людське око вдавали, ніби розпутують коней. Та Соболеві, Сурові, Малкові й Валдиславові пощастило вирватися з уготованого мішка. Вони гнали без сідел, охляп, зате у руках у кожного був повід ще одного, завідного коня, й виморені за ніч переслідувачі швидко втратили їх з погляду. Стоїл наказав гнатися й далі, ратники чесно вишукали весь степ аж до Березанського лиману, та втікачі мов у землю запалися, четверо, заради яких отець мав спустити зі Стоїла три скіри.

Так рудовусий сіверський княжич і повернувся назад, не наважуючись глянути вітцеві в очі. Та Любиця сприйняв звістку спокійніше, ніж того сподівався син. Усе військо знову було в Стані, й він лише поспитав:

— А куди вони гайнули? На полудень? Чи всп'ять, до грецького торжища?

Того ніхто не відав, і Стоїл тільки знизав плечима. Коли б він знав, куди втік убивця його брата, він знайшов би сучого сина й під каменем, тепер же доводилося сливінь червленіти.

Стан гув і гомонів, як бджолине дупло серед ясного дня, на бору біля великокняжої полотки знову пантрувало двоє сторожів, хоча й пантрувати вже було нікого. Та воїн усе життя лишається воїном, люди дали йому до рук оружжя, натомість вимагали пильности й денно-нічної служби, бо коли орач на Бозі, Данапрі та Десні країть землю й годує його, то плуг воїна — то його сулиця і його меч.

Сіверський князь Любиця Пугачич увійшов до полотки Осмогруда. Молодший син Велеславів не схотів уходити в намет свого брата й розіп'явся на протилежному кінці кручі, не дозволивши перенести сюди й священного великокняжого стягу, хоч Любиця й інші князі та боляри воліли б видіти конячий хвіст над його полоткою. Любиця доповів Осмогрудові про те, що Соболь утік, і князь повелів негайно вислати догоню в усі кінці Помор'я.

— П'ять тисяч, — сказав він. — Хай зрищуть усе від Бога до Дунаю. — Тоді докинув: — Десять тисяч. І ти сам поїдеш із ними!

Любиця схилив голову, мов перед найвищим володарем, хоча Осмогруд не велів звати себе Великим князем, та й священного меча Юра Побідника він ще не перебрав. Меч і досі висів у братовій, з білим конячим хвостом на версі, полотці, й полотку пильно стерегло дві сотні пішців і комонників.

Того таки вечора Любиця повів тьму через Ліве гирло, наступного ранку ще до східсонця переправив її й через Головне й, зайнявши поперед себе добру череду телиць та бичків, розділив рать на десятеро.

Вої йшли так густо, що могли не тільки бачитись, а й перегукуватися. Так вони проскородили весь степ між Данадром і Дунаєм і за місяць повернулися до стану з одним лише бранцем. Його вони здобули чисто випадково. Був холодний і дощовитий день, і Любиця дав ратникам перепочити, ставши під мурами грецького торжища. Пізнього вечора до намету ввійшло п'ятеро греків.

— Що повідаєш? — непривітно спитав рудовусий князь у знайомого наварха в чорній хламиді моряка.

Арїон од такої зустрічі знітивсь, але кивнув своїм, і до намету внесли кілька почорнілих од часу амфор з вином.

— Наші архонти слють тобі, Лібідзо, се вино. Таким чином ми частуємо лише найдорожчих друзів. Йому п'ятдесят літ..

Любиця неласкаво всміхнувся:

— За що мені така шана?

Арїон принижено вклонився й промовив геть ніяковим голосом:

— Одступись од города, Лібідзо! Ми не вчинили тобі ніякого зла.

Любицю дратував і сей прохальний голос, і самий вигляд чільника над усіма ольбійськими кораблями. Місяць гонитви й поневіряння не принесли нічого, й сіверський князь думав про наступну розмову з Осмогрудом. Він майже крикнув у вічі грекові:

— Зрину торжище ваше до останнього каменя, щоб і духу грецького не чулося в нашій землі! Від вас уся коромола й усі чвари!

До тьмяного світла блимавки було видно, як Аріон зблід, а решта перелякано поховалася за його кремезною спиною.

— Не завинили ми нічим перед тобою, Лібідзо, ані перед народом скіфським... Я відаю, кого ви шукали в степу. Не є він у нашому полісі...

Любиця аж устав:

— І тоді сте рекли, що не є!

— Не є, Лібідзо. Є лиш один ваш. Привели ми його сюди.

Й він знову кивнув позад себе, й незабаром до полотки ввели на тонкому цепку з мідним нашійником Валдислава. Любиця раптом заспокоївсь і сів. Ганялися по чотирьох, а впіймали їдного. Валдислав не був найголовнішим, але бодай міг сказати, де поділись інші ускоки.

З ним і повернувся Любиця до Стану. Валдислав повідав своєму небожеві Осмогрудові все: й як утікав із Сободем, і як їх наздогнав уранці Стоїл, і як Соболеві, Сурові та Малкові пощастило вислизнути з обруча.

— А тобі? — спитав Осмогруд.

— Я-м не волів утікати... — сумирно схилив очі долу Валдислав.

— То пощо ж утікав єси досі?

— Він...

Валдислав хотів сказати, що то все діло Соболевих рук, та тільки закотив холошу, й Осмогруд побачив широку й уже затягнуту різану рану на його лівій литці.

— Хто то тебе?

Турицький жупан знову схилив очі:

— Він...

Хоч ту рану Валдислав одержав і не від Соболя, а коли втікав од Стоїла.

Любиця пропікав турича палкими вічми наскрізь, не вірячи жодному його слову, й Валдислав одчув потребу виправдатися й перед рудовусим сіверським князем:

— А твого сина молодшого... Сур...

Любиця встав і вийшов з полотки, та незабаром Осмогруд покликав його знову:

— Підеш, княже, в землю Турицьку слом.

— До Воїжира?!

Любиця ще не встиг заспокоїтись, але й Осмогрудові було не легше. Любичин син загинув у чесній раті, а його, Осмогрудів, брат утік у чужу землю, зрадивши вітчих кумирів і дідні покони.

Він зціпив зуби:

— До Великого жупана Воїжира, брата моєї матері!

Рудовусий сіверянин тільки провів долонею по гарячим обличчі:

— Як повелиш, так і буде.

Повернувся Любиця вже взимку, й знову ні з чим:

— Не дає Воїжир...

Осмогруд щойно ввійшов знадвору й грів змерзлі руки над вогнищем. Пальці кусало лютими зашпорами й гріти б їх не належало, та Осмогруд лише кривився й слухав. Любиця повторив те саме:

— Не дає.

Між собою вони й досі уникали називати Соболя на ймення, й Осмогруд зосереджено розминав покляклі пальці.

— Що ж рече?

— Рече переказати тобі: "Коли ти тримаєш при собі мого брата... — Любиця повагавсь, але закінчив: —...то чом я не можу тримати при собі твого?"

Осмогруд лиховісно блимнув на нього, й Любиця не схилив зору. Він сподівався од Осмогруда й гіршого, й так воно й мусило бути, бо один йому рідний брат, а другий — рідний вуйко, й кров людську дощовицею не розведеш. Але і його, Любичин, син Милан загинув, і Любиця похмуро нагадав про се Осмогрудові.

Вони довго мовчали, Любиця коло дверей, Осмогруд над розпеченим вогнищем, нарешті молодий князь обіззався:

— Й лякав єси його раттю?

— Воїжира? Лякав єсьмь!

— І що?

Любиця стелув плечем. Відповідати не було потреби: коли б Воїжир Турицький пойнявся страхом, оддав би Соболя. Се мало означати лише те, що й означало, й розмова на тім урвалась. І вже як Любиця виходив, Осмогруд кинув:

— І видів єси... його?

Він говорив про брата Соболя, й Любиця знову настовбурчився:

— Ходить! Ходить вільно, яко й сей наш ускок!

По обіді Осмогруд скликав усіх волфів на звіщення й оголосив:

— Наволошили сте князеві Любиці, й Дорогомирові, велійому боляринові, й малому боляринові Людоті, що переступили вони клятбу теплим духом великокняжого вогнища. Так є?

Головний волф Юра Побідника Граб заціпеніло дививсь на молодого князя, решта пасла землю під ногами, й Осмогруд стриманим голосом додав:

— Але й Любиця, й інші мовлять, що не ламали клятви й просять о переволошіння.

Ні Любиця, ні Дорогомир, ні Любота сього не казали Осмогрудові, та він не міг зносити докірливого погляду сіверського князя й скликав се звіщення на власний розсуд. І Любиця, й обидва боляри, велій і малий, і всі князі, боляри, тисяцькі й темні воєводи, й безліч можів ліпших і нарочитих, і сотників, і десятицьких, і підлих косаків стояли на майдані над кручею, ворушились, і рипіли снігом, і били себе руками навхрест, аби зігрітися, бо мороз кусав носи й щоки й склеював докупи ніздрі — такого давно не пам'ятали в полудневім причорноморським Поліссі. Пара сапала людям з ротів і тут таки сідала на довгі вуса білим волохатим інеєм, але, крім скавуління снігу під чобітьми й поробошнями, не було чути ні згуку.

Любиця з рудим Любичичем та Дорогомир із Радуном Струничем і досі не наважувались глянути Осмогрудові в вічі, зате Граб не зводив з нього зору, й з-під брів у нього, здавалося, жахкало іскрами. В навислій рипучій тиші він сказав на продиво масним голосом:

— Ти ще-с не став і Великим князем, а вже й за волфів узявся-с? Упізнаю дісницю старого Велеслава. — Тоді раптом обвів поглядом усіх своїх товаришів, що стояли півколом перед Осмогрудом, і зверхньо посміхнувся: — Над сими лише я маю волость, а наді мною — Великий князь. Переволошіння не буде, княжичу!

Всі, хто юрмився на галявині, затамували подих. По Великому князеві головний волох Юра Побідника мав найвищу руку й найтвердіше слово. Так заповіли діди, й прадіди, й пращури, й се знав кожен, і кожен видивляв очі, аби не вгавити, що відповість на те молодший Велеславів син і що скаже по тому головний волф. Осмогруд закам'янів обличчям і таки справді не міг здобутися на слові. Граб же, запахнувши баранячу гуню, з-під якої виглядав довгий поділ сорочки, підняв руку:

— Не речи, княжичу, за Любицю. Він і сам вуста має. Й інші також. — Граб довгим зором зміряв рудовусого северина, руського князя Радуна Струнича та бояр поруч із ними, і ті знову забили вічі під ноги. — Видиш, Осмогруде, мовчать. Але я повідаю й тобі, й їм, і всім можам веліім і підлим: що було наволошено при Великім князі, те знімається, бо Великого князя... — він повагався, як сказати, зрештою закінчив: —... його не є. Переволошимо, коли повелить нам Великий князь. А Великого князя рать мати-йме... — Граб удруге помовчав, — мати-йме по першій требі Юрові Побідникові. На колядки.

І не глянувши в бік Осмогруда, він повернувся до нього спиною й пішов геть, а юрма розступалася перед ним, наче іній перед полум'ям, тиха й приголомшена. Дехто з-поміж волфів почав і собі лякливо шугати в той прохід, як над головами бичем ляснув різкий Осмогрудів голос:

— Переволошимо сього дні!

Граб спинився і мимоволі втяг у плечі голову, ніби той окрик ударив його по черепі. Тоді поволеньки обернувся назад, і в очах йому знову спалахнули жарини:

— Волфам наказує лише Великий князь, княжичу.

Він уперто називав Осмогруда княжичем, але той не чув тієї образи. Осмогруд заперечив інше:

— Волфам наказує Великий князь, а Великого князя ставлять вони!

Молодий князь обвів широким помахом усіх вельможів і підлих, і сього вже Граб не міг передбачити. Юрма нараз мов ожила, прокинулась од сну, й знявся такий гомін, що в ньому не стало чути нічого. Граба відтрутили назад у коло, решту волфів, які пішли були за ним, теж, і князь Осмогруд насилу вгамував той галас, піднявши вгору короткий голий меч. І коли знову настала рипуча тиша, він сказав:

— Нехай шестеро волфів вийде на кін до мене!

Волфи спершу стояли, мов подубілі. Тоді заходилися пхатись на середину, та тут з гурту виринув косак Вовко й громовитим голосом заволав до народу:

— Волошили Грабові прилизні й сам Граб, а теперки знову вони? Не даймося! Косаки, не даймося!

Вої почали хапати Грабових прибічників і відкидати їх під велику сосну, й незабаром коло князя Осмогруда лишилося шестеро волфів у по-жоночому довгих сорочках та гунях:

— Волошіть! — сказав їм Осмогруд, і жерці почали квапливо діставати своє відьомське начиння. Вої, велії й підлі, мало не на голови один одному лізли, щоб не вґавити жодного руху й жодного слова волошбитів, а ті тремкими нокоцюблими пальцями перебирали хто священні вербові гілочки, хто лико, хто жолуді.

Коло Граба сгояло не тільки двоє тих, що наволошили були Любиці, його синів, Дорогомирові та Людоті клятволамство, а й Душан, і молодий Станко, й ще кілька волохів, які звели на плаху древлянського жупана Гостомисла Дибубу.

Данапр застиг унизу під бескетом чорною кригою, й вітер гнав над нею поземок, й од того ставав ще дужчим і лютішим, і мороз міцнів, і люди знали, що все те не дарма, що, певно, й Дана нуртує десь там у своїх холодних водах, і Дажбог-Полель напустився Вихором на Стан, бо вчинено гріх супротиву їм. І вся косацька обшир із тремким щемом у грудях чекала того, що допитувалися в небожителів жерці-волошбити й що мали прорікти незабаром.

Перший волф показав на Граба та тих, котрі юрмилися навколо головного жерця Юрового, другий теж. А коли й третій волф, розпластавши руки над химерно викладеним гіллям, підвів голову й глянув на князя Осмогруда, раптом із-серед Грабових прибічників, одтрутивши всіх ліктями, досеред кону вийшов старий волох Душан і впав навколішки перед Осмогрудом.

— Княже!..

На віях Душана замерзла сльозина, й Осмогруд спробував пригадати щось таке, від чого старий жрець мусив упасти перед ним отако. Десь у мізку чи в серці зринув спогад недалеких днів, і Душан глянув на нього сумними й нерішучими очима, які ввесь час мовби благали його в чімсь. Осмогруд квапливо прогнав з-перед себе ту маячню й суворо зціпив зуби:

— Ну?

— Я-м ще тоді хотів... — голос Душанові зсяк, і старий сапнув морозу — Ще-м тоді хотів тобі... Осмогруде, повідати, що... — Він знову сапнув беззубим ротом, і по-жіночому голі вуста, зжовклі й зморщені, як і в кожного вихолощеного волфа, скривились у болісній посміх. — Тоді все він намовляв нас.

Душан обернув голову в бік високої сосни, де стояв Граб, і всі вмить заоберталися теж туди, й лише сконопачений вид головного жерця нічого не виказував, і на ньому не здригнулася жодна жилка. Душан повернув запнуту голову в протилежний бік і мовив ще на одного:

— Й він.

Валдислав, на кого старий волф дивився, зблід і затупцював, пришпилений безліччю ворожих поглядів.

— А я-м хтів тобі се повідати, ще там... ще тоді, як... Як ішли-смо з-од грецького торжища...

— Й чому ж не повідав єси тоді? — Нова хвиля жалісливості сполонила молодого князя, та він удруге звів брови: — Бо-с мислив, що все минеться?

Старий волф намагався витримати жагучий погляд молодого Велеславича, й таки не зміг, засвердлив очима втоптаний сніг, і згорблена спина йому ще дужче згорбилась, і він серед порожнього кону й усім косакам, і самому собі здався таким маленьким і нікчемним, аж на нього стало шкода зорити. Натовп стримано рипів чобітьми й поробошнями, колись, може, старому жерцеві й подарували б усе, бо його в Стані любили, але сього разу жрець пішов супроти правди й супротиву законам діднім, і те рипіння ставало дедалі злішим і ворожішим.

Душан поволі звівся рачки, тоді став на старечі ноги й подибуляв до високої шерхокорої сосни, звідки й прийшов і де й досі стояли Граб та інші волфи, чекаючи переволошіння.

Жрець Вербан, який перед сим хотів був оголосити правдивість Граба, після Душанового визнання враз перемішав наволошене й квапливо відійшов убік, тихо кинувши:

— Праві й велій болярин Дорогомир, і князь Любиця...

Решта жерців закінчила волошити майже водночас, і всі показали супротиву Граба та його друзів. Над галявою знявся гамір, мов чорний Вихор махнув шорстким крилом, і головного жерця з приборниками пов'язали без веління й без нагадувань.

А наступного ранку всі вої вийшли в поле за борами дивитися на скарання неправдивих волфів. Таке траплялося не часто — останній раз жерців карали літ тому, може, з двадцять або тридцять, ще за Велеславової молодости, того мало хто з-поміж косаків та вельможів і пам'ятав, тому кожен намагався не в'гавити видовиська.

На стрімкому звишші, де кінчався ліс і починались піскуваті, порослі низьким обрідним чагарником обшири, стояла вся старшина раті, косаки ж, не дотримуючи ні своїх тисяч, ні якогось іншого ладу, юрмилися й під лісом, і з обох боків пагорба, й далі за ним. Унизу роби та вої ладнали волячі вози — дванадцяттеро повних сухого хмизу й гілляччя чотириколів.

Ранок видався ще холодніший, ніж учора, вздовж лісу тягло пронизливим вітром, і люди повдягались у ягнячі гуні та кожухи.

По ліворуч від Осмогруда стояв похмурий сіверський князь Любиця Пугачич, по праву ж — Вербан, п'ятдесятирічний волф, ступивши в м'які чоботи й кинувши на своє довге жоноче полоття добру кожушанку.

Кілька разів скосувавши на Вербана, Осмогруд урешті не встояв і проказав:

— А вчора, Вербане, хотів-с оправдити тамтого... Граба.

Вербан, якого вчора відразу ж після переволошіння волфи наставили над собою головним, навіть не глянув у бік Осмогруда. Велеславів молодший син, не мавши Юрового меча, не був при тому наставлянні. Вербан лише поправив на голові теплий вовняний полоток, бентежливо посміхнувся:

— Я-м сказав те, що всі чули, княже. Й ти-с чув.

Рудовусий князь Любиця вдавав, ніби його не обходить та їхня перемога, але він хмурився, й не тільки через Вербана. Трохи осторонь, тулячись поза гуртом боляр, стояв Осмогрудів вуй, рідний материн брат. Любиця намагався не дивитись ні на Валдислава, ні на Вербана, й лише круто зводив до купи виляні брови. Та незабаром біля возів настало пожвавлення, й усі вічі звернулися в той бік. З лісу на тонких ланцюгах вивели приречених волфів, і Любиця почав рахувати, загинаючи пальці: єдин, два, три...

Перелічивши всіх, він почав знову. Мав таке враження, ніби не долічивсь одного. Та скільки не рахував, а приречених лишалося таки одинадцять.

— Скільки їх? — перепитав Любиця в Осмогруда, й молодий князь теж почав лічити.

— Одинадесять!

— Одного не є.

— Кого ж?.. — Осмогруд подивився на Вербана, та той тільки плечима здвигнув і послав молодого волфа до возів. Молодий незабаром повернувся.

— Душана не є! — повідомив він схвильовано.

— Де ж є? — спитав Осмогруд.

Вихолощений отрок, збиваючись, почав розповідати. Виявилось, Душан одлетів у вирій. Коли допіру почали виводити приречених на страту, старий волф лежав у цюпі бездушний. Обидві руки коло зап'ясків у нього були дуже понівечені. Кількома зубами, що лишилися йому в роті, він перегриз собі жили й стік кров'ю.

Осмогруд із Любицею мовчки дивились один на одного, їм було шкода старого. Та Вербан сказав:

— Усіх не пережалієш...

І то була правда, й Осмогруд почав знову дивитися на вози. Душан покаявся, але запізно. Людина повинна дбати не про спокуту своїх огріхів, а про те, щоб огріхів не припускатись. На тому стояла країна дідня, на тому й стояти-йме.

З возів скидали половину хмизу й поклали на них по волфові, міцно прикрутивши ланцюгами до днищ. У першому тепер лежав Граб, і вельможам на пагорі було чути, як він стогне й крекче, але ті згуки ні в кого не будили спочуття. Хто що заробив, те йому віддають і Юр Побідник, і Дана-Леля, й Полель-Дажбог, і теплий дух домашнього вогнища Цур.

Потім зверху доклали скиданий хмиз і попроштрикували його наскрізь паліччям, аби не розтрусився, коли дадуть повелю підпалювати. Всі зори тепер були звернені на пагір, де стояли веліможі й новий

головний жрець Юра Побідника. Той самий молодий волох підніс Вербанові запалений після вранішньої треби смолоскип, і головний жрець урочистим кроком почав сходити до возів. Досі першим серед волохів був Граб — він першим і мав зазнати Пекової помсти.

Вербан підійшов до його воза й підпалив іззаду сухий хмиз. Двоє косяків, які тримали волів за налігачі, тепер пустили їх і вдарили по вгодованих спинах бичами. Схарапуджені й ударами, й вогнем, що вище й вище хапався вгору, косуючи назад, воли побігли, й услід їм знявся багатотисячний гамір. Люди кричали з радощів і зі страху, бо видима смерть, а ще й така, волфівська, нажахав кого завгодно, дарма, що Граба всі боялися й ніхто в Стані не любив. Полові круторогі воли бігли трусом, аби бодай якось утекти від кривавого полум'я, що від бігу ще буйніше палахтіло, зажираючи хуру. Й коли нековані колеса відторохтіли мерзлим степом на добрі гони, Вербан підпалив другий віз.

Волф, що лежав у ньому, заходився верещати з самого початку, ще вогонь і п'ят йому не лизнув. І се мов зошало все стотисячне юрмисько. Порушуючи давній закон, вої, велії й підлі, все ближче й ближче підступали до возів, які один по одному підпалював священним смолоскипом новий зверхник волфів. І після того коли Вербан пустив у холодний степ останню офіру, трапилося несподіване.

Палаючі вози носилися тепер усюди, скільки видно було з найвищої точки пагорба. Зошалілі тварини гасали наввистриб в усі боки, не владні втекти від вогню, з деяких возів ще лунали крики приречених, і се ще дужче гнало волів. Два вози, які вже горіли згори до споду, раптом зіткнулися на повній швидкості й перекинулись. Одна пара волів зламала в'яз і побігла далі в самому ярмі, обсмалена й озвіріла, друга пара лишилася догоряти серед двох жахливих смолоскипів разом із жертвами.

Се сталось неподалік од людського юрмища, й крики знялися до самого неба. Інші дві пари волів, ступившись ярмами, намагалися зіпхнути одні одних і бігли на страшне вогнисько, несли ні розвернутися

вбік, ні розчепитись. Вони так і перескочили через вогонь. Дехто заходився вибігати навперейми їм, щоб одігнати, та тварини вже нічого не бачили й не чули, крім червленого жахного полум'я, що намагалось проковтнути їх. Одного можа вони підібгали й розчавили, решта встигла сахнутись. Але тепер настав переполох серед густого юрмища під лісом. Дві горючі хури неслися просто туди, й люди кинулись урозтіч. Та натовп настільки вщільнився, що передні мусили лізти на голови заднішим. Зчинилася тиснява, знявся лемент, і вже не чути було навіть окремих голосів, лише загальний розпачливий гомін бивсь об ліс і знову вертав на примерзлі обшири степу. Дві ж пари волів, яким уже й хвости помертвіли від вогню, бігли і бігли наввистрибки й дедалі швидше, й на повному бігу врізались у натовп.

Усьому військові раптом заціпило, й тепер стало виразно чути передсмертні крики подавлених людей, яких жер і глитав ненаситний Пек.

Усе те тривало годину чи й більше, доки попечених і понівечених воїв, що лишилися живими, порозтягали від вогню. Багато хто так і покляк на місці, оддавши душу холоднорукій Морані, яка понесла їх до іраю чи пекла. Попід лісом зависла куделя нудного диму, а в степу й досі носилося кілька палахких возів.

Коли й стогони, й крики нарешті зсякли, Осмогруд підійшов до Вербана й зміряв його пекучим поглядом. Хотів сказати, що ся кара где кожного волфа, який знеправдить себе перед дідніми кумирами, кожного, хоч би якого чину та стану він здобув. Але Вербан зрозумів його й так і покірливо схилив очі додолу, мов перед справжнім Великим князем.

Осмогруд мовчки шарпнувсь убік і, проминувши Любицю, пішов туди, де поза чужими спинами ховався брат його матері.

— В колодки, — сказав Осмогруд, ні до кого не звертаючись, і Валдислава негайно схопили й сповили поясами.

Коли Осмогруд повернувся знову на своє місце, Любиця теж, як допіру й Вербан, схилив перед ним вічі. Сталося те, чого він уже давно хотів і мовчки домагавсь, але було трохи й незручно, мовби се він підібгав Осмогруда під свою волю. Незручно й разом із тим лячно, що молодий володар так чіпко береться до волости.

Розділ 22

Майже три роки по тім Осмогруд уперше приймав слів у своєму наметі. Був знову сніжень місяць, як і того страшного судного дня. Князь помітно хвилювався й навіть не сідав на золотом оздоблену скіряну подушку, як належало Великому князеві, а весь час ходив до дверей і назад, і сли одно крутили головами, боячись уґавити бодай поблиск очей могутнього древлянина. Але й вони вперто трималися свого, бо так наказав їм їхній князь Ратимир. Се були туричі, лише не Воїжирові, а всхідні, що сиділи за Ровом[65] у горах на взбережжі й жили з моря.

— Вельми є крутий князь ваш, — мовив Осмогруд, поторкавши золоте піхво Юрового меча, який висів тепер на середній сосі його полотки.

Старійший турицький посол болярин Залтан упередив слова, які міг сказати Великий князь Осмогруд:

— Від греків — усі біди. — Князь Ратимир повелів йому будь-що домогтися з'юзу супротиву греків, і він чесно виконував повелю.

— Мій дід Боримисл пустив греків сісти на землі нашій після нашестя Дарія, й мені не личить ламати його слово.

Осмогруд підійшов до свого священного вогнища й підклав у жар два цурпалки чорного деревного вугілля, хоча тут-таки сидів огнищанин, який ревно стежив за вогнем. Князь Ратимир повістив устами свого велійого болярина Залтана вигнати греків і з Ольбії, й з Тіри, й з Істрії.

Греки й справді допекли Осмогрудові, та дідне слово було священне, як і давній покон гостинности.

— Ні, — сказав Осмогруд. — Осе й речі своєму князеві.

Лише тепер він сів на золотом гаптовану подушку з супротивного від дверей краю, й турицький сол, і малі сли, й Любиця, й Радун Струнич, і Дорогомир із Людотою, які сиділи обабіч, переконалися, що то таки й справді останнє слово Великого князя. Любиця посмикував рудого вуса й позирав на Слободана. Слободан тепер був тисячним воєводою, але болярського пернача не мав, і тому завжди мостивсь осторонь князів та боляр — біля великокняжого вогнища. Тепер він спокійно грів над жаром руки, й Любиця бачив, що рішенець Великого князя до вподоби йому.

— Що поробили вам греки? — спитав Любиця, й усі здивовано повернули голови в його бік. — Пovoювали чи вигнали вас із домівок? А ви не даруєте жодному грекові живота його й усіх браних у раті віддаєте в жертву Дані.

— Ми, туричі, мовимо на Дану Леля, як і твої севери, Любице. Вона так велить нам — се їй любо. — Велій болярин Залтан уперто схилив під макотер стрижену голову, й Любиця зрозумів, що коса найшла на камінь. — Так робили й наші діди, й діди дідні, й нам заповістили робити се. Бо є в греків твар така, що про неї вони ж речуть: пусти її до страви, то вона й з ногами на стіл упреться. Князь наш Ратимир...

Але приказка всім сподобалася, й усі засміялись, не давши Залтанові доказати Ратимирових слів. Та він не доказав їх навіть тоді, коли гамір ущух.

— Греки ще не многі в землі нашій, — мовив натомість Залтан і тут таки виправив себе: — В нашій і вашій, бо ми смо єдин язик і ідна віра. Та коли їх не постребляти, стануть по часі многі й таки влізуть нам у страву з ратицями.

Осмогруд заспокоєно всміхнувся:

— Не посміють, велій болярине. Вже мало не сто літ у землі нашій сидять і ще сидіти-ймуть. Нехай собі. Ми беремо в них і вино, й кузнь усяку золоту й сребляну, й полотно красне — хай торгують, інакше куди б смо дівали ми свій хліб, і шкіри, й віск, і всяку пшеницю? Везли б смо самі їх за море?

— Самі! Самі! — зрадів турич. — Бо на островах Грецького моря дають удвічі більшу виру й за пшеницю, й за шкіру, й за мечі руські, ніж греки платять нам тутки, Великий княже.

Розмова зайшла в глухий кут, і всі добре відчули, куди хилять туричі, й запал сперечатися пропав, і кожен сидів тепер, очікуючи тієї хвилі, коли Великий князь підведеться. Й він таки підвівся, бо останнє слово було за ним:

— Так і речи вашому князеві Раткові: коли йому вродиться син, я ж не наущаю його кликати кумом сього чи того, а сам обирає собі кума.

Велій болярин Залтан хотів був сказати Осмогрудові, що в того ще нема жодного сина. Ратко ж давно своїх пожонив. Хотів, та не зважився, бо сол мусить ректи тільки те, чого навчив його володар, і на сьому перемова скінчилась.

Але межі греками й туричами поморськими таки сталася валка, й тут Осмогруда ніхто не міг звинуватити в клятвопереступництві. Поморяни затулили своїми чайками всі впливи з Великого лиману й стерегли день і ніч, аби жодна грецька трієра чи бодай якесь менше суденце не могло

прослизнути в одверте море. Одна згряя ладь пантрувала за довгою косою з лівого берега, друга — на правому боці, й поморяни бачили геть усе, що діється на воді, а ночами, коли око людське не спроможне братись навручки з темрявою, вони стригли хвилю від одного берега до другого й голосно перегукувались.

Такої ночі грецька трієра, слідувана двома меншими ладдями, наскочила на сторожові ладді поморян. Зав'язалася сутичка, на суднах знявся гвалт, п'ять або шість чайок оточили головну трієру й почали рубати линви й весла, та греки запалили смолоскипи, їм пощастило підняти вітрила, й попутний Зефір додав їм ходу.

Добру сідмицю чи й десять день греки не наважувалися виходити зі своєї заводи, й туричі марно чигали на них при виході з Великого лиману. Та однієї буремної й туманистої ночі вони таки вгавили їх. Розвиднялося кволо, й імла стояла над чорними хвилями, наче важкий дим, і коли трохи повиднішало, туричі помітили, як у тумані швидко тануть обриси високозадої трієри з півтора сотнями довгих весел обабіч.

Знялася тривога, сторожові чайки метнулись навздогін, але решта й досі тонула в непрозірному тумані й не йшла їм на допомогу. Лише по годині ладді з обох кіс вийшли навперейми втікачеві. Греки моря не знали й мусили триматися берега, туричам же воно було рідним полем, і над захід сонця вони здогнали трієру.

То був добре відомий усім їм "червлений афінець". Коли він так ревно втікав, серед ночі та ще й у сю бурю, то десь мав свої причини й наміри, й туричам хотілося будь-що перехопити його. Та сонце вже пірнало за сніговий небосхил, і чайки наблизилися до трієри лише поночі. Хвиля розгулялася в зріст людини, довгі висмолені човни метало й кидало, й поморянам ніяк не щастило вп'ястися баграми в слизькі боки судна попід трьома рядами довжелезних весел. А коли перші вої, долаючи опір грецьких моряків, таки вихопилися на трієру, вибили всіх захисників на корму й присвітили смолоскипами, — того, за ким, власне, гналися, межі моряків не було.

Велій болярин Залтан, який був чільником гонитви, розпитував браного грека, й той відповів:

— Елленотамій Протаґор утік перед вами в малій ладді.

Залтан спересердя вдарив бранця мокрим чоботом у бік і звелів шукати велечинного афінця. Та Протаґора не знайшли ні тієї ночі, ні наступного дня. За сей час він міг утекти до самої Тіри в Данастровому лимані.

Той самий бранець, якого Залтан ударив чоботом, не без утіхи потвердив се:

— Втік елленотамій, і весь форос із собою побрав, тавре.

За те образливе слово Залтан повелів тут таки стяти грекові голову й урікти її всесильній Ладі. Не за срібні таланти форосу, який Протаґор повіз в Афіни, а за те слово "тавр", що в устах грека було найбільшою образою для турича-поморянина.

По кількох днях плавби розлюченим морем туричі пристали в рідних затоках під горами, трієру спалили тут таки на воді, а всіх полонених греків повели в гори й на жертovníку Ладиного хорому постинали їм голови.

По місяці часу, як станули сніги й усі річки повиходили з берегів, Залтан знову прибув до Осмогруда на чолі великого сольства. Сього разу він привіз дорогі дарунки — князь туричів Ратимир мав багато срібла й золота і не поскупивсь. Осмогрудові Залтан передав добрий фінікійський меч у золотих піхвах, золотий лук у золотій тулі та п'ять десятків стріл, теж із золоченими й гострими, наче жало, плотиками.

— І ще велів Ратимир передати тобі дванадесять роб-наліжниць, аби кругле літо була любов межи нас, бо дванадесять — то місяці в літі, —

мовив Залтан і махнув кудись рукою. Його супутники ввели до великокняжого намету дюжину молодих дів у прозорих полотках на вічі. Далєбі й крізь тонку тканину було видко, що Ратимир дуже старанно добирав сей дарунок, і всі, хто сидів у наметі, захоплено ахнули.

Залтан махнув і вдруге, щоб дів роздягли, та Великий князь Осмогруд перепинив його:

— Речи своєму господареві дяку від мене. Оружжя беру собі, а роб оддаю болярам.

Дів повиводили, й се геть схвилювало боляр, бо ще не відомо було, кому який жереб випаде. Та дарунки лишалися дарунками, а доводилося робити й діло, й усі чинно приготувались до перемов. Залтан не вельми крутив хитрими словами. Він сказав просто:

— Заповідає тобі Ратимир і вдруге піти не з'юз. Великий князь Осмогруд важко зітхнув.

Про сутичку з греками на морі він добре знав і не схвалював дій Ратимира, та багаті дарунки турицького князя мовби спутували йому язик, і він не знав, як повестися. Тоді вирішив дати мову своїм радцям, а сам сів на золотошиту подушку й тоскно втупивсь у полум'я вогнища.

Залтан зрозумів хитризна Великого князя й неспокійно засовавсь, але й Любиця, й Радун Струнич, і Людота, й Дорогомир говорили довго й нудно, й не було змоги перебити їх — така в посла служба. Говорили про закони гостинности й закони дідньої княтьби, за порушення яких людей карають небожителі. Великий же князь мовчав і ніби й не слухав сольських теревень, задивлений у полум'я. Нарешті Залтан вистеріг шпарку між словами й сказав:

— Афінські трієри, й дворядні ладді, й малі ратні судна ввійшли в наше море, Великий княже.

Се не справило належного враження, бо грецькі ладді завше плавали зі свого моря в наше. Привозили вино й рідке зелене мастило, зване оливою, череп'яні горнці й дороге полотно, а везли в Афіни та інші свої торжища все, чим багаті України, й орачів-русів, звомих полянами, й хліборобів-сіверян, і древлян, і похмурих бродників-саків. Тоді Залтан сказав інше:

— Вельми многі кораблі їхні позаймали всі заводи й у Тірі-торжищі, у й другому грецькому городі, Істрії, по той бік гирла Дунаєвого. Стількох ладь ще смо не виділи ми в своєму морі...

Й коли й се належним чином не вразило нікого з присутніх, Залтан виклав те, що й мав сказати востанку:

— Наустили супротиву тобі Великого жупана турицького західнього Воїжира.

— Хто його наустив? — прокинувсь Осмогруд, і Залтан утішно посміхнувся.

— Греки, Великий княже.

— Воїжир доводиться моїй матері братом рідним! — підвищив голос Осмогруд.

Але сол турицького князя східного зронив — наче випадково:

— Тепер у Воїжира-жупана знову сидить брат твій...

Сього казати не належало, та ще й у таку часину, Залтан зрозумів се, та запізно. Великий князь Осмогруд схопився й майже вибіг надвір, а сколотські веліможі та турицькі сли презирнулися, несвідомі того, що їм тепер чинити. Дорогомир ніякового кахикнув, Любиця Пугачич поволі підвівся, по ньому заходились підводитися й інші. Насувалася ніч, у вузькі

двері блимала оката Зоря, мовби намагаючись уторопати, що сталося межи сими людьми, та ніхто навіть не глянув на чарівну сестру Сонця й Місяця.

Кілька день тому з України Сіверської прибули гінці. Коромольний Великий князь нещодавно з'явився там, сидів у домі свого тестя Пудана Пугачича й підбивав його до котори супротиву Осмогрудові. Тепер сіверський князь Рудан питав через гінців, що йому чинити зі своїм зятем.

Осмогруд не відповів Руданові Пугачичу. Брата вже досі не було в Севері, й ніхто не відав, чи повернувся він знову за Дунай до жупана Воїжира, чи знайшов притулок десь-інде. Великий князь ходив усі ті дні, мов покараний. Він потроху почав був забувати про ті чорні дні, тепер же Соболь знову роз'ятрив його пригоєну рану, а Ратимирів сол Залтан так необачно поліз у неї пальцями. Отже, Соболь знову подався за Дунай...

Коли Великий князь повернувся до своєї просторої полотки, там уже нікого не було. В начищеному вогнищі тлів червлений жар. Осмогруд пішов до свого заширмленого ложа й випростався на кунячому покривалі в чоботях. У темряві щось ворухнулось і почувся голос:

— Осмогруде...

Великий князь ніскілечки не подивував із того, бо то був голос молодого тисяцького воєводи Слободана.

— Речи, що маєш.

В усьому Стані лише Слободан вряди-годи називав Великого князя на ім'я, й сього права йому ніхто не заперечував.

— Осмогруде, приїхав старець Тимна. Він має хіть видіти тебе. Допіру приходив.

Великий князь добре знав, про кого йдеться, та мовчки лежав. Що має сказати Слободан, скаже й сам, підохочувати його не потрібно. А що се стосуватиметься перемови зі слами від Ратимира, Осмогруд і не сумнівавсь. Але Слободан сказав інше:

— Не забув-си ще того грека?

— Котрого? — Я знаю стількох греків, подумки сказав собі Осмогруд, що їх для ідного князя, навіть Великого, аж забагато. І все-таки він підвівся. Давня тривожна згадка майнула йому в голові й змусила перепитати: — Отого? Не забув єсьмь. А що тому?

— Дідо Тимна повідає тобі про нього, — всміхнувся молодий воєвода.

Осмогруд звів ноги:

— Клич.

Він знав, що Тимна вже десь тут, коли Слободан просить о перемові з ним. І не помилився. Воєвода вийшов, і незабаром повернувся до полотки з Тимною. Старець був і досі високий і стрункий, мов тич, і, входячи в двері, мусив нахилити голову. Серце Великому князеві сповило солодкою млістю, бо разом зі старцем до намету ввійшли далекі й трохи призабуті весни. Осмогруд підвівся й став перед Тимною, ніби то не він, а сей древній дідо був Великим князем. Старий підійшов ближче й поцілував Осмогруда в плече. Се не принижувало гідности ні того ні того, й Тимна ласкавим голосом проказав:

— Я-м ся знав не тікмо з вітцем твоїм, а й з дідом твоїм, Боримислом...

Осмогруд не застав на сім світі Боримисла, й казання старого були йому не зрозумілі, та він прихильно взяв його в темряві за руку й

посадовив поряд себе на ложу. Тимна мовив, снуючи далі недокінчену думку:

— І вони слухали мене й речинь моїх: й отець твій Велеслав, і радці його.

Великий князь тепер уже знав, про що вестиме мову Тимна, й протягло зітхнув:

— Речи, діду, я вчиню, як ректи-ймеш.

Тимна помовчав, тоді спитав:

— А пощо не палиш світила в своїм вогнищі, Великий княже? Потемки слова не знаходять вуха людського. Вони також живі, як і дух людський.

Осмогруд гукнув, не встаючи, вогнищанина, й коли той прибіг і запалив три світила та повісив їх на середню соху, Тимна поглянув на молодого володаря. Чуб і вуса в старця були геть білі, аж яскріли.

— Був я-м в Ольбії, грецькому торжищі. Привіз єсмь до них збіжжя пашенного й скір, і заліза болотного від дулібів, і мечів. І видів я-м у торжищі грека їдного. По-руському зветься Дардан, а по-їхньому... Геродот! І рече мені Геродот: "Знаєшся, Тимно, з басилевсом вашим, тож речи йому, що й в Афінах не всі урядці велемудрі".

Осмогруд здивувався:

— Се мовить гречин? Дивно ми є слухати річі твої.

Старий мов і не чув його:

— Й радить Дардан сей, тобто Геродот, збитися з ладдями грецькими й трієрами, іже ввійшли в море наше.

Осмогруд отетеріло поглянув на Слободана, та той сидів, уп'явшись очима у діл: певно, дідо Тимна вже повів йому все те до нитки.

— Й се рече гречин? — ще з більшим подивом перепитав Осмогруд, і сього разу Тимна почув його.

— Гречин, сину Велеславів.

— То чи не є сей Дардан... сей Городот ускоком грецьким?

— Не є! Рече: ліпше буги битим, аніжелі побитим. Зумів еси?

Молодий володар зрозумів. Тоді схаменувсь:

— А як же... клятьба дідня?

— Коли в дім русина приходить гість, русин дає йому все й ні про що не питає три дні: сам оповість, коли хіть мати-йме. Якщо ж гість і по третьому дні мовчить, господар питає його: хто еси й пощо-с прийшов до вогнища моїх дідів?

Старець, ані слова більше не сказавши, встав і мовчки попростував до дверей. І вже з порога, обернувши голову, мовив:

— А ще чолом б'є тобі гречин той: привели туричі тобі роб наліжних красних. Є межі них діва ім'ям Данка. Взяли її з тамтої трієри, що на неї рекли люди "червлений афінець". Перейми викуп за діву й оддай її всп'ять гречинові тому Дарданові. Люба йому та Данка.

Й сього разу вже пішов зовсім, а молодий князь полишився з важкими думками на самоті. Слова дивного гречина не бгались у голову. Думку про те, ніби Дардан-Геродот заради тієї роби вдався до хибних намовлянь, Осмогруд відкинув — се було б надто просто. Намовляти проти своїх кривних може тільки усмок, але й тут щось не тулилося купи. Осмогруд сів і схилив голову до самих колін, і тугий оселедець коси впав аж на червлені халяви. Меч Юра Побідника видався йому страшенно важким, і се вже було вкотре...

Уранці він звелів Слободанові знайти ту робу, що про неї мовив гречин. Малий воєвода не швидко повернувся, і, на виду в нього застигла розгуба.

— Що ся стало? — спитав його Великий князь.

Той відповів:

— Стоїл Любичич зажонився з нею.

— Взяв наліжницею?

— Ні, Осмогруде. Зажонився з нею син Любичин.

— Із робою?!

Слободан стенив плечима. Болярські пересуди й досі лишалися йому чужі й незрозумілі, хоча й сам став уже малим воєводою, майже болярином.

— А так...

Осмогруд вийшов з полотки. Данапр був по-весняному широкий і каламутний, і над його плесами та над неосяжним обширом Великого

лиману перегукувалися чайки. Великий князь обернувся і глянув у той бік, де сновигали вої та боляри, й поманив рукою косака з варті:

— Поклич Любицю! — Тоді подумав і додав: — Любицю, й Дорогомира, й Радуна Струнича, й Людоту.

Й коли викликані невдовзі посходилися до великокняжої полотки, він сказав:

— Приймаю з'юз турицького князя Ратимира.

Се було громом серед зими, й чільники ратні презирнулися. Любиця всміхнувся і швиденько стер усмішку долонею. Та Великий князь мовив інше, після чого Любиця вже відверто розтяг руді вуса:

— Поймай, княже Любице, тридесять тисяч і йди до Дунаю. Відітнеш грецькі ладді од Воїжира.

— Сам відітну? Комонцями?

— Ладдями князя Ратимира. Ті з моря, а ти з суходолу. Зумів єси?

— Зумів єсмь! — охоче підвівся Любиця. Сталося те, чого хтів: без тиску й утиску на молодого володаря. Афіни треба провчити, й старий Тимна Вовкогуб мав слушність у тому. Після розмови з Осмогрудом біловолосий гість ночував у Любиці, бо доводився йому далеким родаком.

Коли домовились про все, що стосувалося майбутньої витяги, й високі радці почали виходити, Осмогруд спинив Любицю:

— Тоту робу, котру ти-с пойняв у наліжниці синові свому, віддай, княже, Тимні.

Любиця спохмурнів:

— Робою гречинові? Вона ж не грекиня чи якась там персіянка, щоби з волохатим у ложе лягати!

Осмогруда здивувало, що сіверський князь усе знає, проте не став допитуватися, лише повторив:

— Оддай, княже.

Любиця зблід:

— А ти віддав би-с, Осмогруде, дочку свою чужинцеві?

— Роби не мають племені, — спокійно завважив Осмогруд. — Тому вони й роби.

Але Любиця повідав:

— Тота Данка, Великий княже, є роду мого!

— Як то?!

— Донька брата мого в других,[66] князя руського Берила. Вмикнули її гості фінікійські й продали в Ольбію, а ольбійці — тамтому гречинові афінському.

— Веди! — коротко мовив Осмогруд і пішов попереду Любиці в той бік, де були намети сіверського князя. Коло наметів стояв гармидер, туди й сюди шастали можі та жони, челядники й роби, й Осмогруд повірив, що Любиця Пугачич готується до справжнього жоніння.

— Де вона є?

Рудовусий князь одразу повів його до крайньої полотки. Всередині вешталось кілька жінок, і він кивнув їм головою вийти. Всі кинулися до дверей, але Любиця схопив найостаннішу за руку:

— Осе і є вона. — Й сказав до дівки: — Розіпнись. Перед Великим князем се можесться.

Дівка зняла з голови напівпрозору грецьку намітку, й Великому князеві аж не стало чим дихати. Дівка була юна й красна, як русалка польова. Майже кара коса її товстим плетивом спадала на високі груди, чорні брови були невдоволено й трохи лякливо зведені над карими вічками, а тендітні губенята напіврозтулилися й пашіли жаром. Тонке зелене полотно спадало їй до самого долу, й Осмогруд насилу спромігся одвести від неї погляд.

— То ти-с русинка? — дивлячись убік, вичавив він із себе.

— Русинка єсьмь. Але була-м увесь час прикута до іншої роби й не могла-м себе вбити.

— Князева Берилова донька єси? — Осмогруд і не помічав, як вона виправдовується, що стільки жила робою

— А так, Берилова...

— Коли ж умикнули тебе чужинці?

— На тій весні.

Данка говорила неголосно, але слова мов скрапували їй з вуст округлими дзвінкими срібляничками.

— А кличешся як?

Дівка відповіла, та Великий князь і не чув її відповіді. Йому було щемно слухати сей нечуваний досі голос, і він повторив те саме:

— А як ся кличеш?

— Да-анкою! — здивовано звела на нього ясні вічі князівна. — Вже-с питав про се допіру.

Великий князь аж тепер подивився на неї вдруге й зашарівсь:

— А скільки літ маєш?

— Сімнадцять.

Сього разу й дівка зашарілася, й Любиця стурбовано блимав то на неї, то на Великого князя. Тоді запала мовчанка, важка й нестерпна для всіх трьох, і рудовусий господар похопився бодай словом розвіяти її з полотки:

— Донька вона моєму братові в других, Великий княже.

— Берила, князя руського, — мовби самому собі пояснив Осмогруд і раптом заквапився: — Ходім, княже, ходім, бо ще маємо... — Й, вийшовши з полотки, попрямував до берега, де стояв червлений намет із великокняжим знаком на версі.

А наступного дня, коли Любичині тридесять тисяч комонців із пішаками та обвозом уже стояли, готові до походу, Осмогруд несподівано мовив Любиці:

— Підеш, княже, слом до Ратимира. Полк твій сіверський готовий, та князь же туричів усхідніх не відає про се.

Любиця здивувався:

— А як же полк?

Осмогруд, не дивлячись на нього, проказав:

— Поведе син твій, Стоїл.

В усіх, хто чув сю балачку, з подиву аж вуса пообвисали, та ніхто не зважився й слова зронити супротиву Великому князеві. Любиця теж не знав, на яку ступити, й що діяти, й що казати, й Осмогруд зрозумів се й першим пішов геть.

— Сього ж дні, — тільки й мовив він, але в тих трьох словах забриніла пружна струна тятиви.

Того ж таки дні під обіди Стоїл Любичич повів зготовану вітцеву потугу через холодні ще хвилі Данапра. Весілля, що призначалося на останній, Дажбожий день сідмиці, було відкладено на невідь коли.

Любиця Пугачич з'їздив до всхіднього турицького князя Ратимира й повернувся з його присягою сукупити обидві раті. Любиця ще не встиг заскочити й до своєї полотки, щоби вчинити потребу Цурові за щасливе вороття, й був страшенно здивований, коли Великий князь поспитав його після всього:

— А де є тота княжна, Данка?

— Де їй бути: в полотці...

— Не є там. Її вмикнуто.

— Ким?!

— Твоїм сином.

Вуста Осмогрудові сіпалися, й він міцно стискав їх. Любиця спробував усміхнутись:

— Молода кров... не терпиться, може, й прислав по неї... Хай жониться...

Та Великий князь одрубав:

— Гони по ньому й речі, нехай вертає княжну в Стан.

— Пощо?..

— Візьму її жоною!

Любиця Пугачич насилу стримався, щоб не сказати Великому князеві лихого слова, та тільки почервонів і зціпив зуби, а коли сонце перекотилося через полудне, взяв три сотні комонних косаків і побрався на захід, навіть не зголосившись до молодого володаря перед рушенням.

По трьох днях і Великий князь усією потугою раті своєї переплив Данапр.

Розділ 23

Вислідники перестріли головну рать Осмогруда вже за Данапром чільний воевода їхній Живко доказав:

— Воїжир, жупан турицький, стоїть у гирлах Дунаю.

Та Великого князя цікавило не тільки се. Він поспитав:

— Ходили сте й на той бік?

— Ходили смо, Великий княже.

— Й що сте виділи?

Чільник вислідної сотні завагався. Що вони виділи? Рать, велику рать турицьку, й вози, й комоней, і череди споживної худоби.

— Скільки їх є? — знетерпелививсь Осмогруд.

Живко збрижив чоло На таке запитання не сплоха відповісти. Великий князь нарешті попустив:

— Питаю — на око скільки їх?

— На око? Виділи смо сім корогов темних. Мабути, тисяч із сімдесять.

Осмогруд махнув Живкові, щоб ішов, а сам замисливсь. Одну тьму він виставив поперед себе, шість мав під своєї корогвою. А де ж оті три, що їх повів Стоїл Любичич? Ні від Стоїла, ні від отця його вістей і досі не було, вислідники теж нічого не сказали про Стоїла, й іти далі не було змислу.

Поподумавши сей день і наступну ніч, уранці Великий князь гукнув головного волфа Вербана й повелів йому дізнатися волю Юра Побідника. Вербан спалив на вогнищі дволітню телицю, й спечену в її серці кров показав неvtіху:

— Рече Юр Побідник стояти? — запитав Осмогруд, і чільний жрець кивнув запнутою головою:

— Так показує жертва...

Він і досі з острахом поглядав на Великого князя й не наважувався казати відверто: так або ні.

Осмогруд засів у своїй полотці з наміром дочекатися від кумира ліпшого знаку чи бодай почути щось про князя Любицю Пугачича або його сина. Та ні вістей, ні ліпших знаків не було, й у кінці квітного місяця він послав за Дунай ту саму сотню вислідників. Сімдесят тисяч Воїжирової раті супротиву сімдесяти — його власних... Хто зможе? Юр Побідник чи їхній Тур? Про міжню вдачу тамтих він начувся ще змалку, та не се хвилювало зараз Осмогруда. Хвилювало невідоме: де ті три тьми Стоїла Любичича? Й де сам Любиця Пугачич?

За товстими стінами великокняжої полотки притамовано гомонів багатотисячний табір, але всередині було тихо й прохолодно. Роб-огнищанин допіру підіклав у вогонь дубових рубанців, і полум'я силкувалось облизати їх пекучими язиками. Та дубці не піддавалися, й Осмогрудові раптом похололо на душі. Невже се він завинив перед теплим духом свого вогнища, перед домашнім Цуром, і Цур тепер одворотився від нього?

Юний володар квапливо зняв із полиці над вогнищем глечик і линув у полум'я священної олії. Вогонь засичав і став поволі чорніти. Осмогруда повив ще дужчий ляк, і він вигукнув у двері:

— Лиско!

Старий, ще вітчий вогнищанин, мов тут уродився, й князь безпорадно вказав йому на згасаюче полум'я. Лиско вибіг, уніс трісочок і торішнього сіна й заходився коло вогню, та в сей час увійшов чільник вислідної сотні Живко й зблиснув проти дверей голеним тім'ям. Оселедець коси йому змок і прилип до щоки, й Осмогруд забув за свої дотеперішні страхи:

— Що стало? Що-с вислідив?

— Стоїла, Великий княже, — прохрипів Живко, мнучи шапку. — Стоїл... ускочив.

— К-куди?

Від несподіванки Осмогруд аж затнувся.

— До Воїжира турицького...

Того ж дня нарешті прибився й сіверський князь Любиця Пугачич. Він так і не знайшов свого сина й тепер був геть приголомшений звісткою. Сімдесят Воїжирових тисяч та тридесять тисяч під корогвою Стоїла — супротиву їхнім сімдесятьом...

А Великий князь Осмогруд ще й злостиво нагадав:

— І всі ладді греків афінських.

Рудовусий северин спідлоба глянув на Осмогруда:

— Повелиш закувати мене в колодки?

Великий князь витримав його погляд:

— Ні. Але сина твого закую, коли здобуду. Йди.

Любиця згорбився й вийшов, а вранці його не стало. Осмогруд ошалів:

— Де він є?

Та ніхто не знав. Лише згодом хтось повідав, що сіверський князь Любиця взяв пару коней і двох робів і нишком перейшов на той бік річки.

— Мав би закути його, — сказав Осмогрудові Дорогомир, але Осмогруд лише сумно зітхнув:

— Отець ніколи чада свого не видасть. Так я речу? — звернувся він до малого воєводи. Слободан теж зітхнув, нічого не мовивши. — Дивно ми слухати твої річі, — сказав по довгій хвилі Осмогруд. — Супротиву коханого друга намовляєш...

Велій болярин Дорогомир нахмарився:

— Коли друг ускакує до ворога твого, то ворог і є друг йому.

Се була правда, й Осмогруд знову подумав, який він ще зелений і як мало знає людей.

Але по двох днях той настрої випарувався, й Осмогруд зайнявся ще більшим шалом супроти Стоїла.

— Вийму й із-за Дунаю, й з-відусюду вийму! Й посаджу в колоддя, й возити-йму як того звіра хижого. Я-м Великий князь, і моє слово зверху буде!

Вранці Осмогрудова рать усією потугою витяглася далі на полудень. Але в серці Великого князя не було супокою. За що ж він ратиться? За країну вітчужу? Волів би думати, що се так і є, та щось мовби пропікало його зсередини, й перед очима виринав образ кароокої русинки, яку силоміць умикнув молодий Любичич.

Так і не давши ради своїм думкам, Осмогруд ішов і йшов на полудень, а коли до Дунаю лишалося менш як два денних поприща, несподівано прибув Любич. Він увійшов до великокняжої полотки й став коло порога. Був обдертий і схудлий, підборіддя йому геть заросло рудою щетиною, очі ж дивилися з глибоких западин, червлені й стомлені. Слободан

перший устав йому назустріч, і Любиця якось негнучко вклонився Великому князеві й так само негнучкими здавалися його слова:

— Мій син Стоїл...

Осмогруд не витримав:

— Що?!.. — В голові майнуло найгірше припущення. — Що-с учинив ти з ним?.. Де він є?

— Тута, — відповів Любиця. — По сей бік Дунаю, — додав він і знесилено вхопився за головну соху полотки. Тоді ноги йому підламались, і він був би впав, коли б Слободан учасно не взяв його попід руки. Вічі рудовусого Любиці стуманіли, й Слободан крикнув до Великого князя:

— Води!

Не знаючи, що з северином, Осмогруд слухняно метнувся до золотого глека з водою, та коли підніс непритомному до губів, Слободан здивовано муркнув:

— Спи-ить... Хропе...

Як з'ясувалося потім, Любиця весь тиждень не склепив повік. Утікши зі Стану, він подався просто за Дунай. Його була схопила Воїжирова сторожа, та коли дізнався, що він — отець отого сіверського княжица-ускока Стоїла, що подарував їм цілих три тьми воїв, — відпустила його. Любиця негайно розшукав сина й мовив:

— Вороти дівку Великому князеві.

Що Стоїл затався саме за неї, Любиця тепер не мав жодного сумніву й навіть не сказав йому, мовляв, і сам ворочайся з раттю. Та в молодому княжичеві заграла кров, і він одгарикнувся:

— Моя роба — моєю жінкою стане!

— Жоною стане Великому князеві, — тихо заперечив Любиця, й син аж бровами скинув.

— Чого ради руку за нього тягнеш?

— Дана є роду сколотського й крові сколотської. Князя Воїста Берила донька, а не роба. Я-м прийшов сюди безоружний, щоб ректи се тобі. Звороти Дану Осмогрудові.

— Пощо-о?!

В синовому голосі бринів розпач, але так просто впиратися вітцеві Стоїл не мав ні волі, ні сил. Молоді блискучі вуса його провисли додолу рудою скобою, а брови болісно звелися вгору. Вітця теж брав жаль, певно, син полюбив Берилу доньку, та він крикнув, щоб заглушити в собі ті жалощі:

— Так треба, сину!

Й вийшов із його намету й попрямував до сусіднього, де мала бути князівна Дана. Стоїл аж тепер схаменувся й гукнув услід вітцеві:

— Не зворочу, щоб ти знав!.. Не зворочу, моя є, моя й буде! Й тобі не дозволю її в мене забрати, отче!..

Та Любиця мовчки ввійшов до сусіднього намету. Серед п'ятьох жін і жінок він одразу впізнав свою далеку родичку, хоч вона була запнута по самі вічі, й сказав їй:

— Лаштуйсь у дорогу, князівно.

Й вийшов, не мовивши більш ані слова, й жони та жінки злякано проводжали поглядом сердитого сіверського князя, а його син, так і не наважившись увійти до Даниної полотки, лише страдно дивився на вітця.

Отець же був проминув його, тоді повернувся.

— Моя мати, а твоя баба, — сказав він, — була русинка, а її отець Ярополк — Великим князем усіх трьох україн і Дикого поля. Коли почалась перська навала, він мало не взяв гріх на душу: хотів піддатися Дарієві, персіянину... Давно те діялося, мене ще й на світі не було. Дідо ж Осмогрудів, жупан древлянський Боримисл, не злякався й став супротиву персам, і вів по собі всіх сколотів. А як розтрощив Дарія, віче віддало меч Юра Побідника не синові Ярополка, щойно тоді померлого, Рядивоеві Ярополковичу, братові моєї мами, а древлянському жупанові Боримислу. Відтоді священний меч склотів — у руках древлянських жупанів. І то справедливо, бо й україна їхня найдревніша, не дурно ж зветься Древлянія. Хай же тепер наша родачка, русинка, стане бодай великою княгинею. Аби міцніла держава склотів. Так треба, синку.

Й Стоїл розгублено закліпав очима й не зронив жодного слова, навіть коли Любиця взяв із собою Дану й, посадовивши верхи, повів через широку річку.

А по двох днях рудовусого сіверського князя та його супутницю здибали роз'їзди. Се було вже сливінь коло великокняжого табору, й Любиця Пугачич здивувався:

— Чиї сте ви? Осмогрудові?

— Стоїлові, княже, — відповів чільник.

Любиця Пугачич хотів був дістати меч, аби боронити дівку, та чільник засміявся:

— Наша рать уже на сьому боці, княже. Син твій сле нас боронити тебе в дорозі.

— Пішов од жупана Воїжира?!

— Пішов, княже! — вигукнув чільник і вдруге засміявся, широко й легко. Любиця теж розтяг руді вуса, немовби йому з пліч упала гора.

По п'ятьох днях до Великого князя докотилася чутка, нібито десь на морі біля Данастрового лиману сталася січа, й він довго мучивсь у здогадах. Одні казали, нібито зухвальці-туричі попалили грецькі ладді з руською пшеницею, інші ж клялися, начебто, навпаки, гору взяли греки, постягали всі турицькі чайки в лиман, та там і тримають їх, а туричів кого перебили, кого закували й потягли на невірничі торги продавати. Зухвалий учинок Ратимира Турицького міг накликати на Осмогрудову голову гнів кумирів, бо слово пращурів, Ярополка та Боримисла, дане колись грекам, лишалося в силі, й переступати через нього було зась.

Та по двох днях перед очі йому став Залтан, значний болярин Ратимирів, разом зі ще трьома незначнішими жожами.

— Слава тобі, Великий княже склотів! — сказав він. — Ратимир зичить тобі довгих літ на сьому й на верхньому світі.

— Й просить о поміч супротиву грекам? — наїжачивсь Осмогруд від такого багатообіцяючого вступу. — Чи просить о викуп з грецького полону? Чув єсьмь про ту січу в морі.

— Ратимир Турицький сле тобі з тієї січі дванадесять робів роду грецького! — ображено й мовби переможно мовив Залтан.

— То хто ж побідники в тій січі? Греки чи туричі?

— Коли б змогли греки, Великий княже, то греки б і прислали тобі дванадесять новеньких робів. І були б роби ті турицької крови.

До полотки вбіг Слободан:

— Осмогруде!..

Великий князь і досі не міг дотямити Залтанових слів і роздратовано махнув на свого воєводу:

— Зникни!

Та Слободана було важко спинити. Щось дуже схвилювало його, й Осмогруд нахмарився:

— Речи вже...

— Там грек один, — сказав Слободан. — Досі я-м не просив тебе ні про кого... Тепер прошу...

— Який грек?!

— З його дарниці, — кивнув Слободан на турицького сла, значного болярина Залтана.

Осмогруда мало на шали не звело. Сама згадка про греків дратувала його, й він крикнув:

— Що мені про них торочите до безкінця? Греки, греки... Не маю більше про що думати?

Слободан уперше бачив його таким збудженим — уперше після того дня, як стало відомо, що Соболь ускочив за Дунай. І зовсім несподіваними були слова Осмогрудові, коли він сказав до Залтана:

— Перекажи братові моєму Ратимирові мою дяку за дарницю. Дарую йому дванадесять скакунів білої руської породи. Йди, гукну тебе завтра.

Й коли Залтан із супровідцями вийшов, Осмогруд сказав Слободанові:

— Так велять мені діяти кумири.

Воєвода хотів знову просити його про котрогось грека з дарованої дюжини, та Великий князь кинув йому:

— Всіх дванадесятьох осліпити. Й того твого грека також. Се підказали мені кумири. Коли греки пруть у гості з мечем, я також маю меч!

Слободан аж заляк, а наступного ранку весь полк Великого князя рушив далі. Йшли понад лівим берегом довжелезного, мов лиман, Китай-озера, що тяглось і тяглось на полудень мало не до самого Дунаю. Слободан тримався біля крупа великокняжого коня, кінь сердився й стьобав Слободанового хвостом по морді, та воєвода не зважив на те й далі розповідав Осмогрудові, що се за озеро, й чому воно таке довге, й чому назвали Китаєм.

— Китаї то також люди, тільки жовті. Сидять аж за персами й гіндиками. А коли твій дідо Боримисл, на якого греки речуть Ідантір, побив перса Дарія, то були в тому перському полку й китаї. Боримисл

узяв собі їдну китайку в наліжниці, була бо княжого роду, а тих китаїв посадив отут і рік: хай зветься озеро Китаєм...

Осмогрудові зараз було не до китаїв, і в голові снувалися думки, зовсім далекі й від діда Боримисла, й від озера сього безкінечного, та щось муляло на серці, й увечері, коли сонце скотилось над саме Китай-озеро й передні тисячі почали ташуватися на ніч, Осмогруд спитав:

— Осліпили вже отих робів?

Вої саме напинали полотку Великого князя, червлена китайка дверей брижилася й грала проти сонця кривавими хвилями, Осмогруд дивився на ті хвилі, й Слободан також дивився на них, а не на князя.

— Отих? — нарешті перепитав він. — Чи которих?

— Отих! З Ратимирової дарниці.

— А-а, ще..

Він чекав, що Великий князь гримне, та Осмогруд полегшено зітхнув. Слободан учора не переказав волфам осліпити робів і цілий день сьогодні боявся відійти од Осмогруда, щоб йому не спало на гадку про тих греків полонених. Тепер же князь мов очам після вчорашнього, й Слободан наважився вдруге попрохати його. Та тільки розтулив вуста, як Осмогруд сам сказав

— Можеш узяти собі того грека.

Малий воевода зраділо кивнув головою й побіг, а Великий князь увійшов до вже піднятої на середню соху полотки. Роби й вої вносили досередини коване вогнище з теплим домашнім духом у червленому жару, інший застеляв багате великокняже ліжко, третій чіпляв до сохи священий меч Юра Побідника. Махнувши їм рукою, Осмогруд сів на ложе

й поринув у нелегкі думи. До Кийлії лишалося менше як день дороги, а там Дунай, на тому боці Воїжир із раттю своєю. Ще сього не знала україна Сколотська, тепер знатиме й таке... Невже дідні кумири відворотились од нього, що мусить проливати кров єдинокревних братів своїх туричів задунайських? Що буде, що буде взавтра?..

Так Осмогруд пролежав до пізніх облягів, і ніхто не наважувавсь турбувати його, тільки старий вогнищанин Лиско входив навшпинячки, підкладав дубового вугілля й так само навшпинячки виходив. Осмогруд мав би скликати князів та боляр на раду — що вони думають про Кийлію, й про Дунай-річку, й про Воїжира, — натомість сидів і сидів, обхопивши бриту голову руками.

Й аж по другій варті вийшов за поріг намету. Полотки чільників стояли віддалік, і коло княжого вогнища панувала тиша й темрява. Десь поблизу стояла сторожа, та Великий князь не бачив її й не хотів бачити. Йому раптом закортіло до світла, туди, в табір, де блимали багаття й мигтіли постаті. За чверть гін, як і щоразу, стояла полотка малого воєводи Слободана — зелена полотка з білим околom. Осмогруд упізнав її й наддав кроку. Біля входу горіло вогнище й видніли дві постаті. Коли Осмогруд підійшов, Слободан звівся на ноги й запропонував Великому князеві сідати, а той, другий, і не ворухнувся. Се був чоловік ще молодий і вельми дужий тілом, але носив кудлату чорну бороду й мав на собі не свитку, а грецьке корзно, й Осмогруд здогадався, хто є гостем Слободана,

— Се є той грек, Осмогруде, — потвердив Слободан. — Він по-нашому не вміє, лише по-грецькому.

Осмогруд уважно подивився на грека, та той і пальцем не ворухнув, тільки сумно посміхнувся. Великому князеві було неприємно. Коли б сей грек знав, що не тільки вічі його, а й живіт у руках скіфського басилевса, він би не вилежував, мов на пасовиську. Осмогруд одвів погляд і спитав Слободана:

— Що маєш робити з осим греком? Буде тобі роб?

— Одпущу, — тихо мовив Слободан, і досі стоячи коло вогню.

В очах Осмогрудових майнув здогад, але він тільки блимнув на грека. Й Слободан, угадавши думки свого володаря, підтвердив:

— Я знаю його вже давно... Ще як смо їздили з дідом Тимною Вовкогубом.

— Той самий афінець?

Малий воєвода кивнув:

— Зветься по-їхньому Геродот, а по-нашому... — він подумав і додав:
— А по-нашому, мабуть, Дардан.

— Вельми дивне ймено. Хіба греки врікають синів своїх Дані? Ми Дані дочок урікаємо, бо Дана є жона небесна.

— А вони й Дані... По-їхньому Дана зветься Гера.

— Угу, — відгукнувся Осмогруд і вперше звернувся до грека: — Вельми часто стаєш на моєму шляху, гречине!

Геродот підвів голову й заблимав то на Великого князя, то на Слободана. Слободан витлумачив йому Осмогрудові слова, й грек перепитав:

— А хто се є?

— Скіфський басилевс Октамасад! — одказав малий воєвода.

Грек знітився й почервонів, ладен щохвилі встати й шанобливо схилитися перед грізним володарем. Але Слободан заговорив до Великого князя й сим ніби порятував елліна:

— Їздить по різних землях і язиках, а тоді пише про се книги й читає їх афінцям: де хто жиє, яким кумирам треба чинить, і як ратиться, і як здобуває борошно собі...

— Для чого?

Слободан лише плечима стенив: а й справді, для чого?

— Вивідник?

Малий воєвода розгублено зиркнув на грека, й той аж тепер підвівся. Осмогрудові знову спало на думку те саме:

— Вельми часто стаєш на моєму шляху, гречине! Для чого? Винюхуєш, аби греки все про нас відали?

Геродот "по-скіфському" не розумів, і Великий князь кивнув Слободанові:

— Спитай його ти!

Слободан, затинаючись, почав перекладати, й коли переклав геть усе, Геродот мов аж зрадів:

— Так, басилевсе! Вивідую. Аби елліни все відали й про персів, і про єгиптян, і про вас, скіфів.

Коли Слободан переклав, Великий князь аж рота від несподіванки розтулив, а Геродот провадив далі:

— Не кожен еллін мав щастя побачити вашу землю й ваших басилевсів. Я-м побачив і землю твою, й тебе, басилевсе Октамасаде, й напишу про тебе в книзі. Вслаблю тебе на всю Елладу!

— Для чого? — спитав Слободана Осмогруд. — За те, що я-м хотів осліпити його, але-м не осліпив?

Слободан покрутив головою:

— Він про се не відає.

— Ти-с йому не мовив?

— Ні...

— То для чого ж він має услабляти мене?

Слободан на таке відповіді не потрапив би, тому почав розпитувати свого грецького друга. Геродот відповів:

— Од любови до своєї землі й своїх кумирів, басилевсе. Я еллін і хочу своїм одноплемінцям добра... — Він стояв, спершись на довгий дорожній ціпок, і чорна борода його кумедно стрибала за кожним словом: — Персів елліни можуть здужати, хоча перси й вельми могутні. Ми здужали персів. Але скіфів здужати не зможемо. Се я уже видів, побувавши в Скіфії вашій і пізнавши людей ваших. Скіфи — наймогутніші й найрозумніші від усіх людей... — Він волів би сказати "найрозумніші після еллінів", але тут сидів скіфський басилевс, і не відомо, як би сприйняв ці слова. — Тому я й напишу в своїй книзі: "Елліни, живіть у мирі зі скіфами й не заводьтеся з ними! Звертайте вічі свої й списи свої й на захід, і на схід, і на полудень, тільки не на полуніч, де живуть скіфи". Так напишу в книзі своїй, Октамасаде. Елліни народ хитрий, вони збагнуть се.

— Й послухають тебе? Ти ж не князь і не воєвода єси. Я відаю про вашого воєводу афінського Фукідіда. Коли ти скажеш йому ці слова, він звелить почепити тебе за ноги двом коням і розтягти по степу.

— Не звелить, Октамасаде. В Афінах живе ще один між — стратег Перікл. Коли я повідаю афінянам свої слова, афіняни проженуть Фукідіда й підуть усі за Періклом. А Перікл показує еллінам на захід, а не сюди, Октамасаде!

Осмогруд, якого Геродот увесь час називав кумедним грецьким ім'ям, не відповів. Йому раптом спало на гадку зовсім інше, й він спитав свого малого воєводу:

— А її також сей грек був купив?

Слободан не знав, про кого мовить Осмогруд, і тупо дивився на нього.

— Речу про Данку! — розсердився Великий князь, вимушений називати ім'я своєї нареченої перед сторонніми й перед осим бородатим чужинцем.

— Також, — тихо відказав Слободан, дивлячись у примхливі язики полум'я. — Але він про те не відає. Мислю, що не відає, — поправився він.

— То повідай йому ти! — крикнув Осмогруд, устав і, не дивлячись ні на кого, пішов геть. Сей грек, певно, все знає, подумав він, знає й про Данку, яку був собі купив за кілька золотих плашок на торжищі, мов останню робу, й за... брата Соболя. Великий князь пошкодував, що віддав сього грека Слободанові, а не звелів осліпити. Греки народ хижий і хитрий, знову сам собі сказав Осмогруд. Коли б могли — ковтнули б увесь білий світ, не тільки "Скіфію", й сей Дардан, чи як на нього там по-грецькому мовлять, відкрив мені вічі. Греків слід тримати в страсі й тремі, щоб не сталося так, як сталося із Дарієм...

— Чого так озливсь Октамасад? — спитав Геродот Слободана, коли за Великим князем зімкнулась темрява. — На мене?

Слободан лише стеновши плечима, так нічого й не повідав Геродотові. Вони ще довго сиділи, підкладаючи вербового хмизу в вогонь, і Геродот думав про скіфського басилевса Октамасада. До басилевса те слово тулилося дуже добре: скіф. Але сей молодий воїн видавався йому м'яким і лагідним, і він спитав:

— А ви теж речете на себе "скіфи"?[67]

Слободан усміхнувся:

— Ні.

— А як?

Воєвода закліпав очима, не знаючи, чого від нього вимагає грек. Геродот почав пояснювати:

— Ну, де ти народився?

— В нашому селі...

— На якій річці воно.

— На річці Древлянці.

— А як твоє плем'я зветься по-вашому?

— Древляни.

Грек спробував повторити те слово, та воно здавалося кумедним і викликало в уяві чи то клубочки, чи кульки скляного єгипетського намиста. Й він спитав:

— А як се буде по-нашому?

— По-вашому?.. Мабуть, "Геррос"...

— І річка, й плем'я?

Слободан не так добре знав грецьку, щоб витлумачити значення сього слова, й почав кружляти:

— Та так...

— А се далеко звідси?

— Днів сорок від гирла Данапра.

— Пішки?

— Пішки й човном — однаково!

Геродот згадав, що колись уже розпитував про сі землі:

— А чи не там ховають скіфи своїх басилевсів?

Слободан повагався: казати чи не казати чужинцеві про такі таємниці? Врешті таки визнав:

— Там. Неподалік від мого села — могили й Великих князів Боримисла та Велеслава, й найдревніших жупанів України Древлянської.

Геродотові спало на думку інше:

— А хто такі древляни й хто — сколоти?

Слободан йому нагадав:

— Колись Тимна Вовкогуб тобі вже пояснював: древляни, й руси, й сіверяни — се три племені, а всі разом вони називаються "сколоти". Ти вже забувся, скільки було скелотів за басилевса нашого Аріанта?

— Аріанта?

— Того, що звелів одлити котел з наконечників стріл! — Слободан зареготав.

Геродот і собі почав сміятись, тоді зрозумів, на що натякає молодий скіф, і став доводити йому, що кумири тільки тоді посварять греків зі скіфами, коли вирішать знищити Елладу. Він говорив довго й запально, раз до разу зриваючись на свій рідний дорійський діалект, якого Слободан не розумів. Але отрок охоче слухав його історію греко-перських війн і замислено кивав головою. Йому раптом пригадалося, як Великий князь дививсь на сього зайшлого грека та які слова казав про нього. Якщо завтра Осмогруд повелить учинити сьому гречинові щось лихе, майнуло Слободанові, гріх ляже на мою душу. Великого ж князя він добре знав і відав, на що той здатний у хвилю нестримного гніву. Й Слободан, по закінченні Геродотових речей, сказав:

— Маєш сьогодні ж уночі їхати звідси, Геродоте.

Грек не міг одразу втямити, чому сей скіф рече йому такі слова, коли він так добре мовив і про скіфів, і про потребу грекам жити з ними в мирі.

— Пощо? — тільки й спитав він, і Слободанові було дуже незручно дивитись у його маленькі й геть розгублені вічі.

— Треба.

По сих речах мусив би встати й іти собі, та грек дивився й дививсь на нього, нічого не розуміючи, й Слободан не знав, як пояснити йому, що таким людям дуже небезпечно перебувати в стані косацького війська, бо те, що володар зробить узавтра, — того ніхто не владен ні зінакшити, ні передбачити.

— Згадай про Дану, — врешті мовив Слободан, але грек і досі кліпав на нього, певно, те ім'я нічого не промовляло йому. — Ти був купив собі робу скіфську. Де вона?

— Роба? Таври її забрали.

Геродот казав усе без жодних почуттів, мовби доля тієї Дани, та й його самого від того ніяк не залежала.

— Де вона — відаєш?

— Мабути, в котрогось воїна таврського. Мені повернули п'ять мін сереблом, що я сплатив за неї. Тільки не таври, а ваші, скіфи. Вже тут.

Слободан уважно глянув на нього. Грек уявлення не мав, що то за роба дісталася була йому на ольбійському торжищі й хто вона тепер. Але й говорити про се не випадало, бо ж особа великої княгині священна, й він тільки мовив:

— Дам тобі ладдю й п'ятьох воїнів. Перед світанком їдь на той бік, до тракійців.

І так виразно глянув на грека, що той не зважився ні про віщо більше розпитувати, й удосвіта, коли над широкою заплавою знявся передранковий вітерець, сів у човен і загорнувся у теплий мілетський гіматій. Під гіматієм тіло йому холодив короткий грецький меч — останній

дарунок Слободанів. Геродот намацав шерхке руків'я й поринув у думку. Сих скіфів мені не пощастить розгадати певно, й усе життя, десь-то лише безсмертні олімпійці здатні заглянути в їхню похмуру душу. Людський же вік трагічно короткий, і смертному про се забувати не слід.

Чотири пари весел мірно здіймалися й тихо занурювались у таємничу воду. Геродот утікав із сієї неосяжної землі, сам до пуття не знаючи, від якої небезпеки втікає й що жде його попереду, на не менш загадковому тракійському березі. Між сими двома могутніми народами мала спалахнути війна, та й ся війна була йому мало зрозумілою. Однак у душу западав морозець несвідомого страху: не від того, від чого він утікав, — Геродот рушив звідси, щоб більше ніколи не повертатися в сі краї, — а від того, що мало статись узавтра й позавтра. Якщо в Афінах візьме гору стратег Фукідід, увесь Морський Союз утрутиться в суперечку між тракійцями й скіфами, й тоді розгнівані кумири можуть відкинутись од елленів і благословенна Еллада пропаде. Від персів себе захистила, та що таке Персія проти сієї неосяжної землі та її войовничого народу?.. Народу ґрифонів, яких небезпечно дратувати. Смертельно небезпечно.

Розділ 24

Вже дві тьми комонних воїв Осмогруда переправилися на той бік Дунаю, та Великий князь не мав од них жодної вісти. Решта князів, веліих і малих бояр, веліих і малих воєвод квапила його прискорити переправу, й Осмогруд мостивсь у сідлі, мов на розпеченому вогнищі. Болота між Кийлійським та Середнім гирлом наче ковтали його воїв, два перших роз'їзди вивідників теж захрясли невідомо де, третій повернувся ні з чим, і в сьому Великий князь убачав волю кумирів. Перун, і Леля, й Полель, і Юр Побідник, певно, не хотіли війни між єдинокревними братами й тепер карають Осмогруда за самоволю. Чи не прикликати Вербана з усіма волфами — хай удруге спитають ласки в кумирів?

— Пождім до вечора, — сказав Слободан. — Може, надіслють вістку...

Осмогруд махнув мечем, аби припинили переправу. Волфів скликати він не наказав, але до Слободанового речіння прислухався.

Вранці придибав Живко, чільник вивідної сотні, яку Великий князь був послав учора пішою. На собі мав лише подерті ногавиці, підперезані снурівкою. Він просто впав під ноги Осмогрудові, й Осмогруд у нестямі мало не кинувся підіймати його.

— Де твій меч? І де всі інші? Вої твої де?

Живко ледь махнув у той бік, де каламутився Дунай:

— Там вони... Там накопано вовчих ям... Усі в болотах... Лише я-м вибравсь...

— А дві тьми комонців?

Живко покрутив головою:

— Не відаю...

— А туричів сте виділи ви?

Той знову покрутив головою. Тепер уже не було сумніву, що двадцять тисяч воїв пропало намарне, й Осмогруд повелів винести Живка з намету.

— Вербана сюди!

Головний волф негайно прибув, ніби чатував під подолом полотки.

— Спитай волю Юра Побідника! Юра й усіх сколотських кумирів.

І доки волфи, вбрані в жоноче, перебирали пальцями й складали до купи палички червого верболозу, прибіг Слободан:

— Великий княже!

Молодий володар пильно стежив за волошінням і роздратовано зиркнув на Слободана. Всі присутні князі та боляри теж зашикали на великокняжого улюбленця, та вираз обличчя в того був такий схвильований, що Великий князь мусив одійти вбік:

— Пощо перебиваєш волошіння?

— Там прийшли перемовці.

— Які?

— Від Великого жупана турицького Воїжира.

— Де вони? Й що хочуть?

— Там... Іди до них, Осмогруде. Я-м уже говорив із ними трохи...

Великий князь сколотський, востаннє глянувши на Вербана та його волошбитів, без особливого хотіння вийшов з полотки:

— Де вони?

Слободан винувато глянув на володаря.

— В моїй полотці...

І се враз насторожило Великого князя. Слободана він знав давно, й коли той заховав турицьких слів до свого намету, щось мало трапитись.

Перебираючи в голові всі можливі неприємності, він схилив чоло й увійшов до низької полотки Слободана. Встріч йому підвелось четверо можів, й Осмогруд із подиву мало не вкляк. Посередині, шанобливо схиливши простоволосу голову, — стояв добре знайомий йому грек.

— А ти що тут чиниш, Дардане?

Геродот заблимав на свого друга, й коли Слободан переклав речіння Великого князя, відповів:

— Несу тобі грамоту від басилевса Сіталкі басилевсе Октамасаде!

Й простяг йому згорток овечої шкіри.

Осмогруд, якого грек назвав по-своєму Октамасадом, узяв листа й розірвав снурівку. Шкіра була вся змережана руськими четними різаними, яких Великий князь не тямив прочитати.

— Кликни Вербана чи которогось волфа! — сказав Осмогруд Слободанові, та малий воєвода відпові:

— Я відаю, про що там написано, Великий княже.

— Зодкуду?

Слободан кивнув на Геродота.

— Ти тямиш руського письма? — спитав Осмогруд у грека.

— Ні, — відповів Геродот. — Але відаю, що написано в тій грамоті й перекажу тобі своїми словами, басилевсе Октамасаде.

— Переказуй!

— Басилевс тракійців Сіталк... не вимовлю як ви речете на нього по-своєму...

Слободан уставив:

— Жупан Воїжир.

— Ага! — відгукнувся Геродот. — Ото ж ви, басилевс, Сіталк, рече: "Нащо маємо сваритися й ратитись межи себе, Октамасаде?"..

— "Осмогруде", — поправив Слободан.

— Ага! "Нащо маємо ламати списи й важитися, хто з нас дужчий? Сердишся на мене, що я дав ложе в своєму домі твоєму братові Скілові..."

— "Соболеві" по-нашому, — й тут уставив Слободан.

— Ага, ага!.. "Сердишся, але ж і ти упустив у дім свій мого брата басилевса Спарадока..."

— "Жупана Валдислава" по-нашому, — переклав Слободан, а Великого князя мов ошпарили.

— Я-м братові його жупану Валдиславу сказав, де притулок, бо Валдислав є родак мені. Так велять чинити старі люде...

І тут-таки замовк і зів'яв. Ускоклий турицький жупан доводився братом його матері, а хіба й Соболев не був також родакон Воїжирові? Хай не близьким, але ж Воїжирова та Валдиславова сестра була жоноу їхнього з Соболев вітця Велеслава...

Мовби вгадавши хід Осмогрудових думок, Геродот тихо промовив:

— Тобі Спарадок є родаком, і Сіталк є родаком. Але ж брат твій народжений еллінкою, Октамасаде. Тут кривна помста не діє...

Похмуро вислухавши Геродота, Осмогруд спитав:

— І що далі рече жупан Воїжир, Дардане? Чи більше нічого не велів переказувати?

— Далі, — сказав Геродот, — Сіталк рече таке: "Ми з тобою крові їдної й кістки їдної..."

Осмогруд здивовано слухав його слова. Виходило, сей грек Дардан, чи як там його по-їхньому... Геродот казав усе те не від свого ймення?.. Все оте про кров і родацтво, й закон дідній...

— "Крові їдної й сім'я їдного вітця нашого, а твого діда Тура, бо народжений ти його донькою, а моєю сестрою..."

Великий князь несподівано крутнувся й, не слухаючи далі Геродота, пішов геть. І бородатий грек, сол великого жупана турицького задунайського Воїжира, й решта двоє слів, і Слободан заціпеніло дивилися йому вслід, бо навіть малий воєвода не знав, що надумався чинити молодий володар древлян, і северів, і русів, і всіх інших племен.

А молодий володар приспинився кроків за десять од Слободанової воєводської полотки. Назустріч йому, плутаючись у довгополій жоночій одежині, йшов головний жрець, волф над усіма волфами Вербан.

— Показують вельми добре, Великий княже, — мовив євнух, схилившись до володаря. — Юр Побідник провіщає тобі й воям сколотів побіду.

Осмогруд подивився за Дунай, що каламутнів десь по той бік верболозу та вербових лісів. Іншої волі від кумирів він і не чекав, хоча дві

тьми його добірних комонців і захрясли не знати в яких оболонях. Косаки, що стояли неподалік, чули волфові речіння, й чола їхні розгладжувались, і з очей струмувало тепло любови й до свого володаря, й до кумирів, що вістували перемогу й Осмогрудові, й усім їм. Чутка швидко поповзла з вуст у уста, й хоч над станом панував звичайний похідний гамір, але якщо не всі, то багато хто з-поміж косаків уже знав останню волю кумирів.

І тільки того, що діялось у душі Великого князя, не знав ніхто, бо ніхто не чув його перемов із Воїжировим слом Дарданом-Геродотом, й Осмогрудові було ще болісніше від того. Світ видавався безмежно тяжким і похмурим, нікому не болять болі Великого князя й нема перед ким навіть душу вилити.

Несподівано для всіх він проти ночі зібрався на влови. Неначе забув і про рать, і про тих двадесять тисяч косаків, що невідомо де ділися, переправившись на той бік Дунаю, й повелів сідлати коней не до полчення, а до забавок. Услід йому, не перестаючи дивуватись, пішли князі та боляри, покидавши в полотках важкі бойові мечі, щити й сулиці, підперезавшись лише тулами. Та в душі кожен з них був радий. Хоч кумири й провістили побіду, але така побіда була б огидна їм.

Великий князь їхав десь посередині ловчої витяги, тримаючи лук у шуйці, на півконя за ним тримався Слободан, і коли позаду не стало видно вогнів косацького стану, Осмогруд сказав:

— Як вернемося по вловах усп'ять, приведеш мені того грека.

— Пощо?

Володар наставив вухо. Навіть у темряві вчувалося, що Слободан усміхається.

— Маю спитати його щось.

— Питай, Осмогруде. Він їде з нами.

— Отой Дардан?!

— Угу.

Сього разу Слободанів голос уже відверто всміхався, й Осмогруда починала дратувати його запопадливість.

— Приведи! — сказав він, і Слободан ураз напнув повіддя й став збоку стежки, пропускаючи ловчих, які низались і низались у пітьмі. Геродота він упізнав одразу — по чорній бороді та зовсім не ловецькому строї, й мовчки потяг його сивого коня за повід.

— Осе, — сказав він, коли здогнали Великого князя, й хотів був зникнути в мороці, тоді згадав, що сі люди не зможуть порозумітися без його допомоги, й прилаштувавсь о другий бік Осмогруда. Та Великий князь вирішив по-іншому. Звернувши зі стежки, він скерував гнідого жеребця свого в густі хащі верболозу й на маленькій галявині став. Коли Слободан із Геродотом наздогнали його, він легко стрибнув додолю й сів на холодну нічну траву. Ті лишилися стояти.

Слободан уже не боявся за свого друга — життя Геродотове було в безпеці, бо сей Дардан-Геродот приїхав до сколотського володаря слом від володаря турицького задунайського, а сколоти здавен шанували слів. Зрозумів, і чому се раптом Осмогруд звернув у шелюги, а не став розмовляти з греком там, на стежці, — не хотів, аби їхні слова чув хтось инчий, сторонній. Але нащо здався грек Осмогрудові — про те Слободан і гадки не мав і лише занепокоєно тупивсь у темну поставу князя.

— Пощо прислав тебе жупан Воїжир? Пощо саме тебе?

Слободана знову почало смоктати під ложечкою. Осмогруд ставав день у день дратівливіший, і важко було вгадати, що він учинить і чим покерується.

— Я сам до нього попросивсь у сли, — відповів Геродот, зрозумівши, що від нього вимагають.

— Пощо б то?

— Се довга вельми балачка, басилевсе. Йому я вже розповідав про неї, — кивнув Геродот на Слободана. — Коли маєш хіть, розповім і тобі, але ти ж... на влогах.

Осмогруд відмовився слухати:

— Не треба. Я лише думав, що ти заради...

Він хотів сказати: заради Данки й від страху. Та роздумав і махнув рукою.

— А ти не дослухав тоді, про що рече басилевс тракійців Сіталк, Октамасаде, — нагадав Геродот, переступивши з ноги на ногу.

Коні, які досі скубли обрідне верболозове листя, завелися й почали кусатись, і Слободан пішов розвести їх. Двічі ляснувши по морді Осмогрудового жеребця, який учинив бійку, він повернувся назад, і Великий князь кинув йому:

— Нехай не переказує.

— Чому? — здивувався Геродот. Тоді в полотці він не встиг повідомити найголовнішого. Тракійський володар Сіталк говорив: "Пощо нам валчитися й важитись, хто за кого дужчий? Поверни мені мого брата

Спарадока, я ж прислю тобі твого брата Скїла, й не треба нам ні крові братньої проливати, бо скїфи й тракійці одного кореню й мови однієї, й не треба випробовувати терпіння кумирів наших, бо вони в нас одні, й ще не відомо, чий бік візьмуть і за ким тягти-ймуть руку свою". — Пощо не хочеш, аби я тобі переповів усього? — знову спитав Геродот.

Але Великий князь утомлено махнув рукою. Волф Вербан прочитав йому все писання Воїжирове, та не все зрозумів у нім Осмогруд. Він знову спитав:

— А чому саме тебе прислав слом Воїжир, якого ти звеш Сїталком?

По тім боці Дунаю пропало дві тьми його косаків. Якщо вони й справді потрапили в полон до Воїжира, се надавало переваги туричам, а коли й не надавало, то бодай урівнювало сили. Коли зважити на нелегку переправу через погано знану річку та ще менш відомі болота на тому боці, то поведінка Воїжирова ставала ще менше зрозумілою. Се хотів знати Осмогруд, але грек стояв перед ним у своєму кумедному корзні до п'ят і мовчав.

— То ти не відаєш? — озливсь Осмогруд і підвівся. — А чи відають твої греки в Афїнах, що ти-с пішов слом од Воїжира до мене?

Геродот, ще не втямивши, куди гне скїфський володар, похолов.

— Може, єси послуг афінський? Від греків твоїх у мене вже голова болить. Обридли мені ваші викрути. Бо з-під комождого корзна грецького стирчить лисячий хвіст. Воїжир повів полоном двадесять тисяч моїх ратників, ти про се відаєш? Пощо ж тепер просить о мирі? Речи! Не речи лише про наше родацтво та про наших кумирів, у яких вірять і туричі задунайські.

Він підбіг до свого жеребця й вихопивсь у сідло, й Слободан із Геродотом наздогнали його на вловчій стежині. За ловцями вже й слід

запавсь, і Геродот, женучи низькими шелюгами, порівнявся з ним і крикнув

— Кіріє басилевсе! Я повідаю тобі все! Я сказав тракійському басилевсові — таври попалили афінські кораблі й не сподівайсь від афінян підмоги!

Осмогруд здибив жеребця

— Ти ж також єси афінянин.

— Я еллін і хочу, щоб елліни жили й далі в своїй Елладі, басилевсе!

Вони стояли один супротиву одному, коні їхні кусались і дзенькали багатою зброєю, а вони дивилися й дивились один на одного й не бачили найголовнішого — своїх очей, бо тільки з них променіє істина Слободан те кричав, перетлумачуючи їхні слова, навколо ж стояла ніч, і лише зорі були свідками тієї несподіваної розмови.

Осмогруд підтяг коневу морду до самих грудей і вже тихо мовив:

— Я дам тобі за твоє сольство багаті дари золотом і сріблом, наші туричі відвезуть тебе додому, й ти станеш найбагатшою в Афінах людиною.

Він хотів востаннє перевірити правдивість грекових слів, у які кортіло вірити, та грек раптом зіскочив з коня й почав хапати Осмогрудового гнідого за вузду:

— Кіріє! Кіріє басилевсе!.. Не треба мені дарів... Чуєш? Не треба. За ті дари Фукідід зведе мене зо світу, й ні Перікл, ні кумири еллінські мені не допоможуть.

Саме се й хотів Осмогруд почути від грека. Отже ж, Воїжира злякала не так братогубна рать, як щось інше, й тут, певно, й належало шукати правду.

Коли наступного вечора Великий князь укупі з рештою ловців повернувся до табору, там панувало радісне збудження. Осторонь розбили намети ті дві тьми, що були зникли після переправи за Дунай. Косаки здавались обдерті й задрипані, але при комонях та своїм оружжі, й Осмогруд лише тепер остаточно повірив і Воїжировому послові Геродотові, й самому Воїжирові.

В таборі тих, що повернулися, волфи чинили потребу Соварогові, багату потребу за щасливе повернення. Такої ні древляни, ні русини, ні севери не чинять навіть після здобуття перемоги, бо ж перемога — то везіння, повернення ж із полону — щастя. Воїн, що згинув у раті, піде на небо, в ірай, вільним, полоненець же й на тому світі лишиться робом своєму господареві.

Геродот ходив між сими людьми, й поділяв їхню радість, бо й сам спричинився до неї, й не знав лиш одного: чому скіфи охочіш умирають, ніж здаються в полон.

По трьох днях до лівого берега Дунаю пристало три ладді. На передній, оздобленій по-княжому, був колишній Великий князь усіх сколотів, а тепер ускок і зрадник Соболя, закутий у важкі золоті вериги, бо князя навіть заковувати належить тільки в золото. Воїжир беззастережно повертав Осмогрудові все, що досі стояло між ними: й полонених воїв, і самого вскока Соболя. Великий князь Осмогруд стояв на піщаній кручі й твердою рукою тримав повід коня. Погляд у нього був теж твердий і жорстокий, і він молився всім кумирам, аби не дали йому розчулитись і зім'якнути. Варто було підійти до ладь і глянути в винуваті й розкаяні вічі старшого брата, й від тієї суворости не лишилося б і сліду. Великий князь одчував се, й ціпив зуби, й подумки моливсь і моливсь кумирам о жорстокість і несхилу. Й Слободан, права рука володарева, теж се бачив і знав, і в душі йому хололо.

Того ж дня відбулося й волошіння, й усі волфи водностаї визнали Соболя ускоком і зрадником дідніх кумирів та дідньої землі. Соболеві спершу стяли чорну косу з голеного тім'я, тоді вуса. Й лише по тому голову. Й Осмогруд був при сім, і дивився на все те, й жоден м'яз на виду його не здригнувся, бо він був не братом своєму братові, а Великим князем сколотським, володарем усіх племен дідньої землі й охоронцем діднього закону та покону.

А тоді ввесь Стан великокняжої раті терзався триденним плачем.

— Сობоль був моїм братом, і сином вітця мого Великого князя Велеслава, й тримав меч Юра Побідника, — сказав Осмогруд і першим протнув лівицю свою гострим площиком стріли. — Ховати-ймемо його як Великого князя.

Труп обмили, й випатрали від усього зайвого, й наповнили товченим купером, й аравійською смолою духмяною, що греки речуть на неї ладан, і насінням селери, й насінням пахучого ганусу, й залили зверху гарячим воском, а тоді зодягли по-великокняжому й поклали в золочену корсту на золоченому двоколі й, натерзавшись, вирядили в останню путь у Древлянську країну, на дідівщину й батьківщину, бо Великий князь Сობоль був древлянин.

Слободан і собі протнув ліву руку стрілою, бо так велів покон, але суму за вбитим не мав у серці й краплини. Сობоль за життя не зробив йому нічого доброго, хоч і поганого не зробив, зате вчинив многе зло й древлянам, і северам, і русинам, і всьому народові, бо зрадив і землю свою, закони, якими вона трималася тисячу літ. Молодий воєвода ходив серед терзальників, байдуже дивився на їхні подряпані до крові лиця й вичавлені сльози й думав про те, що в житті все повторюється. Колись тому літ, може, зо сто, Савлій, прадід Осмогрудів, сам убив свого брата, який почав таємно чинити потребу грецьким кумирам.

Зате Геродот мов ошалів. Чужа туга й роблені сльози щиро вражали його, він силкувався нічого не вгавити й старанно записував усе, що видів і що чув.

— Досуц як у єгиптян, — сказав він, — стежачи за прибиранням небіжчика. — Ті також бальсамують мерців своїх.

— Так самісінько? — здивувався Слободан.

— Так... ні, трохи не так. Ще вимочують померлого в вапні, та солях різних, та підошви на ногах зрізають, бо ними топтав грішну землю...

— Земля — свята, — заперечив Слободан. — Від Землі все на світі пішло: й люди, й кумири...

Геродот се добре знав. З якогось доволі давнього часу греки перейняли від тракійців культ богині Землі.

— Ми речемо на неї Семеля, — сказав він. — Так само, як ваші родаки тракійці. Вона породила Діоніса-Вакха.

— Туричі кажуть Земеля, — заперечив Слободан, але се вже значення не мало й не вельми важило, бо грек тобі ніколи нічого до пуття не вимовить.

— І скільки днів везти-ймуть його на вітчину? — спитав Геродот.

Слободан замислився:

— Днів сорок...

— Сорок... — повторив Геродот. — А чи се не в твої рідні краї? Там і річка, й земля однаково зветься... Як ти колись мені казав? Герри?

— Герри... — підтакнув Слободан. — А по-нашому трохи не так. Ми називаємо країну Древлянія, а річку нашу — Древлянка.

— Герри, Герри, Герри... — кілька разів повторив для пам'яті Геродот. Скільки б дав він за те, щоб йому дозволили супроводити похорон скіфського басилевса в землі за таємничою річкою, яку греки в Афінах і не в Афінах звать Геррами, та й вітчину басилевсів — теж Геррами, хоч уявлення не мають, ні де вона, ні що воно. Багато б дав Геродот, аби на власні вічі побачити ховання скіфського волостелина, та одне, що скіфи на вітчину свою ніколи не пускають (казали ж Дарієві, персіянинові — знайди-но, спробуй, могили наших царів!), а друге — мав уже вертатися на той бік Істру-Дунаю, бо був не просто собі мандрівником, а слом тракійського царя Сіталка.

І в басилевсовій вітчині, в прадавній Україні Древлянїї по сорока днів сталася подія, про яку Геродот і гадки не мав. Того дня він лежав на м'якому тапчані в домі свого друга Перікла й віч-на-віч розповідав йому про все бачене й чує. Не знав він тільки, що на похорон прийшла жона Соболева Опія й сказала:

— Ляжу вслідок із можем моїм.

Того від неї ніхто не вимагав. Соболю був зрадником, ускоком, міг би й із чорною роботою лягти на вічне ложе, та Опія наполягала з похмурою впертістю:

— Таки ляжу. Коли северинка хоче придружити можа свого в останню путь, того їй ніхто не владен заказати.

Її вмовляли й найближчі, й дальші кривні родаки, що з'їхалися на похорон, і рідний отець, сіверський князь Рудан Пугачич, і стрий Любиця, а найдужче з усіх побивалась Опііна стара мати:

— Ти любила-с його? Мов мамі: любила-с?!

Усі добре відали, що Опія ненавиділа Соболя, але вона завжди була йому покірною: й там, у ратному Стані, коли він назвав її законною женою, й минулої осені, коли раптом з'явився в домі її вітця, де Опія жила останні чотири літа. Тож тепер вона сказала:

— Хочу бути вірна йому до краю.

Інакше б од неї не відчепились.

Мама кинула й останнє, чим могла зупинити доньку:

— Ти ж непорожня-с од нього! Побійся Лади!

Та се теж не вплинуло на Опію. Проплакавши всю останню ніч над ліжечком сина Юрика, вона в день ховання вбралась у найкраще полоття, ткане золотом, поклала на голову великокняжу кибалку з сорока сороків золотих площок, почепила на шию трирядове огорля, таке ж золоте, роблене в Ольбії чи ще в котромусь грецькому торжищі, сама залізла на коня, насилу залізла, підвівши стару застояну коницю до різьбленого порога, й під чорне мовчання всіх мешканців великокняжого хороми рушила туди, де над крутим берегом Ужа-ріки ховали її страченого жога. Вся стольниця жупанів древлянських пішла виряджати її в ірай, і всі плакали голосом, не дряпаючи собі щік, і тільки Опія мовчала, блискуча й громіздка на тілистій кониці. Й коли до золоченої корсти Великого князя лишилося з десять або двадесять кроків, Опія не витримала й заплакала. Мати з вітцем подумали, що вона врешті схаменулась, та колишня жона Велеславова, а потім Соболева, вже дала обітницю й слова свого не ламала. Вона рекла так, щоб усі, хто тримався за золоту зброю її кониці чи йшов неподалік, чули:

— Перекажіть йому, що я-м не хотіла народжувати йому мстеця.

Всі знали, що вона мовить про Осмогруда. Опія була непорожня на дев'ятому місяці, й тільки Геродот про се не відав, пируючи в стані

тракійського жупана Сіталка-Воїжира, а згодом — півлежачи на м'якому тапчані Перікла в Афінах.

Розділ 25

Зате Геродот знав інше, не менш важливе й для нього, й для Еллади, й для далекої холодної країни з похмурих небом і похмурих ім'ям Скіфія... Коли золотий двокіл із золоченою корстою скараного басилевса Соболя-Скіла рушив у полунічні краї, Геродот разом з іншими слами вертався на той бік Дунаю. Плив тими самими ладдями Воїжира-Сіталка, які допіру привезли сюди Соболя. В другій з трьох ладь сидів закутий у золоті вериги брат тракійського басилевса Валдислав або, як називав його Геродот по-грецькому, — Спарадок.

На radoщах тримав логоґрафа Воїжир у своєму стані майже місяць, тоді повіз на вітчину й там теж пригощав добрих чотири, коли не п'ять сідмиць, хотів багато обдарувати грека, та Геродот відмовивсь узяти будь-що. Він уже набачився варварів досхочу, й тепер страшенно кортіло додому, в Елладу. Ні тракійці, ні скіфи, ні навіть неспокійні таври більше не воювали, засиливши мечі в піхви, й мандрівний логоґраф, діставшись Істрії, сів на афінську трієру. Судно спершу йшло в Ольбію й незабаром мало вертатися назад. Трієрарх обіцяв Геродотові заїхати по нього на зворотній путі, однак Геродот, навчений гірким досвідом, сказав йому:

— Ліпше проїдуся з тобою й туди, й назад, бо хтозна, яких вітрів пустить на тебе взавтра примхливий Еол. Усі кумири заздрісні, трієрарху, не зносять, коли людина щаслива й самовпевнена.

Се можна було взяти й за жарт, і за гірку скаргу невдахи, трієрарх був людина ратна, виконував особливий наказ Перікла й не мав охоти сперечатись із першим-ліпшим волоцюгою: аби вчасно оплатив за місце на трієрі.

Геродот не поскупився — дав трієрархові цілих чотири драхми — вдвічі більше, ніж коштував проїзд до Ольбії. Та хоч як намагавсь випитати в нього, що діється в Афінах, той лишався таємниче мовчазний. До воїв у коротких чорних хламидах Геродот узагалі не наважився підійти — вони дивились на нього похмуро й важко з-під насунених на брови петасів і навіть між собою не розмовляли.

Се наганяло тривожні думки, й Геродот уже шкодував, що сів на сю трієру.

І в Ольбії його перестороги справдилися. Не встиг він зійти на берег, як до нього наблизився декарх міської сторожі:

— Ти не з Афін?

Щось не сподобалося Геродотові в його поведінці, й самовпевненому тоні, й навіть у мечі, який надто дуже виглядав з-під зеленої хламиди. Й доки Геродот роздумував і зважував, чого б се мали питати його про такі речі, декарх підвищив голос:

— Позакладало тобі? Де ти народився? В Афінах?

І Геродот раптом заперечив:

— Я народивсь у Галікарнасі Карійському. Пощо питаєш?

Зеленохламидний, уже не криючись, відказав:

— Не твоє діло. Шукаємо одного вельми розумного афінця. Йди собі своєю дорогою!

Й швидко поліз на трієру. За ним лізло ще п'ятеро гоплітів, а Геродот, глянувши на них через плече знизу вгору, попростував до сходин, що

вели з Нижнього міста на Верхній. Сонце вже зайшло, й від Лиману тягло холодним осіннім вітром. Під аґорою Геродот став і замислився. Мав пошукати собі прихистку на ніч, та й їсти хотілось. На трієрі не попоїв — дуже хитало, від хитавиці ж у нього завжди з'являлася Посідонова хвороба. Зате зараз, коли відчув під ногами тверду землю, він згадав, що з учора нічого не мав у роті.

До кого ж податися? Шукати заїжджого двору? Навряд чи він є в Ольбії. Коли Геродот уперше ступив через брами міста сього, їх з Протаґором зустрічали архонти й стратеги. Тепер же не було ні магістратів, ні Протаґора, й Геродот, сумно зітхнувши, пішов на аґору. Толос — єдине місце, де в сю пору можна було знайти притулок: тут харчувалися й ночували чергові члени міської ради — притани.

Та в толосі Геродот випував кількох безпритульних псів і годі. Ольбійський толос мало нагадував затишну афінську споруду, тут смерділо пусткою й людськими нечистотами. Плентаючи вже заснулою вуличкою, він прибився до будинку Еака й насилу збудив роба-приворітника.

— Що сказати господареві? — сонькувато поспитав роб.

— Речи, його хоче видіти афінянин Геродот, син Ліка.

Роб довго дльався, нарешті вийшов, і голос його був тепер неприязний і зверхній, аж Геродотові кров од образи скипіла:

— Архонт рече, щоб ти-с ішов геть, поки він не гукнув сторожу.

Коїлося щось незрозуміле, й Геродот, спересердя грюкнувши дверним кільцем, потяг ноги далі. На вулицях тинялися тільки собаки та коти. Але в Іфікратів дім його впустили. Сидячи на ложу в таламусі, Іфікрат сказав йому:

— Я шаную тебе, Геродоте, але в Ольбії пішла чутка, ніби ти був слом басилевса тракійського до басилевса скіфського Октамасада й замирив скіфів із тракійцями. Не відаю, чи то правда, та коли се так, то я шаную тебе. Афіни забувають, що ми живемо на землі скіфській, дбають лише про себе й перетворили нас на підданців своїх. Але наші бористеніти почули про твоє сольство й хочуть кинути тебе в поруб. Пошануй і ти мою старість, і хай простять мені кумири сей мій гріх. Утікай, Геродоте, бо я тепер волості не маю в сьому городі, та й хворий я ще.

— Куди? — спитав Геродот.

Іфікратові було соромно дивитися гостеві в вічі, й він тупився на хитляву завіску дверей.

— Ти їсти хочеш?

Але їсти вже перехотілось, і Геродот мовчки поплентав до виходу. За хвірткою вздовж вулиці човгали важкі ковані черевики. Геродот подумав, що се сторожа шукає його, та йому було геть байдуже. Він вийшов і довгим тупим поглядом провів нічну сторожу, поки й зникла за рогом, тоді пішов у протилежний бік, не знаючи ні куди, ні нащо. Й тут здивався з Гіперболом. Його він упізнав одразу й хотів був проминути, але старий метек-трапедзит теж його впізнав:

— Геродоте!

Логоґраф неохоче спинився.

— Ходім до мене. Я про все відаю й прихищу тебе.

Улесливий голос метека викликав одразу, але Геродот не мав іншого виходу й іншого притулку й пішов за метеком. Та щойно вони причинили по собі хвіртку, як почувлися лункі удари і хрипкуватий погук:

— Ей, Гіперболе!.. Гіперболе! Чуєш, метеку!

Гіпербол злякався й зашепотів:

— Сторожа!..

— Чого їй треба? — спитав Геродот. — Чого ти в своєму власному домі боїшся?

У хвіртку грюкали і грюкали, приворітній роб гасав од хвіртки до Гіпербола й знову вертався назад, не знаючи що робити.

— Метек ніколи не чувається вдома, Геродоте. Навіть у власному теремі.

Геродот на мить забув, що господар сього дому — колишній роб, але то була правда, й з нею доводилося рахуватись.

— Ей, метеку, чи тобі позакладало?!

Гіпербол щось прошепотів своєму робові й потяг Геродота за полу гіматія. Той дався вести себе, й незабаром, спустившись у підвал комірчини, вони відімкнули там якесь лазиво й опинилися на сусідній вулиці. Грюкання припинилось, певно, приворітній роб, виконуючи наказ господаря, впустив сторожу до двору.

— Біжим! — потяг його знову Гіпербол, і Геродот без особливого бажання побіг за ним. Ноги старому слугували ще добре, й доводилося поспішати. На свій великий подив Геродот незабаром спостеріг, що вони опинилися на священній площі. Тут Гіпербол турнув гостя в тісний прохід між якимись двома хоромами, сказав йому чекати, сам же зник, і минуло щонайменше година, перш ніж з'явився знову:

— Ти тут?

— Тут...

Приміщення, до якого вони ввійшли, за всіма ознаками було хоромом Посідона, Гермеса чи якогось іншого міжнього кумира — крім сирої та гореної оливи, тут ще тхнуло часником, оцтом, лютим товченим перцем і сирою рибою, а не чебрецем та ладаном. Хтось третій, не видимий у темряві, підважив у кутку важку кам'яну плиту й сказав:

— Лізте. Лиш обережно, бо глибоко!..

Геродот першим стрибнув у чорний отвір і боляче забив ногу та правий лікоть, за ним гримнув додолу й Гіпербол і теж застогнав. Тоді щось хуркнуло й ляпнулось Геродотові коло самих ніг, він мацнув рукою й налапав міх із водою й клунок хліба чи перепічок. Важка ляда натужно скреготнула й знову лягла на місце, й у підземеллі настала повна тиша.

У темряві було чути лише болісні стогони Гіпербола, й Геродотові раптом стало страшенно шкода сього чоловіка, якого раніше зневажав, і гарячий клубок підкотився йому до горла. Шкрьобаючи по камінні підлоги сандаліями й тримаючи долонею забитий лікоть, він знайшов його й нахилився:

— Хто ти, чоловіче добрий, що так сліпо пішов, аби порятувати мене?

Слова в чорному підземеллі бились об невидиме склепіння й знову верталися до нього, й Геродотові здавалось, ніби вони круглі, й торохкі, й порожні. Ся людина важила собою заради його безпеки, й ніякими словами не можна було висловити їй своєї любови й дяки.

— Я Гіпербол, — відповів метек, переставши стогнати.

— Не про се питаю. Я знаю тебе, давніш, але не відав досі, хто ти є насправді. За що важиш своїм життям?

У пітьмі почулося шарудіння. Гіпербол підтяг ближче міх із водою й разів зо п'ять лунко ковтнув, тоді заходився розмотувати клунок. Запахло свіжими перепічками й часником, і метек сказав:

— Бери їж, афінцю.

Геродот простяг руку й узяв із Гіперболової руки шмат перепічки й кавалок липучого мітлотосу, від якого смачно пахло сиром, медом і часником. І все разом: і та не видима в темряві дружня рука, й лоскітливі пахощі з дитинства улюбленої їжі, й ся лунка тиша довкола знову викликали сльозу в Геродотовому вічу. Він жадібно їв, і дослухався стогонів Гіпербола, й боявся сам сказати слово. Першим обізвався метек:

— Я був у домі Іфікрата. Він мій покровитель, простат. Се тобі, може й не відомо? Я був колись робом його.

Про се Геродот знав, бо Гіпербола вважали найбагатшою в Ольбії людиною й розповідали про нього чимало всякої всячини. Він тепер думав про те, скільки треба випити води з одного скіфоса, щоб пізнати людину, довідатися, чим вона живе й чим дихає.

— Я був у домі простата й чув усе, що він говорив із тобою. Сі дні тут про тебе тільки й гомонять.

— Про мене?

— Кажуть, ніби ти пішов усупрот Афінам.

Нарешті вгамувавши перший голод, Геродот зітхнув. Знову було те саме, й знову люди не розуміли одне одного. Афіни... Афіни великі. Він так і сказав Гіперболові:

— Всім не догодиш.

Хотів був пояснити сьому метекові, що в Афінах живе не тільки Фулідід, а й ще один великий між, Перікл, але Гіпербол зітхнув і визнав:

— А я годжу всім...

Се було незрозуміло, й Геродот запитав про інше:

— В якому се ми хоромі?

— В хоромі Зевса Фратрія, афінцю.

— Головний жрець тутешній — твій приятель? — спитав Геродот. Коли заходили сюди, йому чогось видалося, ніби се хором Посідона.

— В метека друзів немає, — відповів Гіпербол.

То було сумним нагадуванням, і Геродот надовго замовк. Він був людина вільна, хоч і переслідувана, сей же чоловік, певно, й довіку не забуде, що носив на собі важкі пута рабства. Й Гіпербол потвердив його здогад:

— Узавтра — свято Афіни Робітниці. Метекіон я уже вніс давніш, а взавтра маю внести до скарбниці города... три боли.

Геродота аж мурашки побили. Досі йому не доводилось отак близько сидіти з відпущеним на волю робом. Який жах... Усе життя оті три нужденні й страшні боли...

— А жрець сього хорому — за Перікла? — спитав він, аби перебити розмову.

Але відповідь метека ще дужче вразила його:

— Телефан — за Фукідіда, афінцю.

То було невірогідно, й Геродот довго перетравлював чуте.

— Й він погодився сховати мене?

Пролунав старечий смішок:

— Срібло й золото любляють усі, афінцю: й ті, хто тягне руку за Періклом, і їхні супротивники. Я пообіцяв йому тридесять мін сріблом й афінськими драхмами.

Геродота пойняв пекучий здогад, він уже був майже певен, що сей метек не даремно йшов за нього на ризик, важив своїми старими кістками, а може, чимось набагато важливішим, і він роздратовано спитав:

— Пощо ж дав ти за мене таке вельми многе срібло?

Метек сього разу теж відповів не зразу. Він просто крикнув у темряву:

— Всі ми смертні, та не всі рівні, афінцю! Маю срібла найбільше від усіх смертних, але мушу щоосени в брудному рам'ї приходити до хорому Афіни Робітниці з трьома оболами в жмені! Приходити й критись, аби ольбіополіти не виділи мене й не тицяли пальцем: "Метек, метек!" А вони вилять і кидають груддя вслід мені, а котрий не сміє, бо держу його в своїх скринях, той одвертається. Для всіх я в день Афіни Робітниці не найбагатший на всьому Понті трапедзит, а колишній роб!.. А ти маєш велеміжного друга в Афінах і можеш допомогти мені, коли схочеш!

Якби він підлещувався, Геродот з огидою б одвернувся від нього, та хрипкуватий Гіперболів голос бринів у лункій темній тиші невгамовним розпачем, і Геродотові мов заціпило. Тільки пізніше він сказав:

— Коли смертний потрапляє в біду, від нього одвертаються й кумири, не тільки люди. А ти речеш мені про Перікла...

— То Фукідідів наказ — ухопити тебе, — заперечив Гіпербол.

— Фукідідів?!

— На еклесії дві декади тому Фукідід речуть, узяв гору в Афінах.

Од сієї звістки Геродотові раптом відлягло. Отже, не Перікл... Хоч би як було зараз важко, та стало б десятикрат важче, коли б і друг відцурався його. Отже, не Перікл!.. Геродот полегшено відітхнув і сам собі всміхнувся. Перікл ніколи не заперечував би проти того, що Геродот сприяв замиренню між тракійцями та скіфами.

Тоді він згадав про зовсім інше:

— Ти раніше тяг руку за Фукідідом, а тепер тягнеш по Періклові?.. Хотів же ти пересварити скіфів своїх. Ти ж скіф од народження?

Гіпербол відповів тільки на перші закиди:

— Я тягтиму руку по тому, хто дасть мені не щербату, а повну волю, ісотелію!

В сьому була якась сумна й огидна правда. Найбагатша людина города, а може, й усього еллінського світу, лишалась нещасною й приниженою, й тут, певно, не обходилося без утручання олімпійців. І Геродот сказав те, що час од часу його непокоїло:

— Кумири не терплять щасливих людей. Кумири заздрісні...

Хотілося розповісти сьому метекові про долю родоського царя Полікрата, який мав себе за найщасливішу людину в світі, але Геродота почало трясти. В підземеллі було вогко й холодно, й на думку лізли всілякі страхи, й він спитав:

— А коли нас випустять?

— Коли? Як уляжеться. Відчинять ольбійські пілони, люди зйдуться на аґору торгувати, й нас випустять. Узавтра. В нуменію піанепсіона.[68]

— Взавтра... — повторив Геродот і почав зазимкувато горнутись у вовняній гіматій, який тут зовсім не грів...

Отак тремтячи й куняючи, вони просиділи в підземеллі хорому Зевса Фратія цілу вічність, — принаймні їм так здавалося. Знадвору не долинали жодні звуки, й даремно втікачі шорошили вуха до мурів.

— Я б сказав, що вже минула й ніч, і день, — озвався Геродот, клацаючи зубами.

— То так здається, коли не видиш світла, — заспокоїв його метек.

І се мала бути істина, та в голосі Гіперболовому теж учувавсь неспокій...

Коли над головами нарешті скреготнула важка кам'яна плита, вони так поклякли від холоду, що не могли рук угору простягти. Довелося спускати лізницю. Вічі сльозилися й сліпли від забутого денного світла, й двоє втікачів міцно тримались один за одного.

— Се ти — Геродот з Афін?

Геродот, затуляючись од світла однією рукою, глянув на людину, що промовляла до нього вже десь чути голосом. І коли вічі трохи заспокоїлися й сльози перестали сліпити їх, він побачив того самого декарха, що першим перестрів був його на ольбійській пристані. Стало раптом байдуже, геть байдуже, куди його поведуть і що з ним учинять. Аби лише бути на людях, на сьому благословенному світлі, що подарували смертним кумири, аби тільки не в те підземелля з первісним мороком Аїда.

— Я Геродот з Афін, — відповів він з раптовим викликом.

Але декарх не взяв його під меч, як думалося Геродотові, а влесливо всміхнувся:

— На тебе вже три дні чекає трієра стратеґа Перікла, Геродоте!

— Перікла? А не Фуکیدіда?

— Таки ж Перікла! Та сама, що ти з нею з Істрії приїхав. Але трієрах, віслук, не знав, хто ти, й завіз аж сюди.

Геродотові майнуло, що тоді сей декарх, певно, не для сього шукав його. Геродот так і сказав, а той відбувся жартом:

— Усе міняється, Геродоте. Три дні тому була псефісма афінської еkkлесії привезти тебе в Афіни на суд — живим чи мертвим. Я людина ница: що мені накажуть, те й чиню. А сьогодні архонти Ольбії чекають на тебе, щоб ти розділив із ними симпосій найліпших страв та кілік розведеного родоського вина. А хто се з тобою?

Геродот лише тепер одчув, як боляче стискає його за вдарений лікоть Гіпербол, і завагавсь із відповіддю. Метек сам похопився:

— Я — його супутник. Роб його. Разом ідемо... Афінець аж очі витріщив од здивування. Та,

наразившись на майже божевільний погляд старого, не заперечив. Декарх теж непорозуміло блимав то на Геродота, то на людину, що назвалася його робом. Роба в таких сандаліях, у багатому гіматії й із такою довгою кучмою волосся йому ще не доводилось бачити, та він однедавня жив в Ольбії й ще не встиг надивуватися з усіх химер великого поліса.

Декарх пропустив Геродота поперед себе, й, указуючи йому дорогу, пішов на крок за ним, а вслід, як і належало робові, плентав Гіпербол. Геродотові кортіло бодай озирнутись, але він не смів зробити сього, бо був майже певен, що метек утече.

Про подальшу долю Гіпербола він довідався вже наступного дня.

То була випадкова зустріч. Геродот ішов у супроводі цілої учти архонтів і стратегів з агори в дім Іфікрата. І раптом сивобороді евпатриди покинули його й задріботили до старезного міцного діда, що неквапом ішов вулицею назустріч.

— Хайре! — привітався до нього найстарший евпатрид. — Нехай олімпійці благословлять той день, коли ми знову побачили тебе в нашому городі, кіріє Тимно!

Се був давній знайомий Геродотів, і Геродот одразу впізнав сивого скіфського купця. То й справді видавалося благовістом Олімпу: коли скіфи знову почали вільно ходити Ольбією, отже, все гаразд, життя ввійшло в мирну колію, й вогонь, який спалахнув був під ногами в греків, погас, і кумири повернулися до Щасливого города обличчям.

Старий Тимна Вовкогуб теж упізнав Геродота й запросив його до свого ольбійського дому на гостину. Там за кіліком нерозведеного вина він і розповів йому про долю Гіпербола.

Метек і справді домовився з головним жерцем хорому Зевса Фратрія Телефаном, що той переховає в себе Геродота, а разом і його, Гіпербола; наступного ж дня, коли варта, обшукавши весь город махне рукою й одчинить ворота, Телефан випустить їх із підземелля. Та сталося так, що після нових вістей з Афін Еака й багатьох евпатридів похапали, й серед перших бранців був ярий прибічник Фукідіда Телефан. Геродота шукали й цілу ніч, і наступного, й другого дня поки Телефан розповів на допиті, що в хоромі Зевса Фратрія переховується якийсь афінець.

Тож Геродота з Гіперболом знайшли тільки третього дня, а за два дні перед тим було нуменія піанепсіона й ольбіополіти відзначали свято Афіни Робітниці, коли, крім усього іншого, кожен ольбійський метек мав, одягшись у рам'я, босоніж однести в хором отих три ганебних оболи.

Гіпербол їх не відніс, і за прадавнім законом мав бути скараний на горло чи знову повернений у робство.

Іфікрат, колишній власник Гіпербола, скористався з того, що гору в Ольбії взяли його прибічники, й негайно пред'явив свої права. Все майно Гіперболове, а вкупі з ним і сам Гіпербол та його сім'я, стали Іфікратовими.

Гіпербол знав, що загрожує метекові, який у день Афіни Робітниці не сплатив своїх три оболи, й одразу втік од недалугого декарха. В обід, коли розходилося торжище з аґори, він спробував утекти з Ольбії, змішавшись із натовпом селян. Але невсипуща варта коло городських пілонів, яка добре знала пихатого трапедзита, впіймала його й привела до Іфікрата.

Старий евпатрид, попереджений про се, вже сидів, незважаючи на холодний жовтневий вітер, у ложу серед дворика — ложе він зумисне звелів винести сюди. Гіпербол упав йому в ноги й заходився благати прощення, та Іфікрат лишавсь незворушний. Поряд із ложем стояла мармурова подоба Іфікрата, яку щоранку й щовечора обпльовував Гіпербол. Метек урешті помітив її й од благань перейшов до наступу:

— Те срібло й золото, що ти знайшов у моєму домі й у моїх скринях, Іфікрате, то самі крихти. Іншого ні ти, ні твої люди знайти не зможуть. Одпусти мене, й я віддам тобі все, до решти. Матимеш стільки, як не має жодний смертний!

Іфікрат закам'яніло посміхався й мовчав.

— Повели робам своїм, нехай розв'яжуть мені руки, й я покажу тобі всі свої схованки.

Іфікрат довго вагався, тоді таки махнув робам. Один з них повалив старого метека на кам'яні плити дворика, другий же довгими ножицями відчекрижив йому волосся, здер дорогий гіматій і вдяг на голе старече тіло брудну куцу хламиду роба. Тоді Іфікрат наказав інше:

— Тавро!

Тавро вже давно стриміло в розжеврілому вогнищі серед дворика, й третій роб витяг його й хвацько приліпив Гіперболові до лоба. Коли ж одняв, на лобі лишилися слова: "Держіть мене я втікаю!"

— А тепер розв'яжіть йому руки, — рипучим голосом обізвався Іфікрат. — Нікуди він не втече. — Й додав уже Гіперболові, ледь живому від болю, й напруження, й ганьби: — Се тобі платня за доньку мою Герміону.

Не знав Геродот лише одного: що місяць по сьому Гіпербол таки втік із Ольбії, й утік у чому був.

Коли розповів Періклові й про свої мандри, й про сумну долю Гіпербола, стратег похмуро плеснув його по плечі:

— На метеках Афіни тримаються, Геродоте. Метеків багато, на всіх сліз не стачить. Будь же вільним елліном і дбай про вільних, а не робів. Роби — то органони емсихони, так улаштували світ безсмертні. Я думаю про інше, Геродоте.

Він устав з ложа й заходився міряти тісний екус кроками: три сюди й три назад, а Геродот чекав, що він скаже. Звідси, з багатого ложа в Перікловому домі, все пережите почало здаватись і йому дрібнішим і не таким трагічним. Перікл мовив:

— Ото розповідав ти про того жерця Телефана, й мені стало страшно. Елліни вільно дають хабарі й самі вільно йдуть на підкуп, а се є гниття. В сьому вбачаю я крах Афіні і крах Еллади...

Те колишнє почуття страху, що вперше зародилось було в Геродотовій душі в темному підземеллі ольбійського хорому Зевса Фратрія, опанувало його знову, й Афіни раптом здалися великою гнійницею, яка росте й пухне, й він сказав:

— Коли диня надто розбухає, може репнути. Так бувало з усіма великими державами світу.

Перікл уважно подивився на Геродота. В сих словах була гірка правда. Колишній Делоський морський союз давно став Афінською державою, й Афіни розбухають на чужих харчах. Якщо Спарта ще трохи зможеється, буде війна. Й коли еллін піде супроти елліна, то тут уже ні Зевс, ні якийсь інший кумир не зможе зарадити. Й, мовби відповідаючи на сі свої думки, Перікл уголос проказав:

— А Протагор мав рацію: вдруге виставляти дерев'яного коня не можна.

Геродот нічого не зрозумів, але згадка за Протагора нагнала неприємні спогади.

— Де він зараз?

— Протагор? — перепитав господар дому. — Тут, в Афінах. Аспасія врятувала. Він їй доводиться далеким родичем, та й любить вона загравати з молодими мудрагелями.

Геродот посміхнувся. Про Періклову жону Аспасію в Афінах балакали, що не стратег, а вона править і городом, і всім Союзом.

— Я поступивсь Аспасії. Хай Протагор живе в Афінах, але хай займається своєю риторикою. В логіці Протагор мудрець, а в політиці — нестрижений жеребчик... Ходімо прогуляємось?

Геродот устав, і вони вийшли. Місто Афіни Паллади кипіло буденним життям. Вони довго продиралися вузькими, перетоптаними людьми вулицями, й коли нарешті стали в підніжжі Акрополя, Перікл мовив:

— Хочу показати тобі те, що залишу я Афінам, сходячи в царство тіней.

Але Геродот спитав його про зовсім інше, що давно вже непокоїло його — ще з Ольбії:

— Як пощастило тобі, ну... спекатися Фукідіда?

Інший, може, й образився б за таке простацьке слово, та Перікл ураз розцвів і помолодшав, щоки йому порожевіли, й очі зайнялися колючим

блиском, й у сю хвилю він був схожий на молодого переможця в метанні диска:

— Довго розповідати!

Але видно було, що се запитання припало йому до душі. Йдучи крутою дорогою туди, де видніли приворітні хорони Акрополя, він кидав уривками:

— Фуکیدід виставив на голосування еклесії псефісму про загальний податок на всіх афінців. Розумієш, не на самих лише метеків, як велось дотепер, а й на вільних громадян. Мав у кожній з десяти пританій своїх крикунів, і ті почали горлати: "Голосування хіротонією! Голосування хіротонією!"[69] Й коли так ото кричать — хто зважиться ректи щось супротиву? Нехай-но спробує — Фуکیدід скрізь мав очі й вуха.

— Й пройшла псефісма? — спитав Геродот.

— Пройшла. Тоді я подав у гелією графе параномон[70]. Афінський же суд присяжних, сам знаєш, який. Почали розглядати та обсмоктувати в день Нового місяця й дотягай до другої декади. А дикастерії ні підкупиш, ні залякаєш: їх же в гелієї не одна, а десять! Ну, й виносять присуд, незаконно!

— Що "незаконно"?

— Голосувати такий важливий законопроект хіротонією.

— Переголосовували?

— Аякже! За те ж я й боровся. Тут уже й Фуکیدідові крикуни в пританіях не змогли допомогти йому, що хто надряпав на черепочку, те й лишається.

— Й завалив ти ту псефізму?

— Авжеж! А тоді поставив на голосування чесноти Фукідіда. Ну, й сам тепер відаєш. Афінци були злі на нього за той податок, а голосування черепками.

— Де він є зараз?

— Фукідід? Одні речуть — на Родосі. Інші речуть — у Персію подався...

Дорогою вгору гнали невелику череду білих жертвних биків, і довелося відступити на взбіччя. Та коли й курява за чередою вляглась, Перікл більше не сказав Геродотові й слова. Якщо Фукідід і справді подався до Персії, то слід чекати лиха: озлоблена людина не керується законами олімпійських кумирів.

Дорога вивела їх на священний Панафінейський шлях, що, звиваючись, брався вгору й угору до самих Пропілеїв. Серпантинами йшли в Акрополь люди й худоба, рипіли важкі двоколі та чотириколі вози з білим, голубим, сірим і рожевим мармуром, струнками кедрами та дубами, що росли колись у Тракії й на Евбеї. Тут Перікла вже впізнавали всі, й він з привітною зверхністю самовладного вождя відповідав на вітання помахом руки.

В Акрополі тхнуло вапном і мармуровою потертю, й Геродот з якоюсь ненаситною жадобою вдихнув сей дух:

— Люблю такі пахощі. Наче в мливарній ергастерії.

— Треба часом любити й гар бойових пожарищ, — одкинув його замилювання Перікл. — Ти пам'ятаєш Афіни тих літ?

— Ні.

Ще не так давно, за часів Фемістокла й Кімона, тут були суцільні руїни. Іонійські колони лежали впереміш із уламками гостросюжетних фризів та статуй, ніздрі й горлянку дерло старою сажею й серед сієї жахливої руйнації бував чортополох і шаруділо гадюччя. Після навали Ксеркса в літо 75 Олімпіади[71] афінці поклялися не відбудовувати свого святилища, поки переможуть персів.

— Се все моє!.. — почув Геродот і здивовано глянув на стратеґа. Вічі в Перікла горіли хижим зеленим вогнем. — Се все афінці по смерті моїй в'язатимуть із моїм ім'ям і наречуть сей час епохою Перікла... Афіни стануть столицею світу, й се теж моя невмируща слава!.. Не віриш?

Геродот схилив зір додолу. Йому пригадалися слова, які Перікл мовив допіру в себе вдома, й теперішній стан стратеґа зовсім не в'язався з ними. В пам'яті виринула постать ольбійського метека, який був колись найбагатшою людиною на всім узбережжі Понту, й уже вкотре хотілося вголос висловити пересторогу, що кумири заздрісні й не зносять людського щастя. Та він сказав зовсім інше. Воно щойно спало йому на думку: раніш Геродот сього не знав, але дізнався в останній розмові з отим скіфським купцем Тимною. Се було геть недоречно, та Геродот не міг стримати себе:

— А закон скіфських кумирів такий, Перікле: хто вільний на сьому світі, буде вільний і в царстві тіней, а роб і на тому світі буде робом.

Перікл подивився на нього сторопілим поглядом, певно, Геродотові слова збудили в його душі якусь приховану для Геродота струну, бо чужа душа — то морок аїду, в який владні заглядати лише безсмертні.

— Я маю в домі своєму роба-скіфа!

Се було запереченням, і Геродот похитав головою:

— Я перемовлявся з твоїм водоносом, якого всі звать Скіф. Але він не є скіфом, лише куплений у скіфів, Перікле. Скіф у робстві не жиє.

Се було для Перікла щось нове, й він, певно, думав і передумав про нього ввесь час, поки ходили серед каменярів, лазили на риштовання й оглядали зовнішню колонаду новобудованого Парферону: шістнадцять неймовірно високих білих колон уздовж і вісім упоперек. Геродот, замилувавшись їхньою довершеною дорійською лаконічністю, спробував уявити собі, яким буде сей досі не бачений у світі хором. Десь там між брилами мармуру та дошками риштовань, серед робів і вільних каменярів вештався маленький лисий чоловічок у куцїй робочій хламиді, забілений мармуровим порошком. Се був скульптор, якого Перікл назвав Фідієм. То кому ж належатиме слава: йому чи Періклові? Геродот бував у Єгипті й на власні очі бачив колосальні хороми й ще колосальніші піраміди гробниць. Усі вони звалися йменням фараонів, а ті, що їх спорудили, пішли в царство тіней безіменними. Раптова печія заповонила Геродота, мовби ті люди були його найближчими друзями, а їх незаслужено скривдили. Хотілося сказати й Періклові, що слава полководця й вождя афінської аґори — то одне, але ж Фідій та інші служителі муз творять не на десятиліття, а на віки й тисяч літ і їхня слава майже дорівнює славі безсмертних кумирів. Та на свій превеликий сором він одчував, що не зважиться сказати таких слів навіть своєму другові Періклові. З певного часу Геродот відчував за собою такий гріх, і то, певно, було від важкого життя, поневірянь і вже чималих літ, які вкривають душу людини мозолем обережности.

Вже за суворою брамою Пропілеїв, на звивистій Панафінейській дорозі, що вела з Акрополя назад у Нижній город і до Пірея, стратег узяв Геродота за лікоть і вивів на збіччя:

— Давай посидимо. Ся краса вельми стомлює мене. — Хоч насправді стомлювала не краса, а передчуття слави великого будівничого, й Геродот мовчки сів поряд із ним на білому камені. Повз них угору рипіли важкі вози, запряжені кіньми чи волами, вниз торохтіли порожні, вже вивантажені, чувся гомін і лайка погоничів, які не могли розминутися на

широкому полотні Панафінейської дороги. Геродот теж одчув, що стомився, й почав неквапно розтирати собі коліна й литки, як учив його колись земляк з відомого коського роду Асклепідів, юний лікар Гіппократ. Слова Періклові були для нього вкрай несподіваними: — Чуєш, Геродоте, ти вже написав свою книгу?

— Ще...

— А вже багато маєш написаного?

Історик ожвавився:

— Вельми! Й за півдекади не прочитаєш!

— Прочитаю, — раптом сказав Перікл, — і Геродот подивився на нього: чи не кепкує? Досі жодна людина ще не читала тієї книги, то невже першим читачем стане сам Перікл?!..

А стратег таки прочитав Геродотове писання. Не за півдекади, як нахвалився тоді, а за місяць, але таки прочитав і, викликавши Геродота в будинок ареопагу, простяг йому ваговиту зв'язку єгипетського папірусу.

— Вельми многі дорійські словеса вживаєш, — сказав Перікл і засміявся: — Я декотрі сам тобі повиправляв. Афінці не люблять, коли хтось мовить до них не по-їхньому.

Геродот розгорнув один папірус. Вервечки чорних літер і справді були густо покреслені й повиправлювані, й образа ворухнулась у його грудях.

— А се? — він показав на малий згорток, частину свого рукопису, яку Перікл притримав коло себе.

— Се ти читатимеш афінцям.

— Я?.. Афінцям?..

— На Великі Діонісії читатимеш, Афіни дадуть тобі за се першу винагороду.

— Як ти знаєш? — вихопилося в Геродота, й він схилив голову й зашарівсь. А коли знову наважився глянути на Перікла, побачив Аспасію, яка хтозна-коли й увійшла й тепер стояла поряд із своїм можем, молода й дуже вродлива жона.

— Винагороди поетам дає демос, Геродоте, — сказала Аспасія, — але дає тим, кого полюблять кумири.

Трохи стямившись після геть дитячої розгублености, Геродот заперечив, аби заперечити:

— Кумири далеко, Аспасіє, на самім Олімпі.

— Тих афінці не бачать, — усмішкою досвідченої жони обдарувала історика Аспасія. — Тих кумирів безсмертних афінці не бачать і ніколи не бачили їх. Вони створили собі свого смертного кумира. — Молода жона повела бровою в бік Перікла, який задоволено поправляв двома пальцями клинчик чорної кучерявої бороди з кількома срібними волосинками.

Все те видавалося Геродотові невдалим жіночим жартом, і він, не дивлячись на Аспасію, почав доводити Періклові:

— Ще маю багато роботи над своїм рукописом, не можу так ото зопалу вийти з ним на суд афінців. Та й хто відає, як вони сприймуть се моє недалуге дряпання!..

Але Перікл мовби й не слухав його й, дивлячись на жону свою, що прийшла в ареопаг у найліпшому вбранні й вивершила на голові в себе справжню копицю з золотими фібулами та кістяними гребінцями, сказав:

— Оті многі словеса твої, де ти пишеш про скіфських кумирів і скіфські закони, я викинув. Найліпші закони й найдужчі та найсправедливіші кумири в греків, і саме се ти мусиш читати нашим афінцям. Вони не люблять, коли в котрогось іншого народу виявляється щось ліпше. Ти казав мені там, — Перікл махнув рукою на священний пагір Акрополя, — що закони скіфські не дозволяють оддаватися в полон і жити в робстві. Я пам'ятаю се, й сі такі слова я читав і в твоїй четвертій частині. Ти се відаєш — і відай собі на здоров'я. Еллінам же торочити про таке не треба. Й там, де ти пишеш, що скіфи — найрозумніший народ світу, я дописав тобі: "...звичайно, після еллінів". І ще одне дописав: "найрозумніші в раті й найспритніші в сутичках". Бо найрозумніші взагалі — то елліни, й ти мусиш їм торочити про се. Всі ж інші народи — варвари й достойні бути лише рабами в домі елліна!

Геродот хотів був заперечити, що в скіфів елліни навчилися й пшеницю сіяти, й багатьох кумирів запозичили собі скіфських, але не стачило ні духу, ні бажання...

Та то було не все, що приголомшило сього дня Геродота. Ввечері, запросивши його до себе в гості, Перікл назвав суму, якою мали обдарувати афінці того, хто прославить їх і їхню доблесть у греко-перській війні. Перікл сказав:

— Одержиж десять талантів золота.

— Що-о?!..

Найбільша сума винагороди переможцеві змагань, про яку він досі чув, не перевищувала півталанту, тридесять мін. Але Аспасія, що мостилася на третьому ложу, швидко згасила його подив:

— Тобі стільки золота не треба. Ти — між самотній. Не маєш ні жони, ні дитяти. Вистачить із тебе й слави, правда ж?

Перікл, зумисне прогнавши з дому всіх робів, сам налив Геродотові розведеної пірри в золочений скіфос і мовив:

— Істину рече жона моя Аспасія. Афінці — народ хитрий, і ми мусимо перехитрити їх. Се золото потрібне нам для іншого. Аттіка маленька, не маємо де жити. Нам потрібні нові колонії. Фукідід хотів спрямувати списи й мечі еллінів на Полуніч, у Скіфію, й то було б нам на згубу. Тепер Фукідіда вигнано з Афін, але місця в Аттіці від того не додалося. Ти візьмеш ті десять талантів і заснуєш в Італії новий город — Фурії. Там зараз мале село, Сибаріс, то нехай стане твердю нашою. Простір еллінам — на Заході, в землі етрусків та сибаритів.

— Етруски також — однієї крові із скіфами.

— Але не забувай, що то й нащадки Енея, Пріамового сина, які після зруйнування Трої виселилися в Італію.

— Трою елліни взяли одуром, а не мечем, і про се каже Гомер, а я не такий хитрий, як Одіссей.

— Я також читав "Ілліаду" Гомера! — роздратовано кинув Перікл. — Другого троянського коня нам не треба, треба щось інше, й сим іншим буде твоя книга. А троянців ми вже раз брали одуром тому вісімсот літ, то візьмемо одуром і вдруге: й золотими талантами, й вином, й оливою, й усяким купецьким товаром.

— Лише мусимо спершу взяти афінців, — додала Періклова жона. — Їх досі ніхто не брав дерев'яним конем, а ми візьмемо.

Роль дерев'яного коня сього разу призначалася йому, й Геродот зітхнув. Тому сім літ Перікл провів через еклесію номос про афінське

громадянство. Відтоді афінцем уважався тільки той, хто народився від афінця й афінянки. Добрих п'ять тисяч громадян мусило покинути межі полісу й шукати притулку в інших землях і городах, ставши вічними метеками. Напередодні прийняття цього закону Перікл поспішив вирядити з Афін своїх найліпших друзів, яким теж загрожував остракізм. Тепер же дехто нишком-тишком повернувся, але при першому ж голосуванні їх знову могли пужнути в вигнання. Геродот нагадав Періклові про се й Перікл погодився.

— Я вже думав... Афінці не подарують тобі, що ти ходив слом від одного варварського басилевса до другого. Афінці вже лаштувались у путь на нові понтійські колонії, Фулідід і трієри для них замовляв. Тому й мусиш, поки ти ще афінський громадянин, заснувати афінцям колонію. В допоміжники дамо тобі Гіпподама з Мілета... — він зиркнув на свою молоду жону Аспасію й неохоче додав: — І Протагора.

Геродот перехопив його погляд. Аспасія й тут спромоглась улаштувати свого родича, та вираз обличчя в неї був такий, мовби ся дрібничка зовсім її не обходить.

Може, се, а може, Періклові просто набридло вмовляти цього незгідливого галікарнасця, та він раптом опустив ноги з ложа додолу й, несилий далі тамувати роздратування, спитав упрост:

— То як? Ти згоден?

І Геродот несподівано й для самого себе відповів

— Згоден.

Розділ 27

Довга верва комонців тяглася понад крутим правим берегом Данапра вгору на полуніч, а ще довшою валкою проточилися за нею вози та

череди споживної худоби. Тьма молодих косаків їхала додому, в україну Древлянську, за Ірпінь-ріку, жонитися. Там на них чекали наречені, й настрої у юних комонців був незвично піднесений. Одне, коли ти йдеш у рать, і зовсім інше — під вінець Лади. Звідусіль чулися весільні пісні, й коні мов одбивали головами мірку тим пісням.

Та не лише тому співало, їдучи на вітчину, косацтво. Похід і справді був весільний. За вивідною сотнею та тисячею сторожі гуцав критий повстю та голубою китайкою віз о чотирьох конях, у якому на м'яких скоряних перинах їхала колишня роба, а тепер наречена жона Великого князя Осмогруда. Отець її, руський князь Воїст Берило, був теж тут, на стрункому білому коні, а за ним, по чотири в ряд, виступали його боляри, та ліпші, та малі можі, й теж усі на білих конях, бо сі коні водились дикими табунами лише в їхній, Руській землі, в озерних заплавах Верхнього Богу. Далі, також по четверо, йшла тьма почтових ратників Берила, що різнились од косатих воїв Великого князя й стриженим кружка волоссям, і довгими двосічними мечами, й довгими списами, на які вони казали копіє.

Поряд із чорновусим Воїстом Берилом їхав його брат, руський князь Радун Струнич, і то теж було не проста собі витівка. Майбутня Велика княгиня не в болоті й не в лісі виросла. Вона походила з давнього роду, що давав своїй Україні й князів, і великих князів, і сі двоє всіяко підкреслювали се перед іншими. Й аж по них їхав на буланому жеребці Осмогруд. І хоч він і сьогодні був у червленому великокняжому вбранні, та навхрест із мечем був перепасаний довгим весільним рушником. Лише на вітчині своїх предків, за Ірпенем і Тетеревом, він стане можем княжні Дані, а тепер — тільки наречений між. Спершу вони вклоняться високим могилам вітця Велеслава, й діда Боримисла, який у кривавій борні зміг персіянина Дарія, й святій пам'яті інших Осмогрудових пращурів-жупанів, як перед сим уклонялися могилам пращурів Даниних, — тоді принесе в жертву трьох коней і трьох півнів у хоромі Полеля, на якого руси речуть Дажбог, аж по тому візьме Данку за пишний вишиваний рукав і введе її до високовезового вітчого терему, де вже й сам хтозна й відколи не був, і вклониться рідній матері.

За Великим князем їхали сіверський князь Любиця Пугачич, велій болярин Дорогомир та малий болярин Людота — великокняжі сватівники й старости, й Осмогруд раз у раз посмикував свого буланого, щоб не заїдався з їхніми кіньми.

Одного ранку, вже далеко за Порогами Данапра, по дев'ятнадцятому чи двадцятому дні путі, до Великого князя прискакав гонець із голови походу:

— Кличе тебе наречена жона твоя...

Іншим разом Великий князь ніколи б не вважив таким мольбам, та цілими днями тепер він тільки й думав про Данку, й негайно зострожив буланого. Й гнав не дуже довго, бо поштова тьма його тестя не знати чому теж спинилася. Холодний клубок остраху підпер груди, й він стрибнув із коня вже біля самого воза й заглянув під ширму передка. Данка разом з двома робинями була там, й Осмогруд заспокоївся:

— Чого-с кликала?

Ясноока Данка поволі підняла прозорий полоток, що затуляв її вид, і благально мовила:

— Речи, Великий княже, тамтого старця пустити.

— Якого старця?

Княжна махнула рукою в бік Данапра, де юрмилися люди. Кілька волфів тримало задрипаного сивобородого чоловіка, ще один в'язав йому руки назад. Осмогруд почав сходити в берег, але назустріч йому прискакав малий воєвода Слободан, устромивши ноги в петлі сідла. Ся його витівка й досі дратувала Великого князя, жоден косак не наважувався перейняти її в малого воєводи, щоб не сміялись інші, та зараз було не до сього, й Осмогруд спитав:

— Що то за старець?

Та не став слухати пояснень і важко збіг заляклими ногами в берег.

— Що то за старець? — поспитав він і в головного волфа Вербана, який крутився коло задрипаного незнайомця.

— Рече, ніби він є роду болярського, Великий княже! — з посміхом одповів чільний жрець Юра Побідника.

Осмогруд підійшов і став коло зв'язаного:

— Хто єси?

— Радой, Радоем кличуть мене.

— Якого племені єси?

— Северин єсмь, кіріє.

— А пощо звеш мене, як неначе грека?

— Був єсмь у полоні в грецькому торжищі Ольбії. Я єсмь син болярина Лиса.

— Й куди йдеш?

— Додому, кіріє.

— Бреше, Великий княже! — вихопився вперед шрамовитий між Вовко, якого Осмогруд добре знав. — Се я-м упіймав його. Йшов сей ускок на полудень, а я-м наздогнав його.

— Якої віри єси? — раптом спитав Осмогруд.

— Сіверської.

— А для чого маєш таку бороду?

Старець од несподіванки розгубивсь. Осмогруд почервленів од раптового гніву:

— Переметник єси ти в грецьку віру!

Всі збуджено загомоніли, й упійманець безпорадно заблимав на всі боки. Та серед сієї юрби годі було шукати співчуття. Сива кучмата голова хилилась і хилилась йому до самих грудей. Тоді він ураз підвів очі на Великого князя й попросив:

— Нехай одпутають мені руки.

Осмогруд кивнув волфам, і ті пустили старця. Старець торкнувся чола й спитав:

— Хто вміє грецького письма?

— Я вмію, — буркнув чільний волф Вербан.

— Тоді прочети ось тут! — старець показав собі на чоло, де виднів ледь загоєний шрам.

Вербан підступив ближче й переклав:

— "Держіть мене! Я втікаю!"

Се міг бути й не грек, хоч і розмовляв з грецьким приголосом, й Осмогруд наказав волфам:

— Одпустіть його, й пришибіть, і дайте комоня на дорогу.

Й повернувся іти геть, але зустрівся з глумливим поглядом Слободана.

— Я знаю сього старця, Осмогруде. Се є купець із грецького торжища Ольбії.

— Грек? — Осмогруд подивився на бородатого — Відпустіть однаково, й нагодуйте.

— Не є грек! — вигукнув Слободан. — Сіверського племені він, але чинить потребу грецьким кумирам і зветься Гіпербол. Був робом, а тоді греки одпустили його.

— А потребу чинить грецьким кумирам? — grimнув Осмогруд і приступив до Гіпербола. — Так? Але северин не може жити робом, забув єси?

Гіпербол упав навколішки й майже до землі схилив голову.

— В'яжіть, — притишеним голосом повелів Осмогруд. — Ні северин, ні русин, ані древлянин не може жити в полоні.

Волфи міцно скрутили Гіпербола й звели на ноги, й у сей час підбігла княжна Данка, закутавши вид прозірним полотком:

— Великий княже! Ліпше забий мене, а крові перед моїм вінцем не лляй! То є зла прикмета.

Але Великий князь, і не глянувши на свою наречену жону, проказав глухим надтріснутим голосом:

— Перед твоїм і моїм вінцем я-м пролляв уже кров їдної людини. Й проллю кров комождого, хто зрадить україну свою й покон вітців своїх і кумирів.

І першим побравсь угору кручею, де стояли боляри та можі, й дивилися на володаря, й слухали його волю. Було й моторошно, й радісно, бо всі знали, що говорить він не про сього задрипаного волоцюгу, якого ніхто й не бачив досі, а про брата рідного Соболя.

— Киньте його в човен і хай пливе за водою!

Й сива прозора хвиля Данапра, Данапріса, небесної води Дани Прісної, вже понесла в море ускока. Рідна земля не прийняла його назад. Утікши від Іфікрата, він подався був на колишню вітчину свою, яку зрадив, бо, потрапивши в полон, не втік і не вкоротив собі живота, тепер і родаки вигнали зрадця. Тепер і кров його, і тавроване тіло не знайдуть ні спочинку, ні же нічного пришибу, бо одних кумирів він зрікся, інші ж, чужі, не прийняли його. Може, колись, через багато літ чи сотень років його душа втілиться в дикого ворона.

Примітки

[1]

Кінець травня.

[2]

450-й рік до нашої ери.

[3]

Ніктепарх — начальник нічної варти (давньогрецьке).

[4]

Фінансовий урядовець, уповноважений вести справи Афінського морського союзу.

[5]

Привіт (дослівно — радуйся!).

[6]

Пане.

[7]

Чорне море.

[8]

Письменник.

[9]

Евксінський — гостинний (давньогрецьке).

[10]

"Ольбія" означає "щаслива".

[11]

Ольбія називалася ще Бористеном — за грецькою назвою річки Дніпра, оскільки стояла на березі Дніпро-Бузького лиману.

[12]

Північна вулиця.

[13]

Жіноча половина грецької оселі.

[14]

Талант — грошова й вагова одиниця, 27 кілограмів. В одному таланті — 60 мін, у міні — 100 драхм, у драхмі — 6 оболов, в оболі — 8 халків.

[15]

Навтіконт — флот.

[16]

Друнгарій — начальник навтікону-флоту.

[17]

Данапр — Дніпро.

[18]

Меотида — Азовське море.

[19]

Карпати.

[20]

Кийль — переправа.

[21]

Брат у перших — двоюрідний брат.

[22]

Так звана греками Велика Скіфія межувала на сході з Доном, на заходів з Карпатами, на півдні з Чорним морем та Дунаєм, а на півночі сягала земель угрофінських племен по той бік верхів'їв Дніпра.

[23]

Ліси, які росли на схід від гирла Дніпра понад морем, Геродот називав Гілеєю (Поліссям).

[24]

Сухий — лютий.

[25]

Метек — вільновідпущеник.

[26]

Трапедзит — міняйло, лихвар.

[27]

Алізони — ті, що добувають сіль (давньогрецьке).

[28]

Амфора, або метрет, уміщала близько 40 літрів.

[29]

Істрія — старогрецька колонія на західному березі Чорного моря, на території та званої Малої Скіфії.

[30]

Істр — Дунай.

[31]

Скіл — те саме поняття, лише зменшувальне: Соболь.

[32]

Кіно — дослівно означає "собака", тобто вірна й самовіддана.

[33]

Симпозій — обід, переважно без вина.

[34]

Аште — вперед марш.

[35]

Скгрофорюн — кінець червня — початок липня.

[36]

Ефеб — молодий афінський воїн.

[37]

Палестра — плац для гімнастичних та військових навчань.

[38]

500 рік до н. е.

[39]

Калліпіді — прекрасноджерельні (давньогрецьке).

[40]

Гіпаніс — Буг, Бог.

[41]

Агафірси — нахаби, зухвальці.

[42]

Дана, Дон, Дін.

[43]

Синодом — народні збори.

[44]

Кало — добре (давньогрецьке).

[45]

Піанепсіон — з середини жовтня до середини листопада.

[46]

Ісотелія — прирівняння метека в економічних правах до громадян полісу.

[47]

Метагітніон — серпень-вересень.

[48]

"Живим знаряддям"; так елліни називали своїх робів.

[49]

Гамеліон — кінець січня — початок лютого.

[50]

Псефісма — постанова, номос — закон, графо параномон — скарга на протизаконність номосу.

[51]

Борейський пілон — Північна брама.

[52]

Стадій — 185 м.

[53]

Евр — східний Вітер.

[54]

Жертвофор — той, що приносить жертву.

[55]

Гідропілон — брама, яка стоїть у воді, вхід до ольбійської внутрішньої пристані.

[56]

Послух — свідок.

[57]

Наварх — чільник флоту.

[58]

Схен — вживана греками єгипетська міра довжини: 60 стадіїв (стадій — 185 м).

[59]

Мемактеріон — кінець листопада — початок грудня.

[60]

Посідеон — кінець грудня — початок січня.

[61]

Техніти — ремісники.

[62]

Гони — 185 м (= гр. стадію); великі гони — 240 м, малі — 160 м.

[63]

ТЬма — десять тисяч (давньоукр.).

[64]

Латниця з твердої, "підшовної", шкіри.

[65]

"Рів" у перекладі перськими мовами — "Крим".

[66]

Брат у других — троюрідний; брат у перших — двоюрідний.

[67]

"Скіфи" — суворі, похмурі (грецькою мовою).

[68]

Нуменгія — перший день місяця, молодик.

[69]

Хіротонія — відкрите голосування підняттям руки.

[70]

Графе параномон — скарга на протизаконність.

[71]

480 рік до н. е.